

**TEXT PROBLEM  
WITHIN THE  
BOOK ONLY**

**THE BOOK WAS  
DRENCHED**

UNIVERSAL  
LIBRARY

**OU\_192743**

UNIVERSAL  
LIBRARY







आधुनिक कादंबरी मंडळ, पुणे.

# रस्सी-खेंच

लेखिका

कु. कुमुदिनी शंकर प्रभावळकर, बी. ए.

रु. ]

[ १९३९ ]

प्रकाशक

वि. ग. ताम्हणकर

आधुनिक कादंबरी मंडळ,

४८४ नारायण पेठ, पुणे २.

---

[ सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन ]

---

मुद्रक

ग. गो. विद्याळ

हंदिरा प्रे

१८९।१५ सदाशिव २

## अनुक्रमणिका

प्रकरण १ लें  
प्रकरण २ रें  
प्रकरण ३ रें  
प्रकरण ४ थें  
प्रकरण ५ वें  
प्रकरण ६ वें  
प्रकरण ७ वें  
प्रकरण ८ वें  
प्रकरण ९ वें  
प्रकरण १० वें  
प्रकरण ११ वें  
प्रकरण १२ वें  
प्रकरण १३ वें  
प्रकरण १४ वें  
प्रकरण १५ वें  
प्रकरण १६ वें  
प्रकरण १७ वें  
प्रकरण १८ वें  
प्रकरण १९ वें  
प्रकरण २० वें  
प्रकरण २१ वें  
प्रकरण २२ वें  
प्रकरण २३ वें  
प्रकरण २४ वें  
प्रकरण २५ वें  
प्रकरण २६ वें  
प्रकरण २७ वें

मातोतील फूल !  
कौमुदा !  
मागणी घातली !  
होकारापेक्षां नकारच बरा !  
राणीचें सुखैश्वर्य !  
मृगजल कीं मधुरजल !  
'गृहिणी प्रिय शिष्या'  
दिव्याखालचा अंधार !  
भैत्री, लजा आणि प्रीति !  
लाल गुलाब —  
सत्त्व, रज आणि तम !  
प्रकाशची भद्रेश्वरदीक्षिता,  
कडु 'गोड' बातमी !  
मनःस्थितीची अदलाबदल,  
मातृप्रेम !  
मुदाम पाडलेलें गोड स्वप्न !  
प्रणयाचा दर्प !  
कर्तव्याची एक बाजू  
कर्तव्याची दुसरी बाजू !  
'शाळेंतुनी घराला येतां घरील पोटी'  
नाटकाची प्रस्तावना !  
नांदी !  
भरतवाक्य !  
मद्याची चटक !  
प्रकाशच्या बेताल बुद्धीचा उपदेश !  
व हृदयाची तळमळ !  
ऐक्य !

दोन नवे ललितग्रंथ

## सुधारलेला लडका

‘माझा लडका’ या वास्तववादी चित्रपटावर विधायक टीका  
करणारी कादंबरी इ.श. अणेची तिकीटें  
पाठवून मागवा.

## उत्तरी बऱ्यको

एका साहित्यिकाचा कलाविलास व त्याची अखेर ही तुम्हास  
पापाचारापासून परावृत्त करतील किं. १ रुपया

वि. ग. ताम्हणकर १२ बुधवार पुणे



## अर्पण पत्रिका

माझ्या प्रियवाचकांच्या बुद्धिहृदयामधील असल्या

स्वरूपाची 'गस्सीखेंव' यांविषयासाठी

मार्गदर्शनार्थ ही कादंबरी त्यांनाच

सप्रेम अर्पण—

—लेखिका



पियन मी रोडवरील आप्पासाहेब जहागीरदारांच्या भव्य बंगल्यासमोरील सुंदर सुव्यवस्थित बागेत प्रकाश उभा होता.

हजारों रुपये खर्चून बनविलेला तो बगीचा—त्याचें वर्णन तरी कसें रावयाचें ? पण प्रकाशला तरी त्या बागेमध्ये दोन वैशिष्ट्यें दिसून येत. हेले म्हणजे बागेच्या दोन्ही कडांना ताठ उम्या असणाऱ्या—श्रीमंतांच्या ठर मनोवृत्तीच्या द्योतकच अशा—सुरूच्या झाडांच्या रांगा. व दुसरे शब्द म्हणजे प्रतिकूल परिस्थितीच्या पार्श्वी श्रीमंतांच्या होस हो डोलणाऱ्या दरिद्रीजनाप्रमाणें वाऱ्याच्या झुळुकीसरशीं इतस्तनः डुलणारी झाडांची व मोगरीचीं रोपटी !—

आणि मग प्रकाशच्या मनांत येई. श्रीमंतांची पर्वा न बाळगितां, आहे ! स्थितीत समाधान मानणाऱ्या कांहीं अपवादात्मक गरीबांप्रमाणें हीं 'ग्रीष्म फ्लॉवर्स' सुगंधरूपी श्रीमंतांचा पूर्ण अभाव असतांही आपल्या अविचित्र रंगबेरंगांवरच खूष असतात—नाहीं ?

मार्तीतील फूल !

प्रकाश कवि नव्हता. उलट काव्याशी खूप फारकत असणारी व्यक्ती. प्रधान 'लाइन' त्याने घेतली होती. तो इंजिनियर होता. पण तो मूर्ख होता. गरीब असूनहि त्याच्याकडे माणूसकी, सहृदयता भरपूर होती. त्याचमुळे श्रीमंत आप्पासाहेबांच्या ह्या सुंदर बागेविषयी त्याला आणुलकी व रंगीबेरंगी फुलांच्या ताटव्यांच्या कडा कडानी लाविलेलं हिरवेगार गव

झुपके, बागेतून आडवेतिडवे जाणारे पदपथ आणि मध्यभागी थुइथुइ नाच करंज व त्याच्या उंच उडणाऱ्या तुषारांत मावळत्या सूर्याच्या किरणचमकणारी इंद्रधनुष्याची शोभा !—श्रीमंतांचा तिटकारा असूनहि आप्पासाहेबांच्या श्रीमंतांमुळे निर्माण झालेलं हें कृत्रिम-अकृत्रिम शोभेचें मि प्रकाशला फार नयनमनोहर वाटे.

शिवाय ती संध्याकाळची वेळहि तितकीच रम्यशीतल होती. व त्या पेशां त्या बागेत अलडपणें इथूनतिथें धांवणारी, पळणारी सुंदर, चपल, अतुल वैभवशाली आप्पासाहेबांची एकुलती एक लाडकी लेकर, ह्या स शोभेला अधिक शोभा आणीत होती.

निदान प्रकाशला तरी अगदीं अस्सं वाटत होतें. त्याच्या प्रणयी दृष्ट रस्मीच्या सौंदर्यांत एवढेंसुद्धां व्यंग दिसत नव्हतें.

आणि खरें म्हटलें तर ह्यांत प्रेमांमुळे आंधळ्या बनलेल्या प्रकाश दृष्टीला दोष देण्याचें कारण नव्हतें.

रश्मि खरोखरीच अव्यंग सुंदर होती.

आजकालच्या ह्या काटकसरीच्या युगांत इतर धंद्यांप्रमाणें लेखन धंद्यांतहि शब्दांची काटकसर करण्यांत येत असते ! त्यामुळे आजका एकादा कवि रस्मीच्या सौंदर्याचें जर खरे वर्णन करूं लागला तर तो झाल्यास एकादें सुनीत खरडोल. पण कालिदासादि कवींच्या काळीं रश्मि जन्मली असती तर तिच्या सौंदर्याचें वर्णन करण्यासाठीं त्यांनीं नि पंचवीस एक सर्गांचें तरी काव्य निर्माण केलें असतें. इतकी सुंदर रश्मि !—

रस्मीचा वर्ण तेजस्वी गौर असून ओंठ नाजूक व तांबडेबुंद होतें. कुरळे होते, कपाळपट्टी सपाट होती. नाक सरळ व प्रमाणशीर हो

“ रस्मी-खेच ”

बांधा सडसडीत आणि बांधेसुद होता. ह्या सर्वांच्या ओडीला तिची बेध-  
भूषा नेहमीच फार सुरेख व किंमतवान् भसे. मग सोन्याच्या सुवक कोंद-  
णांत बसलेली अशी ही हिरकणी सुरम्य दिसल्यास नवल काय ?

अतृप्त नेत्रांनी रश्मीच्या मोहक मुद्रेकडे पहातां पहातां प्रकाशनें एक मंद  
निःश्वास सोडला. रश्मीनें निःश्वास तो ऐकला असल्यास त्यावर निदान ती  
काही बोलली तरी नाही. ती आपली बागेतील पदपथावरून मध्येच जलद  
तर मध्येच सावकाश चालली होती. केव्हांतरी ती एकादें फूल तोडी,  
त्याचा वास घेतल्यासारखें करी व तें फेंकून देई.

जात्याच फुलांची फार आवड असलेल्या सहृदय प्रकाशला रश्मीची ही  
कृति वस्तुतः गैर वाटावयाला हवी होती. पण तें प्रेम !—आंचळें प्रेम !—  
तें ह्यें आडवें येई.

रश्मीनें सुंदर, सुंदर फुलें तोडून फेंकून दिली तरी त्या फुलांना क्षणमात्र  
तिच्या नाजूक बोटांचा स्पर्श झाला एवढ्यानेच त्यांचें सार्थक झालें;  
रश्मीच्या हातून असें चुरडलें जावयालासुद्धां भाग्य लागतें असें तो सरळ  
आपल्या मनाला सांगे. आणि त्याच्या त्या वेढ्या मनालाहि हा मुद्दा अगदीं  
बिनतोड वाटे.

आतां त्याच्या समोरच रश्मीनें ३।४ गुलाब व ५।६ मोगरीची फुलें  
अशीं हुंगून चुरमडून टाकलीं. पण तरीहि प्रकाशनें एक लाल गुलाबाची  
उमलती सुंदर कळी आतां खुडली व तो रश्मीला म्हणाला, “ ही किती गोड  
आहे पहा कळी. घाला की ही आपल्या केंसांत—”

मागे वळून पहात रश्मी आपल्या नाजूक आवाजांत म्हणाली, “ अग-  
बाई ! खरंच हं, किती किती छान आहे तरी ती—प्रकाश, या ती इकडे.”

प्रकाशनें कळी देण्यासाठीं व रश्मीनें ती घेण्यासाठीं त्यांनीं आपापले हात  
पुढें केलें. पण रश्मीच्या त्या गोण्यापान बोटांचा नाजूक स्पर्श होतांच  
प्रकाशला काय झालें कोण जाणें !—

कळी खाली जमिनीवर पडली, प्रकाश चुकचुकत खाली वांकला व त्यानें  
बद्दिशी ती उचलून पुनः रश्मीच्या पुढें केली. पण आपल्या नाजूक

ओंठांना दुमड पाडीत रश्मी तुच्छतेच्या स्वरांत म्हणाली, “ अंह, मला नको ती आतां. माती लागली आहे तिला. ”

माती लागली आहे तिला ! हं ! ऐश्वर्यशालिनी रश्मी नेहमी असेंच बोले. जन्मापासून सुंदर व किंमतवान वस्तूंचा उपभोग घेण्याची संवय असल्यामुळे तदितर वस्तूंचा तिला असा तिटकारा वाटे !

मातीचा स्पर्श झाल्यामुळे तें सुंदर फूल तिला तिरस्करणीय वाटलें.

मार्तीतील फूल !—हाय !—प्रकाशच्या मनांत आलें, आपणहि त्या फुलासारखेंच नाहीं काय ! आपल्यालाहि दारिद्र्याची माती चिकटलेली नाहीं काय ?—मग—मग—रश्मी आपलाहि असाच तिरस्कार करील तर ?

तिरस्कार करील !—हं !—आजवर कितीदां तरी तिनें आपला प्रच्छन्न, अप्रच्छन्न अपमान केला नाहीं काय ?—तिच्या तोलाचे, श्रीमंत मित्र तिच्या आवर्तीभोंवतीं असतांनां रश्मीनें आपल्याशीं केलेल्या अपमानकारक वर्तनाच्या स्मृतीनें प्रकाशच्या भव्य कपाळावर २३ आंठ्या उमटल्या. आपले आंठ त्यानें गच्च दाबून धरल्यामुळे त्याचा जबडा केवढा रुंद दिसत होता !

जात्याच धिप्पाड, भव्य बांध्याचा प्रकाश अशा त्रासिक मनःस्थितीत तर अधिकच पौरुषयुक्त दिसत होता !—रश्मी जशी नाजूक, जनानी सौंदर्याची आदर्श मूर्ति होती तसा प्रकाश मर्दानी सौंदर्याचा आदर्श नमुन होता !

त्याच्या या धिप्पाड देहबांध्याला शोभेसा त्याचा वर्णहि प्रकृतीच्या सुस्वास्थ्याचा निदर्शक असा लालसर श्यामल होता !

जणू प्रकाश म्हणजे पुरुष व रश्मी म्हणजे प्रकृति ! ही प्रकृतिपुरुषांची जोडी बाह्यतः किती सुंदर जमून दिसत होती ! —पण—पण—त्यांच्य परिस्थितीतील जमीन—अस्मानाइतकें अंतर !—व ह्या अंतराची प्रतिक्षण जाणीव करून देणारे रश्मीचें कुरेंबाज वर्तन !—

मार्तीत पडलेल्या त्या फुलाविषयीं आतां रश्मीनें दर्शविलेलीं घृणा प्रकाशच्या भावनाप्रधान अंतःकरणाला भारी टोंचली. आपल्या तळहाताव बसलेल्या त्या निष्पाप फुलाकडे त्यानें व्याकुळ नजरेनें पाहिलें. रश्मीनें

“ रस्सी—खेच ”

आपण आपल्या हृदयाचें दान दिलें तर ती त्याची एवढीच पर्वा बाळगेल काय अशी शंका त्याच्या मनाला चाटून गेली. अर्धस्फुट निःश्वास सोडीत त्यानें तें ' मार्तीतील फूल ' आपल्या खिशांत ठेविलें. व आपल्याच नादांत पुढें चाललेल्या, व चालतां चालतां मघांप्रमाणेंच फुलें तोडण्याचा व कुस्करण्याचा चाळा करणाऱ्या रश्मीकडे हुरहुरत्या भावनेनें पहात तो आपल्या घरी निघून गेला.

याच लेखिकेची दुसरी कादंबरी

## कल्पना

ज चुकतां मागया. किं. १॥ रु.

वि. ग. ताम्हणकर, १२ बुधवार पुणे.

**प्र**त्येक मनुष्याची मनोवृत्ति भिन्नभिन्न असते हैं तत्त्व आजवर इतक्या वेळां प्रतिपादिलें गेलें आहे कीं, पुनः एकवार त्याचा उल्लेख करणें म्हणजे कितध्यांदां पुनरुच्चार होईल हें सांगणें कांहीं शक्य नाहीं. परंतु कांहीं सत्ये अशीं असतात कीं, त्यांचा पुनरुच्चार करणें अपरिहार्य होतें ! व त्यांपैकीच हें सत्य आहे !

सर्वसाधारण माणसें सहानुभूतीची भुकेलीं असतातच ! कांहींजणांना मात्र दुःखाप्रमाणें सुखाच्या वेळीं सहानुभवित्याची गरज वाटत नसते तर कांहींना ती तेषढीच वाटत असते ! आपल्या अंतःकरणांतील प्रत्येक भावनोद्रेक कुणाकडे तरी प्रकट केल्यावांचून त्यांना रहावतच नाहीं !

प्रकाशचा स्वभाव ह्या वळणाचा होता ! त्याचें वय आतां २७।२८ वर्षांचें असून गेलों साडे चार वर्षे तो नौकरी करित होता; तरी सुद्धां आपल्या ह्या स्वावलंबी जीवनांत त्याला गंमत वाटत नव्हती.

लहानपणापासून आपलीं हरेक सुखदुःखे आईच्या कानांत सांगणाऱ्या प्रकाशनें दहा वर्षांपूर्वी आई व पुढें लगेच वडील मृत्यु पावतांच आपली बालमैत्रीण कौमुदी हिला आपल्या हितगुजाची श्रोती बनविली होती !

कौमुदी व प्रकाश बाळपणापासून शेजारीं रहाणारी—जणूं एकत्रच वाढलेली. त्यामुळे कौमुदी म्हणजे आपल्या जीवनांतील एक विभाग आहे

असॅच जणूं प्रकाश मानीत होता ! हवा, पाणी व अन्न ह्या जीवनाला अत्यावश्यक असणाऱ्या तीन वस्तूंप्रमाणेंच प्रकाशला कौमुदीहि आपल्या जीवनाला अत्यावश्यक आहे असें वाटे. अति परिचयामुळें व खूप दिवसांच्या संवयीमुळें प्रकाशला कौमुदीविषयीं मुळींमुळां परकीपणा वाटत नसे. आपल्या अंतःकरणाकडे हरेक सुखदुःख मोकळें करावें तसें प्रकाश कौमुदीकडे आपलें हृदय मोकळें करी. एखाद्या समवयस्क मित्राशीं गप्पा माराव्या तशा मोकळेपणानें तो कौमुदीशीं बोले. कौमुदी स्त्री, त्यांतून तरुण स्त्री असून आपणहि तरुण पुरुष आहों ह्याची त्याला आठवणच रहात नसे.

अर्थात्च, ह्या मोकळेपणाला कौमुदीची सरळ वृत्तीहि तितकीच कारणीभूत होती. कौमुदी स्वभावानें भारी गोड होती व दिसावयालाहि सुरेल होती. बाकी सौंदर्याच्या बाबतींत जरा चोखंदळेंच आवड असणाऱ्या प्रकाशला कौमुदीचें साधेंसुधें रूप सुंदर वाटत नव्हतें. व विशेषतः रश्मीच्या अव्यंग सौंदर्याबरोबर इतरांच्या सौंदर्याची तुलना करण्याची त्याला संवय झाली असल्यामुळें आतांशा कौमुदी त्याला तर अगदींच साधारण वाटे ! पण हें वाटल्यावेळींच त्यानें स्वतःशीं एवढें कबूल केलें कीं रश्मीच्या बाह्य सौंदर्यापुढें कौमुदीचें बाह्य सौंदर्य—पार फिकें पडत असलें तरी कौमुदीच्या अंतःसौंदर्यापुढें—तिच्या प्रेमळ हृदयाच्या माधुरीपुढें—रश्मीचें अंतःसौंदर्य तेवढेंच फिकें पडेल ! आणि हें अगदीं खरें होतें.

कौमुदी सदा दुसऱ्याचीं दुःखें निवारण करण्यांत, दुसऱ्यांच्या अडचणी दूर करण्यांत गढलेली असे ! तिचें स्वतःकडे लक्षहि नसे ! जात्याच टपोरे व पाणीदार असलेले तिचे डोळे नेहमीं सहानुभूतीनें भरलेले असत. आणि सौंदर्याचा निःसीम उपासक असणारा प्रकाश रश्मीच्या बारीक व तेजस्वी पण चंचल डोळ्यांपेक्षां कौमुदीच्या डोळ्यांना अधिक सुंदर ठरवी !

रश्मीच्या सौंदर्याप्रमाणें तिचे डोळेहि सूर्यरश्मीसारखे जळजळीत मादक होते; पहाणाऱ्याला ते दिपवून टाकीत. आणि कौमुदीचे डोळे चंद्रप्रकाशासारखे सौम्य, तेजस्वी होते. ते पहाणाऱ्याला निव्वीत—शांतवीत.

कौमुदीच्या ह्या प्रेमळतेमुळें ती लहानपणापासून प्रकाशच्या हितगुजाची

वांटेकरीण होतीच पण आईवडिलांच्या,—विशेषतः आईच्या मृत्यूपासून ती त्याची एकमेव भैत्रीण, हितगुजाचें एकमेव स्थान झाली !

कौमुदीलाहि वृद्ध वडिलांशिवाय आणखी कुणीच नसल्यामुळें खाणावळींत जेवून शेजारी रहाणाऱ्या प्रकाशचें हवें नको ती मोठ्या आस्थेनें पाही.

हल्लीं ४।५ महिने प्रकाशचें मन रश्मीभोंवतीं घिरट्या घालीत आहे हें कौमुदीला कळलें होतें. परंतु तिकडे तिनें विशेष लक्ष दिलें नाहीं. लहानपणापासून सुंदर वस्त्रांची आवड असणाऱ्या व स्वतः चांगलाच देखणा असलेल्या प्रकाशला आजवर ५।६ सुंदर तरुणीबद्दल असें आकर्षण वाटलें होतें व कालांतरानें ओसरलें होतें. व आतां रश्मीच्या बाबतींतहि तसेंच होणार असें ती समजत होती. त्यामुळें त्या रात्री आठ्याच्या सुमाराला घरी येऊन प्रकाश काळोखांत तसाच झोंपला हें गळ्याकडून कळतांच तिला फार आश्चर्य वाटलें. तात्यांना—आपल्या वडिलांना—जेबाबयाला वाढत्यावर ती सट्दिशीं प्रकाशच्या खोलीकडे गेली.

खोलीचें दार लोटलेलें होतें. तें उघडून कौमुदी आंत शिरली व आपल्या मृदु, मंजुळ आवाजांत तिनें हांका मारल्या, “प्रकाश, ए प्रकाश, ...”

“उंउ” आळसल्या स्वरांत प्रकाश उत्तरला. प्रकाश कौमुदीच्या हांकिला प्रत्युत्तर न देतां झोंप लागल्याची बतावणी करावी अशी इच्छा त्याला झाली होती. पण आजवर कधीहि त्यानें कौमुदीकडे असत्याचा अवलंब केला नसल्यामुळें कांहींशा अनिच्छेनेंच त्यानें हुंकार दिला.

भिंतीला असलेला दिव्याचा ‘स्विच्’ दाबित कौमुदी हंसून म्हणाली, “कां रे प्रकाश, बरं नाहीं वाटत ? मग अशा अवेळीं कां झोंपलास ? अं ? आणि जेवलास काय ?”

कौमुदीच्या ह्या प्रभावलीला प्रकाशनें उत्तरच दिलें नाहीं. आपल्या विस्कटून गेलेल्या कुरळ्या केंसांतून बोटे खुपसत तो तसाच पडून राहिला.

“प्रकाश, जेवलास कीं नाहीं तूं ?” कौमुदीनें पुनः विचारलें.

“अं—जेवण होय ! आज किनई मला भूक नव्हती ग—नि म्हणून मीं गेलों नाहीं खाणावळींत.”

“रस्सी—खेच ”

निरोगी प्रकृतीच्या मध्यम स्थितीतल्या प्रकाशला कारणावांचून भूक नसण्याचे श्रीमंती चोंचले अद्यापि जटले नव्हते हें कौमुदीला चांगले ठाऊक असल्यामुळे तिनें लगेच म्हटलें, “ हं, चल ऊठ जेवावयाला—माझं जेवण ब्हायाचें आहे अद्यापि—चल— ”

आणि प्रकाश तसाच उठून कौमुदीबरोबर शेजारी तिच्या बिन्हाडीं तर गेलाच. पण आपण भूक नसल्याची सबब पुढें केली होती हें पार विसरून रोजच्या खाणावळींतल्या अन्नाच्या मानानें पंच पक्कानाडूनहि गोड वाटणारें कौमुदीच्या हातचें साधें, सुग्रास जेवण तो पोटभर जेवला. व मग कौमुदी जेवीत असतां तो तिथेंच बसून राहिला.

“ जेवावयाला सुरवात करितां करितां कौमुदीनें म्हटलें, “ हं, प्रकाश, आतां सांग पाहूं काय तें ”

क्षणभर थांबून प्रकाश उत्तरला, “ कौमुदी, माझं—माझं—रश्मीवर प्रेम जडलें आहे. ”

प्रकाशचे हे शब्द ऐकतांच कौमुदीनें तोंडाजवळ आणलेला धांस तसाच खालीं टाकला. पण प्रकाशचें तिथें लक्ष नव्हतें. तो पुढें म्हणाला, “ कौमुदी रश्मि किती सुंदर आहे म्हणून सांगूं. पण—पण— ती आहे लक्षाधीशाची कन्या आणि मीं हा असा दोन अडीचशांवर रखडणारा ! —रश्मीला प्रत्येक वस्तु उत्तम दर्जाचीच हवी असते ! आणि तें ठीकच आहे. तिची योग्यता आहेच तेवढी !—पण बघ, कौमुदी, आज तिच्या बागेंतील एक गुलाबाची सुंदर कळी तोडून मीं देऊं लागलों तिला मि चुकून ती खालीं मातींत पडली व म्हणून रश्मीनें ती स्वीकारण्याचें नाकारलें. कौमुदी, त्या कळीला जशी माती लागली होती तशी मलाहि दारिद्र्याची माती लागली आहे. मग—मग—रश्मि मला नाकारिलच काय ? ”

आतांपर्यंत आपल्याच नादांत असलेल्या प्रकाशनें आतां कौमुदीकडे पाहिलें व भरलेलें ताट तसेंच टाकून तिला उठतांना पाहून त्यानें आश्चर्यानें प्रश्न केला, “ हें काय कौमुदी, झालं तुझें जेवण ? ”

“ जाईनाच मुळी. भूकच नाही फारशी— ” असें कांहीं तरी पुटपुटत कौमुदी उठलीच आंचवायला.

विस्फारित नेत्रांनी प्रकाश तिच्याकडे पहातच राहिला.

५।७ मिनिटांनी कौमुदी आतून आंचवून आली व नेहमीच्या हसण्या स्वरांत म्हणाली, “हं, सांग आतां पुढें.”

पण एरवीं झाल्या एवढ्या उत्तेजनानें पुढें सांगूं लागणारा प्रकाश आज तसाच गप्प बसून राहिला. दिवसभर घरांत व शिवाय शाळेंत काम करून दमणाऱ्या कौमुदीनें मघां भूक नसल्याचा बहाणा करून भरलें ताट दूर सारल्यावेळीं क्षणभर तिची मुद्रा जी प्रकाशच्या दृष्टीस पडली ती पहातांच त्याला केवढा तरी घक्का बसला.

नेहमीं समाधानी, प्रसन्न दिवणारी कौमुदीची मुद्रा एकच क्षण भारी व्याधित व व्याकुळ बनलेली त्यानें पाहिली. व क्षणार्धांत त्याला वस्तु-स्थितीचें आकलन झालें.

कौमुदीचें आपल्यावर प्रेम आहे.

आणि ही जाणीव होतांच प्रकाशच्या प्रेमळ हृदयाला पीळ पडला.

त्याला वाटलें, किती चमत्कारिक परिस्थिती ही ! कौमुदीचें आपल्यावर प्रेम — आपलें रश्मीवर — नि रश्मीचें ? — हं ! — काय सांगावें ? —

इतक्यांत कौमुदीनें बाहेर येऊन त्याला आपली प्रेमकहाणी पुढें सांगण्याबद्दल सूचना केली. त्याबरोबर प्रकाशनें क्षणभर कौमुदीकडे टक लावून पाहिलें. पण कौमुदीनें आतां आपलें हृदय ताब्यांत ठेविलें होतें. अगदीं प्रकाशच्या नजरेला नजर देत तिनें पुनः म्हटलें, “सांग ना प्रकाश, तूं पुढें काय करणार तें.”

एक अस्फुट निःश्वास सोडून प्रकाश उत्तरला, ‘काय करणार ! उद्यांच्या उद्यांच काय तो सोक्षमोक्ष करणार. रश्मीला उद्यां स्पष्ट सवाल टाकणार. कौमुदी, ती काय उत्तर देईल ग ? ’

“ती जर शहाणी असली, सहृदय असली तर तुझ्या मागणीचा स्वीकार करील. प्रकाश, तिच्याकडे पैशाची श्रीमंती आहे तर तुझ्याकडे बुद्धीची निःमुख्य म्हणजे-हृदयाची श्रीमंती भरपूर आहे ! ”

“हं. म्हणजे एकूण रश्मि माझ्या मागणीचा स्वीकार करील असें वाटतं तर तुला ! पण-पण-कौमुदी, तुझी इच्छा काय आहे ! रश्मीनें

“रस्सी-खेच ”

माझ्या मागणीचा स्वीकार करावा असं तुला वाटतं, कीं कलं नये असं वाटतं ? ”

प्रकाशवर आपली आज किती वर्षे निःसीम प्रीति आहे हे आपलें गुपित त्यानें ओळखलें असेल ही कौमुदीला कल्पनाहि नसल्यामुळें प्रकाश नेहमीं प्रमाणें स्वतःच्या प्रेमपाशाचा आपल्याकडे मोकळेपणानें ऊहापोह करीत आहे असेंच तिला वाटलें. व आपल्या सुखभावानुसार ती म्हणाली, ‘ खरं सांगूं प्रकाश, रश्मीचं जर तुझ्यावर खरंखुरं प्रेम असेल, ती आपल्याला सुखी करील अशी जर तुझी पूर्ण खात्री असेल तर तुझ्या मागणीचा तिनें अवश्य स्वीकार करावा असें मला तरी वाटतं. ”

अगदीं मनापासूनच बोलली हे कौमुदी. आणि आपल्या सुखाची काळजी वहाणाऱ्या तिच्या ह्या वृत्तीचें प्रकाशला एरवीं सुद्धां कौतुक वाटलें असतेंच. पण आतां अचानक रीतीनें तिचें गुपित कळून आल्यामुळें तर तिच्या ह्या निःसीम चांगुलपणाचें व प्रेमळतेचें त्याला फारच कौतुक वाटलें. केवळ आपल्या सुखाचीच आस बाळगणारी तिची ही आपल्यावरील निःस्वार्थी प्रीति पाहून प्रेमासाठीं भुकेल्या असणाऱ्या प्रकाशचे डोळे पाण्यानें भरले. व तें कौमुदीला दिसूं नये, तिचें गुपित आपल्याला कळलें आहे हे तिनें त्यावरून ओळखूं नये म्हणून मग एक अक्षरहि पुढें न बोलतां तो लगेच आपल्या खोलींत निघून गेला.

त्या रात्री ईश्वराची शॉपतेवेळीं प्रार्थना करण्यासाठीं म्हणून कौमुदी किती तरी वेळ बिछान्यावर बसूनच होती. प्रार्थनेसाठीं तिचें मन एकाग्रच होईना.

“ रश्मीवर माझं प्रेम जडलं आहे—” हे प्रकाशचे शब्द पुनः पुनः तिच्या कानांत घुमत. आजवर बऱ्याच वेळां प्रकाशनें प्रगथाचे तडाखे अनुभविले होते. पण त्या त्या वेळीं मीं अमकीतमकीच्या मोहांत अडकलों आहे, पाशांत पडलों आहे ” वगैरे मोठ्या अलंकारिक भाषेत तो वर्णन करीत असे. पण आतां रश्मीवर आपलें प्रेम जडल्याची बातमी त्यानें अगदीं साध्या, सरळ शब्दांत सांगितली. व त्यामुळेंच कौमुदीला घका बसला.

आजपर्यंत प्रकाशच्या डोळ्यांना गुंतविणाऱ्या व जिभेला गडबडविणाऱ्या मोड्या हा नवा मासला नव्हे. ह्यावेळी प्रकाशच्या हृदयापर्यंत कळ गेली आहे हें कौमुदीने ओळखलें.

प्रकाशला सुखी ठेवण्याबद्दल तिने ईश्वराला विनविण्यास सुरुवात केली इतक्यांत तिच्या चटुदिशी प्रकाशने आपल्याला विचारलेल्या प्रश्नाची आठवण झाली.

“रश्मीने माझ्या मागणीचा स्वीकार करावा असं तुला वाटतं, की कलं नये असं वाटतं ? ” — हं — रश्मीने प्रकाशच्या मागणीचा स्वीकार केला तर आपला मनोरथ कायमचा भंग पावणार — पण रश्मीशीं विवाह झाल्याने प्रकाश सुखी होणार असला तर ? — प्रकाशचें सुख अधिक की आपलें सुख अधिक ?

प्रकाशचें — अर्थात् प्रकाशचें — व आपल्या हृदयाला हें उत्तर पुनः पुनः ऐकवीत कौमुदीने ईश्वराला प्रकाशचें सुख पूर्णपणें साधण्याबद्दल मनोभावानें विनविलें.

याच लेखिकेची

**निर्माल्यांतील कळी**

ही सामाजिक कादंबरी वाचण्यास विसरू नका

वि. ग. ताम्हणकर १२ बुधवार पुणें.

**आ**णि मग दुसऱ्या दिवशी सपाळी कौमुदीची भेटाह न घेतां प्रकाश रश्मीच्या घरी गेला.

नौकरानें ताईसाहेबांपर्यंत वरीं पांचविल्यावर सुमारे दहा मिनिटांनीं प्रकाशला पहिल्या मजल्यावरील रश्मीच्या खोलींत नेण्यांत आलें.

आज पहिल्यांदाच प्रकाश रश्मीच्या खास खोलींत पाऊल ठेवीत होता.

अत्युत्तम फर्निचरनें सुसज्जित केलेली ती खोली— खोली कसली, मोठा थोरला दिवाणखानाच तो— पाहून प्रकाश थक्क झाला.

त्या खोलीमधील समोरच्या भिंतीशीं ठेविलेलें तीन बिलोरी आरशांचें तें 'ड्रेसिंग टेबल,' उजव्या बाजूच्या भिंतीशीं ठेविलेलें मजेशीर अर्धवर्तुळाकार कपाट, पलीकडे कोनांत अर्धवर्तुळाकार आरसा असलेलें तें 'चेस्ट ऑफ ड्रॉवर्स' आणि तिसऱ्या भिंतीशीं शोभणारी ती 'मॉडर्न' कॉट— अगदीं मोजकेंच फर्निचर होतें.

त्याचप्रमाणें भिंतीच्या फिक्या बदामी रंगाहून किंचित् चढत्या बदामी रंगाचे रेशमी, जाळीदार पडदे दारांना व खिडक्यांना झुलत होते. व त्याहून गडद बदामी रंगाचा उंची 'पर्शियन् कार्पेट' जमिनीवर आंथरला होता.

खोलीतील तें सुंदर, सुसज्जित फर्निचर व ही एकंदर रंगसंगति मोठी

मनोहर दिसत होती. प्रकाशनं मनांतल्या मनांत रश्मीच्या अभिरुचीला शंभरांपैकी शंभर मार्क देऊन टाकले.

खोलीच्या बाहेरील बाजूला खूप रुंद असा सज्जा असून तिथे बदामी रंगाच्या मखमलीने मढविलेले काँच व खुर्च्या ठेविल्या होत्या व तिथेच रश्मि आधुनिक नेपथ्यविधानाबद्दलचें एक इंग्रजी मासिक वाचीत बसली होती.

खाणीतून निघालेला हिरा मौल्यवान असला तरी त्याला व्यवस्थित पैलू पाडल्यानेच तो शोभिवंत दिसत असतो ! रश्मि जात्या सुंदर होती खरी, परंतु मोहक पेहेराव व त्याला शोभेसें भोंवतीचें रम्य वातावरण ह्यामुळे पैलूदार हिरकणीप्रमाणें तिचें तेज डोळ्यांत भरे.

आज २१३ महिने प्रकाश तिळा ओळखीत होता. रोज संध्याकाळी तो तिच्या घरी येत असे. व त्यावेळीं रश्मि बहुधा बागेंत फिरत असलेली त्याला आढळे. रंगीबेरंगी फुलांच्या ताटव्यांतून एखाद्या स्वच्छंदी फुलपांखरासारखी भिरभिरणारी रश्मि त्याला मनोहारिणी वाटेच. पण आज ह्या घरगुती वातावरणामध्ये त्याला ती अतिशयच मोहक वाटली. त्या खोलीतील त्या उंची फर्निचरमधून रश्मीची श्रीमंती चांगलीच डोकावीत असूनहि, आजवर आपल्यांत व तिच्यांत असणारा दूरीभाव आज बराच नष्ट झाला असें प्रकाशला वाटलें व त्याच्या मनाला बराच धीर आला.

“ कोण प्रकाश ! या ना. ” खास पैदा केलेल्या आपल्या नेहमीच्या आलस्यभरित, मृदु मंद आवाजांत रश्मि म्हणाली.

फार वेळ अंधारांत राहिलेला माणूस एकदम उजेडांत आला की, त्याचे डोळे जसे दिपतात त्याप्रमाणें रश्मीचें झगझगीत सौंदर्य दृष्टीस पडल्यावेळीं प्रकाशचे डोळे दिपून जात. आणि आज तर एका बड्या सरदारांच्या घरी जेवावयास जावयाचें असल्यामुळे रश्मीने विशेषच थाट केला होता.

वीतभर उंचीची बनारसी जरीघारी लाविलेली मोतिया रंगाची जॉर्जेटची साडी ती नेसली होती. त्या साडीच्या रेशमी वेष्टणामधून रश्मीच्या बांधेसूद

शरीरांतें सौंदर्य जणूं ओसंडत होतें. तिच्या गोऱ्यापान वर्णाशीं साडीचा तों मेतिया रंग जणूं स्पर्धा करीत होता.

पन्नास रुपये खर्चून आदल्या दिवशीं 'हेअर ड्रेसर'कडून बनविलेल्या तिच्या कुरळ्या केंसांच्या बटी तर प्रकाशला फारच मोहक वाटल्या. अर्थात्च आपल्या कुरळ्या केंसांप्रमाणें रश्मीचे केंसहि नैसर्गिक कुरळे आहेत असेंच तो समजत होता. रश्मीचें सौंदर्य नव्याणव टक्के अस्सल असून त्यांत मोहक केशवेषभूषेचा अवघा एक टक्का मिसळून तें शंभर टक्के रम्य बनतें असेंच त्याला वाटत होतें. केशवेषभूषेंत फार थोडा वेळ घालविणाऱ्या कौमुदीवरूनच मुळीं स्त्रीजातीची जर पारख तो करीत होता तर त्याला अशी भूल पडल्यास नवल काय !

शिवाय रश्मीच्या सौंदर्याच्या मोहान्त सध्यां तो इतका अडकला होता की, त्याची बुद्धीच मुळीं ठिकाणावर नव्हती. मग अस्सल नक्कलमधील तफावत जाणण्याइतका विचार तरी त्याला कसा सुचणार होता !

आतां रश्मीनें त्याच्याकडे पाहून स्मित करितांच त्याची उरली सुरलेली विचारशक्तीहि वितळून जाऊं लागली.

बाकी रश्मीचें स्मित होतेंच तसें मोहक ! तिची चर्चा नेहमीं कुरेंबाज असूनहि आपलें सौंदर्य वाढविण्याला मदत करणारें स्मित ती आपल्या मुद्रेवर सतत खेळवीत असे !

रश्मीची शिक्षणांत मुळींच प्रगति नव्हती ह्याचें कारण तिची सामान्य बुद्धिमत्ता हें नव्हें; तर तिला शिक्षणाची मुळींच आवड नव्हती हेंच खरें ! वास्तविक तिची बुद्धि चांगली तेजस्वी होती. कारण आपली इतरांवर कशी छाप बसेल हें बरोबर ओळखून ती वागे. त्याचप्रमाणें प्रमाणशीर नेपथ्य-विधानाच्या मदतीनें व मधुर, नाजुक हंसण्याबोलण्याच्या साहाय्यानें ती आपलें मोहक सौंदर्य मोहकतर व परिणामकारक करी तें काय उच्च बुद्धि-मत्तेच्या अभावीं ?

आतां पुनः प्रकाशकडे पाहून ती किती गोड हंसली. अगदीं जणूं अंतःकरणाच्या आपुलकीनेंच हंसली. तें हास्य पाहून प्रकाशला केवढा धीर आला, किती दुरूप वाटला.

तो पुढें येऊन रश्मीच्या समोरील खुर्चीवर बसतांच रश्मि त्याच हंय्या स्वरांत म्हणाली, “ प्रकाश, आज पहिल्यांदाच तुम्हीं माझ्या खोलींत आलां, नाहीं ? ”

“ खोलींत ? खोली कसली ही ? महालच आहे कीं हा ! ”

प्रकाशच्या ह्या उद्गारानें रश्मि खूष झाली व मानेला वारीकसा झटका देऊन व हनुवटी किंचित् पुढें काढून तिनें म्हटलें, “ अस्सं ? हा महाल आहे तर एकूण ! वाः, बोलण्यांत बरेच पटाईत आहांत कीं, तुम्हीं. पण मग प्रकाश, हा जर महाल, तर मीं ह्या महालांतील राजकन्या वाटतं ! ”

“ अर्थात्च ! आणि आणि रश्मि ” अगदीं सहजो रश्मीला एकवचनानें संबोधित प्रकाश म्हणाला, “ रश्मि, मीं—मीं एक दरिद्री भिकारी ह्या राजकन्येला मागणी घालावयाला आलों आहे. रश्मि, तुझ्या मानानें मीं दरिद्री खराच, पण माझ्या प्रीतीची अमोल श्रीमंती तुझ्या चरणीं वहायला मीं आलों आहे. रश्मि, रश्मि. माझ्या ह्या दानाचा तूं स्वीकार करशील काय ? ”

प्रकाश अगदीं अंतःकरणापासून बोलत असल्यामुळें त्याची मुद्रा फार भावनाविवश दिसत होती. त्याच्या हृदयांत चाललेली खळबळ त्याच्या चर्येवर यथातथ्य प्रतिबिंबित झाल्यामुळें मूळचा देखणा असणारा त्याचा चेहरा आतां एवढा रसरशीत व उभदा दिसत होता कीं, रश्मि त्याच्याकडे पहातच राहिली.

आपल्या अतुल सौंदर्यामुळें रश्मि अनेक तरुणांची उपास्यदेवता असली तरी ती स्वतःहि सौंदर्योपासिका होती. तिला चित्रकलेचा फार नाद असून आर्टस्कूलमध्ये शिक्षण घेऊन त्या नादाला तिनें शास्त्रीय शानाची जोड दिली होती. व दुसरें असें कीं, सदां कृत्रिमतेनें वेढलेल्या रश्मीला प्रकाशचा हा अकृत्रिम भावनोद्रेक व तज्ज्य सुंदरता अतिशय नवलपूर्ण व आकर्षक वाटली.

ती मोठ्या कौतुकानें त्याच्याकडे पहातच राहिली. प्रकाशला ही कांहींच कल्पना नसल्यामुळें तो पुनः आर्जवून म्हणाला, “ सांग ना रश्मि, माझ्या प्रीतिदानाचा तूं स्वीकार करशील काय ? ”

“ रस्सी—खेच ”

“प्रकाश, ह्यावेळीं तुम्ही किती किती देखणे दिसतां आहां”  
भिवया उडवीत रश्मि उद्गारली.

विचा हा उद्गार ऐकून प्रकाश लाजला, खिजला.

सुंदर तरुणी आपल्या सौंदर्याची स्तुति ऐकून लाजते, हंसते. पण सुंदर तरुणाला आपल्या देखणेपणाची स्तुति अशी रुचत नसते !

सौंदर्य हें केव्हांहि स्तुत्य असलें तरी पराक्रम हें पुरुषाचें खरें सौंदर्य असल्यामुळें प्रकाशसारख्या महत्वाकांक्षी, पराक्रमी तरुणाला आपल्या प्रीति-देवतेनें आपल्या पराक्रमाचें कौतुक करावें असेंच वाटत असतें ! तिनें आपल्या हृदयाच्या सौंदर्यावर आकृष्ट व्हावें अशी आस त्याच्या मनाला असते ! आपल्या बाह्य सौंदर्यावर आपल्या प्रेयसीनें मोहित व्हावें अशी इच्छा खऱ्या प्रेमवीराला कधींच होणार नाही. उलट आपली हृदयदेवी आपल्या देखण्या रूपावर भाळली आहे ही घटना त्याला लाजिरवाणी वाटे. त्याला त्यामुळें आनंदाऐवजी खेदच वाटे !

प्रकाशला असाच खेद वाटला. क्षणापूर्वी आनंद, उत्सुकता, प्रेम ह्या भावनांनीं उज्वलित झालेली त्याची चर्या लगेनें व खेदानें काळवंडली. त्याच क्षणीं तिथून निघून जावें असें त्याला वाटलें.

पण आशा आणि मोह त्या आशेनें त्याला धरून ठेविले मोहानें त्याला पायबंद घातला. मात्र एक अस्फुट सुस्कारा सोडून तो खिन्न स्वरांत म्हणाला, “रश्मि, माझ्या रूपाला तूं भुलावंस अशी माझी अपेक्षा नाही. माझ्या प्रीतीचा तुला मोह पडावा ह्या आशेनें मी तो प्रश्न केला.”

“पण प्रकाश,” रश्मि हंसत हंसत उत्तरली, “तुम्हांला माझ्या रूपा-नेंच नाही कां भुलविलेलं ? मग ?”

“मग ? रश्मि, सौंदर्य हा स्त्रीचा पराक्रमच असतो ! ह्या पराक्रमाच्या जोरावरच ती आपल्या प्रियकराचें हृदय काबीज करित असते. पण-पण-रश्मि, पुरुषाच्या बाबतीत सौंदर्याला अशी किंमत नसते-नसावी अशीच पुरुषाची इच्छा असते. रश्मि, पराक्रम हें पुरुषाचें सौंदर्य असतें. मी कांहीं फार मोठा पराक्रमी नाही. परंतु स्वतःच्या मगदुरावर एंजिनिअर होऊन आज मी दरमहा अडीचशें रुपये कमावतो आहे. अर्थात्च तुझ्या श्रीमंतीच्या

माननें हें कांहींच नव्हें. पण सर्वसाधारण माणसाच्या दृष्टीनें हा थोडाफार पराक्रमच आहे. आणि रश्मि, तुझ्यावरील माझे प्रेम मात्र असाधारण, अमोल आहे. रश्मि—”

पण रश्मीला प्रकाशच्या पराक्रमापेक्षा किंवा प्रेमापेक्षा त्याचें देखणें रूपच सर्वांत अधिक अमोल वाटत होतें. ती एकाग्र नजरेनें त्याच्याकडे पहात होती.

ही नजर सहन न होऊन प्रकाशनें मान खाली घातली व तो बोलतांना मध्येच थांबला.

त्याबरोबर रश्मि खुदकन् हंसून म्हणाली, “प्रकाश, कांहीं पुरुष नटवे असतात, अगदी बायकांसारखे नटतात मुरडतात ते ! त्यांच्या रूपाचें कौतुक केलें तर त्याबद्दल त्यांना लाज वाटावी हें योग्य आहे. पण बाई, तुम्हाला कां लाज वाटावी ? अं ? देवानें तुम्हाला दिलेली ही स्वरूपाची केवढी मोठी देणगी आहे—बाई ! नाही तुम्हाला आवडत तर त्याबद्दल मी नाही आतां बोलणार झालें ?—पण म्हटलें, आपल्या प्रश्नाचें उत्तर तरी हवें आहे ना तुम्हांला ?”

ह्यावर कांहीं एक न बोलतां प्रकाशनें एक मंद निःश्वास सोडला. त्याबरोबर रश्मि नाजूक नाजूक हंसली.

तां नेहमींच हंसे म्हणा. व तिच्या गोड सौंदर्याबरोबर तिच्या ह्या अखंड, हंसण्या वृत्तीनें, फुलपांखरी आनंदी वृत्तीनेंच प्रकाश मोहित झाला होता. पण आज तिची ही हंसरी वृत्ति त्याला कडु वाटली. त्या तिच्या हास्याचें त्याला नेहमींप्रमाणें कौतुक वाटलें नाहीं. त्यामुळें तो तसाच स्वस्थ बसून राहिला.

त्याबरोबर किंचित् पुढें झुकत रश्मीनें म्हटलें, “प्रकाश, प्रेम एका बाजूनेंच उत्पन्न होऊं शकतं काय हो ?”

तिच्या ह्या अनपेक्षित प्रश्नानें प्रकाश दचकला. त्याची खिन्न मुद्रा आशा-तुर बनली. पुनः आशा व मोह ह्यांचा विजय झाला. त्यानें उत्सुक नजरेनें इठूंच रश्मीकडे पाहिलें.

किंचित् थांबून रश्मीनें पुनः म्हटलें, “हें हो काय प्रकाश ? माझ्या प्रश्नाचें उत्तर द्या ना. सांगा, प्रेम एका बाजूनेंच उत्पन्न होऊं शकतं कां ?”

“अं—नाहीं.” जरा घुटमळत प्रकाश उत्तरला.

“नाहीं ना ? मग झालं तर ! ज्याअर्थीं तुमचं माझ्यावर प्रेम जडलं आहे त्याअर्थीं माझंही तुमच्यावर तसंच जडलं आहे हें सिद्ध झालंच कीं—”

वास्तविक रश्मीच्या ह्या प्रेमसिद्धीकरणानें प्रकाशला आनंद व्हावयाला हवा होता. पण रश्मीनें मुळांत गृहीत धरलेला सिद्धांतच त्याला पटला नव्हता. प्रेम एकाच बाजूनें उत्पन्न होऊं शकत नाहीं हेंच त्याला वस्तुतः पटत नव्हतें—कारण हा सिद्धांत जर खरा असता तर जगांत कुणाचाच प्रेम-भंग झाला नसता. व एकाच तरुणीवर अनेक तरुणांचें प्रेम बसल्यावेळीं इतक्या जणांना उलट प्रेमाचा पुरवठा करितां करितां त्या बिचारीला नको जीव—नको प्रेम—असैं होऊन गेलें असतें !

—हा सिद्धांत खरा असता तर कुणाचाच प्रेमभंग झाला नसता !—मग कवीच्या काव्याचा विषय अतिशयच मर्यादित झाला असता !

आणि—आणि—कुणाचाच प्रेमभंग झाला नसता—तर—तर कौमुदीच्या आपल्यावरील प्रेमाचें साफल्य झालें असतें !—मग आपलें रश्मीवरील प्रेम—अं—आपलें तर रश्मीवरच प्रेम आहे. प्रेम काय असें अमुकच व्यक्तीवर कर म्हटल्यानें करितां येतें काय ?—आणि आणि किती तरी वेळां प्रेम एकाच व्यक्तीकडून केलें जातं ना ? इच्छित व्यक्तीकडून त्या प्रेमाचा पुरस्कार होत नसतो !—आणि तरीहि रश्मीनें ह्या बाबतींत आपलें मत विचारतांच तिचा कल जाणून आपण उत्तर देऊन टाकलें, कीं एकाच व्यक्तीकडून प्रेम केलें जात नाहीं म्हणून.

आणि त्या उत्तराच्या जोरावर तिनें आपल्यावर तिचें प्रेम असल्याचें सुचविलें.

पण त्यामुळें प्रकाशचें समाधान झालें नाहीं. मूळ सिद्धांत चुकीचा गृहीत धरला असेल तर उत्तर बरोबर कसें येईल ?—मग आतां हें रश्मीचें उत्तर—तिचें आपल्यावर प्रेम असल्याचा हा जाब काय चुकीचा ?—

प्रकाशला कांहींच समजेना. आपलें रश्मीवर जसें उत्कट प्रेम आहे तसें तिचें आपल्यावर असतें तर तें पटविण्यासाठीं अशा अपवादात्मक अर्थसत्याचा आधार तिला ध्यावाच लागला नसता हें प्रकाशला कळत होतें पण बळत नव्हतें !

तो गरजवंत होता व त्याचमुळे त्याची अकल असून नसत्यासारखी झाली होती. व त्यामुळे रश्मीने आपली मागणी पार धुडकावून लाविली नाही एवढ्यांतच समाधान मानण्याचें त्यानें ठरविलें. पण तरी त्याच्या हृदयाला खरें समाधान वाटलें नाहीं. व मग रश्मीनें लाडिक, लाडिक स्वरांत त्याला दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं अवश्य येण्याबद्दल बजाविलें तरी त्यावर कांहींशा रुक्ष स्वरांतच 'हुं'कार देऊन तो तसाच घरीं परतला.

याच लेखिकेची

## निर्माल्यांतील कळी

ही सामाजिक कादंबरी वाचण्यास विसरूं नका

वि. ग. ताम्हणकर १२ बुधवार पुणें.

**म**मनुष्यस्वभावाची ठेवणच अशी मजेशीर आहे की, त्याला कोणत्या वेळी कोणत्या नेटनेपासून आनंद होईल किंवा होणार नाही हे कांहीं नक्की सांगणें शक्य नाही !

रश्मीला मागणी घालीतोंवर, आपली मागणी ती घुडकावून लावील की काय अशी भीति प्रकाशला व्याकुळ करित होती. आणि आतां रश्मीने ती मागणी घुडकावून तर लाविली नाहीच, पण उलट, आपलें प्रेम त्याच्या वर असल्याचें ध्वनित केलें तरी प्रकाशचें हृदय मधूनमधून व्याकुळ होऊ लागलें. त्याला कांहीं आनंद वाटेना.

रश्मीचें प्रेम आपल्यावर, आपल्या शिलावर, गुणावर, स्वभावावर कांहीं जडलेलें नाही. तर स्वतःच्या नाजूक जनानी सौंदर्याला आपलें मर्दानी सौंदर्य खुलून दिसेल असें वाटल्यामुळेच तिचें आपल्यावर प्रेम बसलें आहे हें प्रकाशला आतां कळून आल्यामुळे त्याला तें अपमानास्पद, लाजिरवाणें वाटूं लागलें !—

— म्हणजे, रश्मीच्या महालाची शोभा वाढविण्यासाठीं सुंदर फर्निचर जसें घेतलें आहे तसें तिच्या सौंदर्याची शोभा वाढविण्यासाठीं तिला सुंदर नवऱ्याची आतां आवश्यकता वाटत आहे तर ! — म्हणजे निर्जीव फर्निचरची जी किंमत तीच आपली ना ? — हं ! रश्मीचा निरोप घेऊन

घरीं येतेवेळीं प्रकाशच्या मनांत हे विचार घोळत होते व शेवटीं तर त्याला असें वाटलें कीं, ह्यापेक्षां रश्मीनें चक्र नकार दिला असता तरी बरें !

बिचारा प्रकाश ! मारी केंविलवाणी स्थिति झाली होती त्याची !— आणि शिवाय साराच तोंड दाबून बुक्क्याचा मार !— त्यानें होऊन रश्मीला मागणी घालून हा प्रसंग जणूं बोलावून आणला होता — मग ह्याचा राग आतां काढणार कुणावर ?— बरं, ह्याबद्दल बोलणार, चालणार तरी कुणाकडे ! —

रश्मीकडे तर शक्यच नव्हतें.

मग काय कौमुदीकडे !—

अं! तिथेंच तर सारं अडत होत ना !— बाळपणीच्या वल्गना व तारुण्यांतिल कल्पना आजवर प्रकाश कौमुदीच्याच कानांत गुणगुणत आला. पण आतां तो मार्ग त्याला मोकळा राहिला नव्हता, व त्याचमुळे त्याच्या अंतःकरणाचा इतका कोंडमारा होत होता.

त्याच्या हृदयाला रश्मीच्या सौन्दर्याचा मोह पडला होता. पण त्या स्थितीतहि आपल्यामध्ये व रश्मीमध्ये केवढी जबर विषमता, सामाजिक, आर्थिक व मुख्यतः मानसिक विषमता आहे याची जाणीव त्याला होत होती. व त्यामुळे रश्मीची व आपली खरी, दृढ प्रीति जुळणें शक्य नाहीं हें त्याच्या बुद्धीला कळत होतें. पण हृदयाला वळत नव्हतें !

त्याचें हृदय व त्याची बुद्धि ह्या दोन्हीमध्ये कधी ‘रस्सीखेंच’ सुरू होती !—

रस्सीखेंच !— हरघडीं प्रत्येक व्यक्तीच्या बाबतींत अशी रस्सीखेंच चालूं असते !—

प्रत्येक माणसाच्या बुद्धिहृदयामध्ये सामाजिक, धार्मिक, राजकीय व प्रेमविषयक घटनाबाबत अशी रस्सीखेंच होत असतेच ! मनुष्यप्राणी कधी हृदयाची हांक ’ ऐकतो तर कधी बुद्धीनें शिकविलेली ‘कर्तव्याची जाणीव’ बाळगतो ! —

रश्मीवर आपलें भावनोत्कट प्रेम आहे ही हृदयाची हांक प्रकाशला ऐकूं येत होती, पण त्याच वेळीं रश्मीचें आपल्यावर तसें उत्कट प्रेम

नाहीं व त्यामुळे तिच्याशी विवाह केल्याने आपल्या संसारमुखाचा ताजवा समतोल रहाणार नाही अशी जाणीव त्याची बुद्धि त्याला देत होती. मग ऐकावयाचें कुणाचें ! हृदयाचें की बुद्धीचें !

हृदयाच्या चंद्रप्रकाशांत भिटल्या डोळ्यांनी चांचपडावयाचे की बुद्धीच्या सूर्यप्रकाशांत उघड्या डोळ्यांनी वावरावयाचे !—

मौज अशी की, हृदयाचा व बुद्धीचा समेट केल्याने, थोडे हृदयाकडे व थोडे बुद्धीकडे लक्ष पुरवावयाचें अशा धोरणाने वागल्यानेच संसारात खरें सुख लाभत असतें हें मात्र प्रकाशच्या डोळ्यांतच आलें नाहीं. येणार कुठून !— विचारावर जिथे विकाराचा जय झाला होता तिथे सारा अविचाराचा गोंधळ व्हावयाचाच !—

व अशा गोंधळ झाल्यामुळेच प्रकाशला कौमुदीच्या सत्त्याची आवश्यकता विशेषच वाटत होती. पण त्या दिवशी कौमुदीचें गुपित त्याला चुकून कळून आल्यामुळे ह्यापुढे आपल्या व रश्मीच्या प्रेमगुपिताविषयी तिच्याकडे कांहींहि बोलावयाचें नाहीं असें आपल्या प्रेमळ स्वभावानुसार त्याने ठरवून टाकलें होतें. व त्यामुळेच आतां त्याचा अधिकच कांडमारा होत होता.

तो दिवस त्याने कसातरी काढला. त्या रात्रीपर्यंत त्याने घोर धाऱ्या पण त्याच्या हृदयाचा अस्वस्थपणा मग इतका वाढला की, ‘सबसे जीद प्यारा’ ह्या न्यायाने आपल्या प्याऱ्या जीवाच्या समाधानासाठी कौमुदीला सर्व हकीकत सांगून टाकावयाची. तिचें गुपित आपल्याला जणू कळलेच नाहीं असें तिला व स्वतःलाहि भासवून तिच्याकडे आपल्या मनोयातना उघड करावयाच्या — अगदीं सकाळी उठल्याबरोबर तिला सारे सांगावयाचें असें प्रकाशने त्या रात्रीच नक्की जेव्हा ठराविलें तेव्हां कुठें त्याला साधारण तरी शोंप लागली.

रात्रीच्या अस्वस्थ, अपुऱ्या शोंपेमुळे सकाळी त्याला जरा उशीराच जाग आली. मग घाईवाईने प्रातर्विधि व चहापान आटोपून तो रात्रीच्या निश्चयानुसार कौमुदीच्या खोलीकडे जाणार इतक्यांत कुठेतरी बाहेर जाण्याच्या तयारीत कौमुदीच त्याच्याकडे आली व त्याला स्वतःला बोलावयाला अवसरहि न देतां ती म्हणाली, “प्रकाश, आतां सीतागडला निघालें मी—”

“ सीतागडला ! आणि तें कशाला ! ”

“ सीतागडच्या राणीसाहेबांची आणि माझी शाळेपासूनची मैत्री आहे हें तुला ठाऊकच आहे. नि काल संध्याकाळी त्यांचं — माझ्या लाडक्या कमलचं मला पत्र आलं कीं, आपण आजारी आहो. ताबडतोब येऊन भेटून जा.”

“ अहं. मग काल नाही तें मला कळविलंस ! ”

“ केव्हां कळविणार ! काल पत्र आलं तेव्हां तूं घरी नव्हतास. मग जेवण लौकरच आटोपून रजेबद्दल विचारण्यासाठी घाईघाईने आमच्या प्रिन्सिपल्बार्डकडे गेलें मीं नि तिथून परतावयाला जवळजवळ नऊ वाजले. मग आल्याबरोबर जरा सामानसुमानाचें पहावयाचें होतें ना.—”

“ हं, हं. ”

“ नि प्रकाश, मला असं वाटतं कीं, कमलेला शारीरिक आजार झालेला नसून कसल्या तरी मानसिक त्रासांत ती असावी.”

“ अस्सं ! हें कशावरून बुवा ताडलंत, डिटेक्टिव्ह महाराज — नव्हे, डिटेक्टिव्ह महाराणी ! ” प्रकाशनें हंसून प्रश्न केला.

काय असेल ते असो ! कौमुदी आतां त्याच्या खोलीत येतांच, तिची ती सौम्य, प्रेमळ मुद्रा पहातांच प्रकाशला आपल्या मनोव्यथेचा विसर पडला. कालपासून त्याच्या वृत्तीला आलेला जडपणा क्षणाघात मावळला. नेहमीप्रमाणें कौमुदीशीं चेष्टा-विनोद करण्याइतपत तो खुर्षीत आला. व त्याच्या ह्या शेवटल्या चेष्टोद्गारावर कौमुदीनें जेव्हां कांहींशा रुसक्या भावानें नेहमीप्रमाणें आपल्या रेखीव भिवया आकुंचित केल्या तेव्हां तर प्रकाशला अगदीं मनापासून हंसू आलें.

व तें पाहून लटक्या कोपानें जेव्हां कौमुदीनें म्हटलें कीं, “ हें रे काय प्रकाश ! अशी जर तूं चेष्टाच करणार असलास तर मी नाही हं तुला कांहीं सांगणार.” तेव्हां तर आपल्याला हवें होतें तें मिळालें अशा आविर्भावानें प्रकाशनें हंसतहंसत मान डोलविली व मग आपल्या पोरकट स्वभावानुसार बळेंच गंभीर, लांब चेहरा करीत तो म्हणाला, “ बरं बुवा अगदीं चेष्टा बंद ! आतां बोला पुढें—”

“ रस्सी—खेच ”

त्यासरशी कौमुदीला खुद्कन् हंसू आलें. आणि तिचें हें हास्य पाहून मघांपासून विसर पडलेल्या त्या विषयाची — रश्मीची — प्रकाशला चटकन् आठवण आली.

रश्मी सदीदित हंसत असे. आणि कौमुदी प्रसंगविशेषीच हंसे. प्रारंभी प्रकाशला रश्मीचें हें अखंड हास्य मोहक वाटलें तरी आतां त्यांतील नवी नवलाई नष्ट झाली असल्यामुळे त्यामध्ये त्याला हल्ली कृत्रिमताच दिसू लागली होती. विशेषतः काल तर रश्मीच्या त्या सतत हंसण्या चर्येचा त्याला कसा कंटाळा आला.

त्यामुळे आतांचें हें कौमुदीचें अकृत्रिम हास्य पाहून प्रकाशच्या मनांत आलें, कौमुदीचें हास्य म्हणजे जणू आकाशांत कधींमधीं चमकणारी बिजली !— आणि रश्मीचें हास्य म्हणजे हुकमी, बडबड दाबून पेटविलेली विजेची बत्ती !

टिचभर मोजक्या कागदावर रंगविलेल्या वनश्रीच्या देखाव्यासारखें रश्मीचें हास्य मनोहर परंतु मोजकें व निर्जीव ! — आणि क्षणोक्षणी बदलती रंगसंपदा धारण करणाऱ्या रम्य, नैसर्गिक वनश्रीसारखें कौमुदीचें हास्य जिवंत, निर्व्याज व अनिर्बंध !

जरा जास्ती हंसल्यास आपली केशवेशभूषा बिघडेल कीं काय ह्या भीतीनें रश्मीचें हास्य सदा धास्तावत्यासारखें — कधीं मनमोकळें नाहीं ! आणि तेंच कौमुदीचें हास्य ! — डोंगराच्या कपारीमधून नादमधुर खळखळ करीत जाणारा ओढाच जणू !—

रश्मी व कौमुदी ह्या दोघींच्या हास्यामधील तफावतीची अशी स्वतः— शींच मीमांसा करण्यांत प्रकाश आणखी किती वेळ गुंतला असता कोण जाणे ! पण तेवढ्यांत कौमुदी म्हणाली, “असं पहा प्रकाश, कमल खरो-खरीच जर आजारी असती तर पत्रांतील तिचं हस्ताक्षर चांगल्या, निरोगी सशक्त माणसासारखें ठाकठीक, वळणदार कसं आलं असतं ? नि तरीही पोरगी लिहिते कीं आपण आजारी आहे म्हणून—मग ह्यावरून काय तर्क काढावयाचा ? ”

“असेल बुवा तूं म्हणतेस तसंच. पण कौमुदी, एवढ्या बऱ्या राप्ती-

साहेबांचा तू पोरगी असा उल्लेख करितसे ! मग, सालिना पंचवीस लाख उत्तम अश्लेख्या सीतागड संस्थानच्या त्या राणीसाहेब ना ! ”

“हं ! —पण बिचारीच्या कपाळीं कसलं तरी सुख आहे काय ! लग्न झाल्यावर अवध्या दीड वर्षांनीं तिचे पतिराज वारले. आतां विधवा राणी-साहेब म्हणवून घेण्यांत कसला मोठेपणा ! माझापेक्षां वर्षभरानें लहानच आहे ती. हें तेविसावें वर्ष असणार तिला. ”

“खरच ! —किती विचित्र दैवघटना, नाही ! —कौमुदी, तिथले राजे-साहेब वारल्याला तीन वर्षे झालीं असतील नाही ! ”

“हो ! ना. तीन वर्षे होऊन गेलीं. लग्नाच्या वेळीं तिला १८ वें वर्ष नुकतें संपलें होतें. पुढें १९ वें पुरें झालें नि ४।५ महिन्यांनीं राजेसाहेब अपघातानें वारले. बिचारी कमल ! आतां वैधव्यदर्शण तिनें सारं तारुण्य काढावयाचं ! ”

“कौमुदी, तिला एकादा मुलगा असता तर किती चांगलं झालं असतं नाही ! ”

“होय तर ! म्हणजे मग राजमाता म्हणून तिचा केवढा बडेजाव झाला असता ! तिची नणंद तिला जी आतां छळीत असते तसं छळण्याची मग काय प्राप्ति होती ! पण दैवयोगच तसा ना ! —बरं, प्रकाश, जातें मीं आतां. आठाच्या गाडीनें जाणार मीं. ”

“आणि परत कधीं येतील ! ”

“तें आतांच कसं सांगूं ! आठ दिवसांची किरकोळ रजा मीं घेतली आहे तशीच गरज लागली तर पुढें हक्काची रजा घेईन आणखी. ”

“अरे नापरे ! इतके दिवस ग कशाला ! आपल्याला बुवा इथें अगदीं कंटाळा येईल. ”

प्रकाश हें अगदीं मनापासून बोलला. पण तें ऐकून कौमुदीच्या मनांत आलें, कीं, त्याला विचारावें, “रश्मि इथें असतांना तुला कंटाळा येईल !—”

पण प्रकाशनें हे शब्द इतके मनापासून उच्चारले होते कीं त्याची टर उडवावी हें कौमुदीला प्रशस्त वाटलें नाहीं. वं मुख्य असें कीं, प्रकाशसारख्या

भावनाप्रवण तरुणाला ती चेष्टा फार बोंचेल हेंहि तिनें ओळखलें व तें अगदीं खरें होतें.

कौमुदीनें जर प्रकाशची आतां अशी अवेळीं चेष्टा केली असती तर त्याला कौमुदीविषयी वाटणारा आदर व आपुलकी एका क्षणांत मावळली असती ! त्याचा स्वभावच असा विलक्षण भावनाविवश व हळुवार होता !—

आपल्या कांहीं मित्रांची वर्षानुवर्षांची मैत्री एकाद्या उडत्या, खवचट उद्गारापायीं त्यानें अशी तोडून टाकली होती. व आतां कौमुदीची मैत्रीहि त्यानें अशी तोडून टाकली असती.

व मग सुकाणूविना कुठेंतरी भटकणाऱ्या होडक्याप्रमाणें त्याचें जीवन अगदीं अनिश्चित, अनिर्बंध झालें असतें !

पण कौमुदी त्याला पुरा ओळखीत असल्यामुळें तिनें वेळ संभाळून नेली. त्याच्या त्या उद्गारावर तिनें मंदस्मित केलें व टेबलावर ठेविलेली पर्स उचलीत प्रकाशचा पुनः निरोप घेऊन ती निघून गेली.

आणि मग प्रकाशला आठवण झाली कीं, आपल्या मागणीला रश्मीनें बहुतेक होकार दिला आहे; ही बातमी—अं—अं—ही आनंदाची बातमी—कौमुदीला आपण सांगितलीच नाहीं व त्याबद्दल तिचें मत घेतलेंच नाहीं.

पण पुनः त्याच्या मनांत आलें, झालें तें एकपरीनें बरेंच झालें. ह्या आठ दिवसांत रश्मीच्या ह्या होकाराबाबतच्य' आपल्या भावनांची नीट पारख होऊं शकेल. हो, तोंवर विवाहाचा वाङ्मिश्रयहि होईल नि मगच सारं कौमुदीला कळवितां येईल. बस्स ! प्रकाशनें ठरविलें कीं, कौमुदी सीतागडहून परत आल्यावरच तिला ही आनंदाची बातमी कळवावयाची !

पण ह्या बातमीला ' आनंदा ' ची असें विशेषण मुद्दाम लावूनहि त्या बातमीच्या स्मृतीनें किंवा ती कौमुदीला कळविण्याच्या कल्पनेनें प्रकाशला विशेष आनंद झाला नाहीं.

बरोबरच आहे तें—हृदयाला संपूर्णपणें न आवडलेली व बुद्धीला नीट न पटलेली गोष्ट करणें हें सेकंड हॅन्ड फर्निचर विकत घेण्यासारखें आहे. सेकंड हॅन्ड फर्निचर दुकानांतील विजेच्या शगशगीत दिव्यांच्या प्रकाशांत कसें नवें सुरेख दिसतें. पण घरी आणल्यावर तें जुनें, डागाळलेलें दिव्यं

लागून तें विकत घेतल्याचा आनंद क्षणाक्षणें ओसरूं लागतो !

त्याप्रमाणेंच रश्मीशीं विवाह केल्यानें आपण सुखी होऊं कीं न होऊं अशी बुद्धि हृदयामध्ये रस्सीखेंच सुरू असतांना प्रकाशनें रश्मीला मागणी घातली. व त्या मागणीचा स्वीकार होताच त्यामधील आनंद व दुरूप लगेच ओसरूं लागला !

एवढ्याचसाठी ईश्वरानें माणसाला बुद्धि व हृदय ह्या दोन जिवंत चिज्जा दिल्या आहेत. हृदयाला आवडणारी व बुद्धीला पटणारी कृत्येंच माणसांनीं करावीं असा ईश्वराचा हेतू असतो ! पण तिथें दुर्लक्ष करून बुद्धिहृदयां-मध्ये लढा लावून माणूस कुठल्यातरी एकाच्याच आहारीं गेला की त्याची स्थिति प्रकाशसारखीच व्हावयाची !

मनुष्यानें फक्त हृदयाचाच आधार घेतला तर बुद्धि त्याला धीर देईनाशी होते व त्यामुळे प्रेमी, कवि किंवा वेडा ह्या समदर्जीय त्रयीमधील प्रेम-वेड्याची मिश्र उपमा त्याला मिळते.

बरं, निव्वळ बुद्धीचीच कांस त्यानें घरली तर हृदयाच्या नांवानें पुरा ठणठणाट झाल्यामुळे तो मुक्त किंवा पशू ठरतो !

आपल्या सुंदर मुखळ्यावर भाळलेल्या रश्मीच्या प्रेमाला भुलल्यामुळे प्रकाश सध्यांतरी प्रेमवेडा बनला होता. पण त्यांत मौज अशी होती कीं, तो पुरता प्रेमवेडा बनला नव्हता. तो सर्वस्वी हृदयाच्या आधीन झाला नव्हता. त्याची बुद्धि त्याला मधूनमधून जागा करूं पहात होती. व त्यामुळे पुरा वेडा बनल्यावर प्राप्त होणारा बेजबाबदार आनंदहि त्याला प्राप्त होऊं शकत नव्हता ! तो अर्धवट वेडा बनला होता. व त्याचें हें वेड उतरविणारा मांलिक जर त्याला भेटला व आपल्या बुद्धिहृदयांमध्ये होणारी रस्सीखेंच ह्या मांत्रिकाच्या मदतीनें थांबवून त्याऐवजीं जर सुंदर समेट त्यानें घडवून आणला तर ह्या पृथ्वीवरच त्याला स्वर्गप्राप्ति होऊं शकली असती !

पण सध्यां तो मांत्रिक सीतागडला गेला होता. पण खरें म्हणजे प्रकाशसारख्या भावनाप्रवण, उतावीळ तरुणाना आधीं नरकयातनांची चुणूक मिळाल्याखेरीज पृथ्वीवरील स्वर्गाची किंमत वाटत नसते !—आणि प्रकाशच्या बाबतीत ह्या नरकयातनांना आतां कुठें सुरुवात होत होती !

**यो** ग्येवळी कौमुदी सीतागडला पोहोचली. स्टेशनवर राणीसाहेबांचे खाजगी कारभारी मोटर घेऊन आले होते. कौमुदी येत राणीसाहेबांच्या खाजगी वाड्यांत गेली. कारभार्यांकडे राणीसाहेबांच्या प्रकृतीविषयी तिने विशेष चौकशी केली नाही. व तें ठीकच झालें. कारण तिची अटकळ बरोबर होती.

राणीसाहेब आजारी नव्हत्या. म्हणजे त्यांना कोणतीहि शारीरिक व्यथा झालेली नव्हती. पण त्यांची चर्या बरीक अतिशय मलूल दिसत होती.

कौमुदीला पहातांच त्यांच्या मुद्रेवर क्षणमात्र हास्य प्रकटलें. त्यांनी मोठ्या प्रेमानें कौमुदीच्या खांद्यावर डोकें टेंकीत स्नेहभरानें म्हटलें, “माझी खात्रीच होती तूं ताम्रडतोब माझ्याकडे घांवून येशील अशी.”

कौमुदीनें हळूच आजूबाजूला पाहिलें. ह्या दोघीखेरीज त्या महालांत कुणीच नव्हतें व महालाचा दारेंहि बंद होती.

राणीसाहेबांच्या अधिकच जवळ बसत कौमुदी मृदु स्वरांत म्हणाली, “कमल, कमल, काय झालंय ग ! तुझ्या हृदयाला कसली व्यथा होत आहे ? ”

कौमुदीचे हे शब्द ऐकतांच राणीसाहेब—कमला केवढ्यांदा तरी दचकली.

आपल्या हृदयाची धडधड बाहेर कुणाला ऐकू जाईल असे वाटून की काय तिने आपले दोन्ही हात हृदयावर गच्च दाबले.

तिचा डावा हात आपल्या हातांत घेत कौमुदी म्हणाली, “कमल, तुझा हात पूर्वी किती गोंडस होता नि तुझे गाल तरी कसे छान फुगीर होते. आतां इतके कसे चपटे झाले ! — नि तुझे डोळेसुद्धां किती खोल गेले हे ! — कमल, काय झालं ! तुझी ती विधवा नणद नि ती चुलत सासू तुला छळते काय ? ”

कमला राणीने एक खोल निःश्वास सोडला.

कौमुदीने म्हटल्याप्रमाणे ती बारीक व निःस्तेज दिसत होती खरीच. पण तरीहि तिचे सौंदर्य खुलून दिसत होतें.

आपल्या सोळाहि कलांनी संपूर्ण असणारा पौर्णिमेचा चंद्र सुंदर दिसतोच. परंतु त्याच्या मानाने लहान, बारीक असणारी अष्टमीची चंद्रकोरहि सुंदरच नाही कां दिसत ?—

तशीच सध्यांची ही कुशता सुद्धां कमलेला शोभूनच दिसत होती. ती कशी नाजूक नि खरीखुरी अबला वाटत होती.

कौमुदीची व तिची आज ८१० वर्षे दृढ मैत्री होती. वयाच्या अठराव्या वर्षी इंग्रजी सहावीच्या वर्गांत नुक्ती गेली नाही तोंच, कमला सीतागडच्या संस्थानाधिपतीची पत्नी झाली. परंतु राशीपदाच्या ह्या ऐश्वर्यामुळे तिळा जराहि गर्व चढला नाही. तिचा विवाह झाल्यानंतर प्रारंभी कौमुदीने तिच्या वैभवाला साजणारा अहो, जाहोचा औपचारिकपणा सुरू केला. परंतु कमलेला त्यामुळे फार खेद वाटतो हे पहातांच कौमुदी तिच्याशी पूर्ववत् वागू लागली.

विवाहाच्या वेळी कमलेचे पतिराज बेचाळीस वर्षाचे होते. त्यांची प्रथम पत्नी अपत्य न होतां वारल्यामुळे राज्याला वारस हवा म्हणून राजेसाहेबांनी कुलशीलवाज् परंतु गरीब घराण्यांतील सुंदर कमलेला पसंत केली. कमलेची संमति अर्थात्च कुणी विचारली नाही.

जेमतेम दीड वर्ष कमलेला सौभाग्य लाभलें. व त्या अवधीत कमलेचे आपल्या पतिराजावर मुळांच प्रेम जडलें नाही. —जडूं शकलें नाही ! त्या

“रस्सी—खेच ”

उभयतांच्या वयांत व दयानुसार मनोरचनेंत पराबाष्टेची विषमता होती, व ती दूर करण्याचा कमलेच्या पतिराजांनीं वर्धी प्रयत्नच केला नाहीं; फार काय, तसाप्रयत्न आपण केला पाहिजे ही कल्पनाहि त्यांच्या मनांत आली नसेल कधीं.

त्यांच्या प्रथम पत्नीची त्यांच्यावर दृढभक्ति होती. पति म्हणजे देव असेंच ती मानीत होती. तेव्हां अर्थात्च कमलाहि तसेंच मानणार असें राजेसाहेबांनीं गृहीतच धरलें होतें.

आजकालच्या पद्धतीप्रमाणें लग्न होई तोंवर एखाद्या आनंदी फुल-पांखरासारखी इथें तिथें नाचणारी, समवयस्क भैत्रिणीबरोबर हंसत खेळत शाळेंला व फिरावयाला जाणारी आनंदी कमल—तिच्या मनोवृत्ति अगदीं जुन्या जमान्यांत वाढलेल्या आपल्या समवयस्क प्रथम पत्नीच्या कोत्या अल्प संतुष्ट मनोवृत्तीपेक्षां भिन्न असतील ही कल्पनाहि राजेसाहेबांच्या मनाला कधीं शिवली नाहीं. बाकी तशी कल्पना डोक्यांत आली असती तरी त्यांनीं कांहींच पत्रांज बाळगली नसतील म्हणा ! त्यांच्यासारख्या सालिना पंचवीस लाख उत्पन्न असलेल्या संस्थानाधिपतीनें आपल्या पत्नीची एवढी पर्वा बाळगावयाची ?—पत्नी म्हणजे कांहीं व्हाइसरॉय किंवा पोलिटिकल एजंट नव्हे !—

पण त्यांच्या ह्या सहानुभूतीशून्य, रूक्ष वर्तनाचा परिणाम असा झाला कीं, त्यांच्या मृत्यूनें कमलेला कांहीं जिव्हाळ्याचें दुःख झालें नाहीं !—

जनरीतीप्रमाणें पाहिलें वर्षभर जरी ती अर्थशः बंदिवासांत राहिली तरी तिच्या उमलत्या तारुण्यावर त्याचा कांहींच विपरीत परिणाम झाला नाहीं. तिनें त्या वर्ष, दोन वर्षांतच तारुण्यांत पदार्पण केलें असल्यामुळें लग्नाच्या वेळीं व नंतरहि सुमारे वर्षभर बारिक, सडसाडित दिसणारी तिची तनुलतिका आतां बांधेसूद, गोंडस दिसूं लागली. तिच्या अंग प्रत्यंगांनून तारुण्याची साक्ष प्रकट होऊं लागली. तिचा मूळचा गौरवर्ण आतां आणखीच उज्वल दिसूं लागला.

गेल्या वर्षीं उन्हाळ्याच्या सुटींत कौमुदी तिला भेटावयास आल्यावेळीं तिचें हें रसरसणारें तारुण्य, उमलणारें सौंदर्य व ह्याच्याशीं अगदींच विसंगत

असणारें तिचें अकाल वैधव्य पाहून कौमुदीला भारी दुःख वाटलें आणि तितकेंच भयहि वाटलें !—

कमलेला ईश्वरानें दिलेल्या ह्या सौंदर्य रत्नाला ती काळजीपूर्वक जपेल ना ?—आपल्या तारुण्य पुष्पाचा सुवास ती जागच्याजागीच कोंडून ठेऊं शकेल कां ?—अशी कौमुदीला धास्ती वाटली ?

जेमतेम इंग्रजी पांचवीपर्यंत, म्हणजे अधुरेंच शिक्षण झालेल्या कमलेला इथें कुणाची चांगली संगत सोबत नाहीं, तिची ती दुष्ट नणंद तिला कधी माहेरी जाऊं देत नसल्यामुळें तिकडूनहि उपदेशाचे चार शब्द मिळण्याची सोय नाहीं—

रहातां राहिली कौमुदी !—पण आपली मुंबईतील नौकरी संभाळून ती तरी कमलेकडे कितीशी येऊं शकणार ?—कमलेवरील आत्यंतिक प्रेमांमुळें त्यावेळीं कौमुदीच्या मनांत असाहि विचार आला होता कीं, मुंबईतील नौकरी सोडून इथेंच कमलेची कंपनीनयन म्हणून नौकरी घरावी, व अशा रीतीनें तिला सतत आपल्या सहवासांत, आपल्या मायेच्या पंखाखालीं ठेवावी, म्हणजे सध्यां तारुण्याच्या घसरणीवरून जातिवेळीं सुसंस्काराच्या व मायेच्या माणसांच्या अभावीं तिच्या हांतून भलताच प्रमाद तरी घडणार नाहीं !

पण आपल्या ह्या विचाराचा कौमुदीनें एकदोनदां उच्चार केला तरी कमलेकडून त्याला कांहींच प्रोत्साहन मिळालें नाहीं. त्यामुळें कौमुदी त्या मानगडीत मग पडलीच नाहीं.

—शिवाय तिला असेंहि वाटलें कीं, संस्थानांतील नौकरी म्हणजे आळवा-वरील पाणी—कमलेनें स्वतः जरी आपल्याला नौकरीवरून दूर केलें नाहीं तरी तिची ती आक्रस्ताळ नणंद आहे ना ? तिनें जर एकाएकी आपल्याला नौकरीवरून काढून टाकलें तर आपल्या व आपल्या वृद्ध वडिलांच्या निर्वाहाची काय वाट ? —व म्हणून सेव्यसेवकाचें नातें आलें कीं मैत्री साहजिकच मंदावणार हें ठाऊक असतांहि केवळ कमलेच्या हितासाठीं तिच्याकडे नौकरी पत्करावी हा उदात्त विचार कौमुदीला रद्द करावा लागला होता.

व मग त्यानंतर २३ महिन्यांनीं आलेल्या कमलेच्या पत्रांत, आपण हल्लीं इंग्लिश व संस्कृत शिकत आहे अशा मजदूर वाचून कौमुदीला जरी थोडे वैषम्य वाटलें तरी कमलेच्या तरुण मनाला तो बरा व्यवसाय मिळाला असें वाटून तिनें समाधान मानून घेतलें.

पण तिच्या विचारीला काय माहिती को, मनाला गुंतविण्यासाठीं म्हणून योजलेला या व्यवसाय कमलेच्या हृदयाला गुंतविणार म्हणून !

ह्या उभ्या वर्षांत कौमुदीला कमलेकडे जावयास फावलें नाहीं व कौमुदीनें येऊन भेटावेंच अशी कमलेनेंहि पत्रद्वारेणें केव्हांहि उत्सुकता प्रकट केली नाहीं ! त्यामुळे पुन्हा एक वर्षानंतर कौमुदी आज प्रयत्न तिच्या पहात होती. तिच्यामध्ये झालेला हा फरक पाहून कौमुदीला त्याचमुळे इतकें आश्चर्य वाटलें.

तिनें कमलेला म्हटलें, “कमल, तूं नाजारी होतीस काय ग ? ”

“उहं”. कमला उत्तरली.

“मग ? काय होतं आहे ! मला नाहीं तूं सांगणार ? ”

“हं ! कौमुदी, त्याचसाठीं तर तुला मीं बोलवून घेतलं ग. हे बघ.

कौमुदीताई—पण, तुस जेवणखाण आटोपूं दे. मग तुला सारं सांगतें ’ कमलेचें तें म्हान मुखकमल पाहताक्षणींच कौमुदीची तहानभूक मोडली होती. पण तसें सांगणें बरें नव्हे. कमला मग सर्व सांगणारच आहे आपण विशेष उत्कण्ठा आतांच कशाला दाखवा ! कदाचित् तामुळे ती बिथरून जावयाची. जात्या मनमोकळ्या वृत्तीची ती नाहींच. नि आतां आपण फार उत्सुकता दर्शविली तर तिची मूळवृत्ति वर डोकें काढवयाची कदाचित्—अशा विचार मनांत येऊन कौमुदी मुकाटघानें कमलेबरोबर जेवणगृहांत गेली.

**जे** वणें आटोपलीं. दासीनें पुढें केलेल्या पानदानामधून कौमुदीनें एक लवंग तोंडांत टाकलीं व कमलेच्या मागून ती महालांत आली.

दासी महालाबाहेर जातांच कमलेनें दाराला कडी लाविली व अस्वस्थ मनानें ती तिथेंच येरझार्या घालूं लागली.

क्षणांत ती खिडकीकडे जाई, तर क्षणांत कोंचाकडे वळे. कोंचावर टेकल्यासारखें करी नि फिरून खिडकीकडे जाई.

कौमुदी स्तब्ध राहून तिचा हा चाळा पहात होती. ५।१० मिनिटें अशा अस्वस्थतेत घालविह्यावर कमल हळूहळू कौमुदीच्या जवळ येऊन बसली.

व कांहींहि प्रस्तावना न करितां ती म्हणाली, “ ताई, कौमुदीताई, माझं—माझं प्रेम जडलंय—”

कमलेचे हे शब्द ऐकतांच कौमुदी स्तंभित झाली.

उमळत्या गुलाबकलिकेचा सुगंध आसमंतात पसरणें किंवा वर्षाऋतूत पाऊस पडणें ह्या नैसर्गिक घटनाप्रमाणेंच तारुण्यांत प्रेमोद्भव होणें हीहि नैसर्गिक घटनाच आहे हें कौमुदीला ठाऊक होतें ?

—परंतु—परंतु कमला विषवा होती ना ?—तिच्या जीवनाचें आतां रुक्ष वाळवंट बनलें होतें ना ?— मग त्यामध्ये प्रीतीचें मधुर जल कसें संभवणार ? --मग काय हें मृगजळच असलें पाहिजे तर ?—

कमल—विधवा कमल—नि त्यांतून राणी !—‘ ज्याचें अंगी मोठेपण तथा यातना कठिण ’ ह्या तुकारामाच्या अभंगोक्तीनुसार राज्ञीपदाच्या मोठेपणाबरोबर आपला सामाजिक थोर दर्जा यथायोग्य पाळण्याच्या कठिण जबाबदारीच्या यातनाहि कमलला भोगाव्या लागणार !

कमल एकादी सर्वसाधारण तरुणी असती तर ती पुनर्विवाह करूं शकली असती ! वैधव्याच्या वाळवंटांत तिला प्रीतीचें मधुर जल मिळूं शकलें असतें ! पण—पण—राणीचा पुनर्विवाह—

छेः !—दैवानें ज्यावेळीं कमलेच्या मस्तकावर राज्ञीपदाचा अभिषेक केला त्याच वेळीं निसर्गानियमानुसार आयुष्य कंठण्याचा मार्ग तिला बंद झाला !

कमल सुंदर होती, तरुण होती. पण ती विधवा, नि त्यांतूनहि विधवा राणी असल्यामुळें तिनें आपलें सौंदर्यरत्न कुणाच्या नजरेलाहि पडूं देतां नये होतं—आपलें तारुण्यपुष्प तिनें विकसूं देतां नये होतं !—पण असं कसं होणार !—

निसर्गानियमान्वयें कमलेचें तारुण्यपुष्प विकसित झालें—व त्याबरोबरच तिच्या हृदयांत तारुण्यसुलभ प्रणयवसंत बहरला—पण—पुढें काय !—

कमलेनें अगदीं निर्व्याज सरलतेनें सांगितलेली ती बातमी ऐकून कौमुदी हतबुद्ध झाली. कमलला अधिक खुलासा विचारण्याऐवजीं कमला प्रेम-पाशांत अडकली ह्या घटनेभोवतींच तिचें विचारचक्र फिरू लागलें !—कमलला प्रीतीच्या मधुर जलाची तहान लागली आहे व तें मधुर जल आपल्याला मिळालें मिळणार, अशा आशें ती आहे. पण तें कसें शक्य होईल ! प्रीतीचें मधुर जल तिच्या बाबतींत मृगजलच ठरलें पाहिजे ना !—नि तें तसें ठरलें तर कमल काय करील !—तृषेची तीव्रता सहन न होऊन ती ‘ पाणी पाणी ’ करून प्राण सोडील काय !—

कौमुदीला कांहीं सुचेना, कांहीं कळेना. शेवटीं थोड्या वेळानें भानावर येत तिनें म्हटलें, “ कमले. तुझें कुणावर प्रेम जडलंय ? ”

लज्जामृदु स्वरांत कमल उत्तरली, “ कौमुदीताई, मी इंग्लीश व संस्कृत शिकत आहे असं मी लिहिळं होतं ना तुला एकदां ! ”

“ होय, मग ? ” अधीरपणें कौमुदीनें प्रश्न केला.

“ त्या—त्या मास्तरांवर माझे प्रेम जडलंयू—”

“ काय ? मास्तरावर ? एका भिकारड्या मास्तरावर तुझ्यासारख्या वैभवशाली तरुणीचं प्रेम जडावं ? ”

कौमुदीने केलेली ही निर्भर्त्सना निश्चल मनानें ऐकून घेऊन कमला उत्तरली, “ ताई, मी वैभवशाली तरुणी आहे खरी. पण तुझ्या मते भिकारी असणाऱ्या मास्तरसाहेबांनी मला प्रेमाची भिक्षा घातली आहे. मग तरीहि तूं त्यांना भिकारी म्हणशील ? कौमुदीताई, एका ऐश्वर्यसंपन्न राणीला प्रेमाची भिक्षा घालणारा तरुण वस्तुतः तिच्यापेक्षाहि ऐश्वर्यसंपन्नच नाही का ? ”

कमलेचे हे अंतःकरणापासून निघालेले बोल ऐकून कौमुदी थक्क झाली. तिच्या मनांत आलें, अपुरें शिक्षण घेतलेली, साधीभोळी कमल इतकें मार्मिक, इतकें बिनतोड बोलू शकते हा कशाचा प्रभाव ! त्या मास्तरांच्या शिकवणीचा की प्रीतीच्या जादुगिरीचा ?—खात्रीने हा प्रीतीचा प्रभाव !—मग एवढी ही प्रभावशाली प्रीति मृगजलवत् ठरेल ?—छे ! प्रीतीचें खरें मधुर जलच आहे ! कमलेला त्या तरुणाबद्दल विकारयुक्त प्रणयाकर्षण वाटत नसून शुद्ध, सात्त्विक प्रीतिच वाटत असणार !—

व हा विचार मनांत येतांच कौमुदीला दुःखांत किंचित् सुख वाटलें. इतक्या विशुद्ध प्रीतीची ओळख पटल्यावर कमलेच्या व तिला प्रीतीची अशी ओळख पटविणाऱ्या त्या मास्तरांच्या हातून सद्‌सा अविचार घडणार नाही अशी तिची खात्री झाली व त्यामुळे कांहीशा शांत मनानें तिने म्हटलें, “ कमल, त्या मास्तराचें नांव काय ? जातीनें कोण आहेत ते ? ”

“ जातीनें आपल्यांतलीच आहेत. चार वर्षांपूर्वी एम्. ए. झालें. त्यांचें नांव माधवराव देशमुख—ताई, तुझ्या प्रकाशचे ते सखे मावसभाऊ लागतात नि त्या दोघांची मैत्रीहि खूप आहे. ”

कमलेनें चांगलाच गनिमी कावा लढविला. कौमुदीवर कुठल्या बाजूनें हल्ला चढविला असतां आपण तिला जिंकू शकूं हें कमलेनें बरोबर ओळखलें होतें. माधवराव देशमुख प्रकाशचा मावसभाऊ व प्रिय मित्र असल्याचें

आतां कळतांच त्यांना प्रत्यक्ष न पहातांही कौमुदीचें त्यांच्याविषयी फ चांगलें मत बनलें.

पण कमलेनें ' कौमुदीचा प्रकाश ' असा उल्लेख केल्यामुळें तिचें हृदय व्यथित झालें.

प्रकाश कौमुदीचा—आपला—नि मग रश्मी ?—प्रकाशचें प्रेम रश्मीवर आहे ना ? निदान त्याला तसें वाटत तर आहे ना ?—

प्रेम आंधळे असतें म्हणतात ! नि ह्या आंधळ्या प्रेमांमुळें प्रकाशहि आंधळाच बनला आहे. त्याचे डोळे कधी उघडतील काय ? नि मग त्याच्यावरील आपलें प्रेम त्याला दिसून येईल ?—मग तसं झालं म्हणजे प्रकाश आपला होईल. होय—होय—आपला—कौमुदीचा प्रकाश ! नि—नि—प्रकाशची कौमुदी !—

खरंच, प्रणयीजनांचें मन कागदाच्या बारीक कपट्यासारखें असतें. वाऱ्याच्या झुळकीबरोबर कागदाचा कपटा जसा इतस्ततः घावतो तथें प्रणयीजनांचें मन आपल्या प्रियव्यक्तीच्या नुसत्या नामोल्लेखांसारखी कुठें-तरी भरकटत जातें ! आतांपर्यंत कमलेच्या प्रेमकहानीत गुंतलेले कौमुदीचें मन प्रकाशच्या नांवाच्या ओंक्षरत्या उल्लेखांसारखी स्वतःच्या प्रेमकहानीत रंगलें, व तसेंच आणखीहि खूप वेळ तें रंगून राविलें असतें ! पण आपल्या प्रेमकहानीत तशाच गुंगलेल्या कमलेला कौमुदीची ही अवस्था व तज्जन्य स्तब्धता पसंत न पडून तिचा खांदा धरून हालवीत ती म्हणाली “ हें ग काय, कौमुदीताई ? बोल ना कांहीं तरी. बघ, तूं मला रागावलीस तरी पत्करेल पण तुझं हें मौन मला नाहीं सहन होत. बोल ना ग. ”

व कौमुदीला बोलण्याचा असा आग्रह करितां करितांच कमलचे सुंदर नेत्र पाण्यानें भरून आले.

व हा चमत्कार पाहून कौमुदीला फारच आश्चर्य वाटलें. कारण कमला अल्पवयी असली तरी अतिशय समंजस आहे, फार धीराची आहे हें कौमुदीला ठाऊक होतें.

गेली २।३ वर्षें तिची नणंद तिला नानारीतीनें जाचीत असतांही कमलेनें एक दिवससुद्धां डोळ्यांतून पाणी काढलें नाहीं हें कौमुदीला

माहीत होतें. एवढंच नव्हे तर लग्नानंतर माहेरच्या मायेच्या माणसांशी ताटा-  
तूट झाल्यावेळीं, फार काय, पतिनिधनाच्या प्रसंगीसुद्धां कमला जरा देखील  
रडली नाहीं हें कौमुदीनें स्वतः पाहिलें होतें. येतां जातां, अकारण सकारण  
रडणाऱ्या बायकांपैकीं तर कमला नव्हतीच पण कठिण प्रसंगीसुद्धां तिला  
रडूं येत नाहीं, तिचें मन जात्या जरा घट्टच आहे हें कौमुदीला स्वानुभवानें  
ठाऊक असल्यामुळें आतां आपण तिच्यावर रागावलों अहो अशी आपल्या  
मौनामुळें नुसती शंका येतांच तिचे डोळे पाण्यानें भरावे हें कौमुदीला  
अजब वाटलें.

तिनें अर्थात्च ओळखलें कीं हा फरक, हा चमत्कार प्रीतीनें घडवून  
आणला आहे ! प्रीतीची—स्वऱ्या विशुद्ध, विमल प्रीतीची ओळख पटली  
कीं स्त्रीहृदय असं हळुवार बनतं ! तें कारणावांचून हंसतं, कारणावांचून  
रडतं !

आणि आपल्या प्रीतीचें साफल्य होईल कीं नाहीं, वैधव्याच्या वाळ-  
वंटात लभलेलें हें प्रीतीचें मधुर जल आपल्याला प्राशन करितां येईल कीं  
तें मृगजल ठरेल अशी विवंचना कमलेला अहोरात्र सतावीत असल्यामुळें  
तर तिचें हृदय हल्लीं अतिशयच हळवें बनलें आहे. व तिचा सारा भरिभार,  
सारा विश्वास आतां आपल्यावरच असल्याकारणानें आपण तिच्यावर रागावून  
गप्प बसल्याची शंकाहि तिला सहन झाली नाहीं.

अण, दोन क्षणांतच कौमुदीनें स्वतःशीं ही मीमांसा केली व तिची  
तिलाच ती पुरी पटल्यामुळें कमलविषयीं तिला भारी सहानुभूति वाटली.  
कमलेला प्रेमानें जवळ ओढीत ती म्हणाली, “चल, वेडा कुठली  
माझ्या लाडक्या कमलवर मी रागावेन ? नाहीं बरं कमल, मी रागावलें  
नाहीं हें. पण बघ, मला भारी काळजी वाटते. कमल, तुला पुनर्विवाह  
कसा बरं करतां येईल ? ”

‘ कां येऊं नये ? मी काय माणूस नाहीं ? कौमुदांताई, मी राणी असलें  
म्हणून काय मला हृदय असतां नये ? भावना असूंच नयेत ? ताई, एक  
वेळ शरीराला कोंडून ठेवतां येईल पण हृदयाला कसं ग कोंडून ठेवणार ?  
ताई, शरीराला विधवेचा वेष दिला, पोक्त, व्यस्क, खोला शोभेसा

वैराग्याचा आचार तरुण विधवेला जबरदस्तीने करावयास लाबिला म्हणजे तिचे तरुण हृदय आपोआप विरक्त बनेल होय ? ताई, माझे हृदय तरुण आहे, प्रेमाला भुकेलेलं आहे; त्यांत तारुण्यसुलभ भावना स्फुरत आहेत त्या मी कशा उपटून काढूं ? सांग श्रीमंतांना व गरिबाना सारखीच लाभणारी ही तारुण्याची, प्रीतीची नैसर्गिक देणगी मी कशी दूर सारूं ? कौमुदीताई, एकाद्या गरीब तरुणीला, अगदी भिकारणीलासुद्धां प्रेम करण्याची मुभा असते. मग मलाच ती कां नसावी ? ”

हाय !— कमलेच्या ह्या सरळ, सत्य सवालांना प्रेमळ कौमुदी काय उत्तर देणार ? पण कांहीं तरी बोलावयाचें म्हणून ती म्हणाली, “ परंतु कमल, तूं सर्वसाधारण स्त्री नाहींस. तूं राणी आहेस. ”

“ पण हाडामांसाची राणी आहे ना ? एकादी लांकडी बाहुली नाहीं ना ? ” कमल आवेगभरानें उद्गारली.

“ पण कमल, ह्या संस्थानाचा राज्यशकट सुरळीत चालवण्याची जबाबदारी तुझ्यावर आहे. एक आदर्श स्त्री म्हणून तुझे प्रजाजन तुझ्याकडे पहात आहेत. साऱ्या प्रजेच्या आदराचें भक्तीचें एकमेव स्थान तूं आहेस. त्यांचीं मनं त्यांच्या भावना तूं दुखविणार ?

“ आणि माझ्या मनाची, माझ्या भावनांची काय वाट ? परक्या प्रजाजनांच्या भावनांकडे मी अधिक लक्ष पुरवूं की स्वतःच्या भावनांकडे ? कौमुदीताई, परदुःख शीतल असतं बरं ! बघ, स्वतः उपाशी राहून कुणी अन्नदान करीत नाहीं ! शिवाय, ताई, माघवरावांच्या प्रीतीची आस लागलेल्या माझ्या हृदयाचें प्रजेच्या आदरानें नि भक्तीनें काय समाधान होणार ? बरं, माझ्या हातीं खरोखरी कांहीं सत्ता असती तर गोष्ट वेगळी ! सारी सत्ता ताईमहाराजांच्या नि दिवाणसाहेबांच्या हातांत ! माझ्या राणीपणाला विचारतंय कोण ? नि अशी स्थिति असून सुद्धां प्रजेसाठीं म्हणून मी एवढा मोठा त्याग करावा म्हणशील तूं ! हो, बाकी, सारेच उपाय हरले तर प्रजेसाठीं, माझा थोर सामाजिक दर्जा कायम राखण्यासाठीं ह्याहूनहि मोठा त्याग—देहत्याग करीन मी. सीतागड संस्थानाचा दुर्लौकिक होऊं नये म्हणून इळूइळू मारून टाकणारं एकादं विष पिईन मी. काय, ताई,

म्हणजे तरी माझ्या राशीपदाचं सार्यक होईल ना !” अगदी विकृत स्वरांत कमला बोलत होती नि तिचा एकेक शब्द ऐकून कौमुदी थकत होती.

प्रीतीची ओळख पटतांच अबोल, अश कमला एवढी बोलकी, एवढी सुश बनली अं !—

कमलेच्या ह्या प्रश्नोद्गांंना काय उत्तर द्यावें तेंच कौमुदीला कळेना. ह्या बाबतींत थोडा एकांतांत विचार करण्याच्या हेतूनें ती एकटीच उठून बाजूच्या सज्जांत गेली. तिनें तसें उघड सांगितलें नाहीं तरी तिला एकटीला ह्याबद्दल विचार करावयाचा असणार हें कमलेनें बरोबर ओळखलें व ती आंतच बसून राहिली.

याच लेखिकेची दुसरी कादंबरी

## कल्पना

न चुकतां मागवा. किं. १॥ रु.

वि. ग. ताम्हणकर, १२ बुधवार पुणे.

आतां कमलेची हकीकत ऐकून त्यावर उपाय ठरविण्याच्या हेतूने कौमुदी बाहेर सजात येऊन उभी राहिली खरी, पण तिला उपाय कांही सुचेना.

असल्या बिकट कोड्याचा निकाल कुठे क्षणभरांत कां लागतो ? नुसत्या बुद्धीच्या मदतीने हा निकाल लावावयाचा असता तर गोष्ट वेगळी. पण असल्या-हृदयाला भिडणाऱ्या घटनेचा निकाल लावावयाला हृदयाचीहि मदत घ्यावी लागते-आणि बुद्धि व हृदय ह्यांचे मतैक्य घडवून आणावयाचे म्हणजे चांगलाच वेळ लागणार की त्याला.

कमला प्रेमपाशांत अडकली हे तिच्या परिस्थितीच्या दृष्टीने गर्ह्य आहे असे कौमुदीची बुद्धि तिला सुचवी. पण आजवर प्रीतिविना उपासमार झालेल्या कमलेला ते चिरवांछित प्रेम आतां लाभले आहे ही आठवण आली की, कौमुदीच्या हृदयाला कमलेविषयी सहानुभूति वाटे.

आपला योग, सामाजिक दर्जा संभाळण्यासाठी कमलेने आजन्म वैचव्य-व्रत कसोशीने पाळले पाहिजे असे कौमुदीची बुद्धि तिला बजावीत होती. पण पक्क फळांना डंबरलेल्या वृक्षाप्रमाणे तारुण्यमुलभ भावनांना रसरसलेल्या कमलेच्या हृदयाने आजन्म कुचंबत रहावे ही कल्पना कौमुदीच्या हृदयाला असह्य होत होती !

मिळून, खाली पडलेल्या पाऱ्याच्या गोळ्या वेंचण्यासाठी हातांतील पाऱ्याची गोळी त्यांत मिशळून त्या उचलण्याचा प्रयत्न करावयाला जावे तर

खालच्या गोळ्या हातीं येणें दूरच राहून हातांतील गोळीहि दूरदूर पळते तशी स्थिति कौमुदीची झाली.

कमलेच्या बाबतीत अमुक एक विचार नकी करून तिने त्या अनुरोधानें पुढें विचार करूं पहावें तर पहिला विचारहि पटेनासा होऊन दूर सारणें भाग पडे.

अशा स्थितीत सुमारे अर्धा तास कौमुदी त्या प्रशस्त सज्जांत फेऱ्या घालीत विचार करीत होती. पण तिला अद्यापि कांहींच नकी ठरवितां आलें नव्हतें.

इतक्यांत कमला घईघाईने तिथें आली. तिची चर्या आतां एवढी उत्सुक, हंसरी, आनंदी दिसत होती कीं, मघां तिच्या मलूल चर्येकडे कौमुदी जशी आश्चर्याने पहात राहिली तशीच आतांच्या तिच्या चर्येकडेहि पहात राहिली.

पूर्वीं शाळेंत असतांना कमला अशी हंसरी, अशी आनंदी होती. तिची वृत्ति अशीच एकाद्या फुलपांखरासारखी स्वच्छेदी, चंचल असे. पण लग्न झाल्यापासून तिचा हा मुद्राविर्भाव पार मावळला होता. म्हणजे नंतर ती दुःखीकष्टी दिसे असें नव्हे. परंतु पूर्वीचा तो मोकळेपणा, तें अनिर्बंध हास्य लोपलें—नि मघां तर तिची चर्या भारीच ग्लान दिसली.

त्यामुळे त्या मुखाविर्भावार्थी संपूर्ण विषंगत असा हंसरा, लाजरा, अधिरा अविर्भाव आतां कमलेच्या मुखावर दिसतांच कौमुदी चकित झाली. त्याच-प्रमाणें मघां तिला कमला कशी फिकुटल्यासारखी व रोडहि भासली. नि आतां तिची तनुलीतका जरी पूर्वीसारखी गोंडस, रसरशीत दिसली नाहीं तरी मघांपेक्षां रूपच सतेज दिसली.

मग काय ! मनाची छाया देहावर इतकी पडते तर ! मन प्रसन्न असलें म्हणजे देह प्रसन्न दिसतो नि मन विषण्ण झाल्यावेळीं देहहि विषण्ण दिसतो एकूण ?—आतां अनुभवानेंच पटलेल्या ह्या घटनेची कौमुदीला मोठी मौज वाटली.

पण लगेच तिच्या मनांत आलें, कमलेची मुखचर्या आतां इतकी प्रसन्न होण्याचें कारण काय !

आणि हा प्रश्न मनांत येतांच कौमुदीला त्याचें उच्चारहि संपडलें—कमलेला प्रीतीची दीक्षा देणारे गुरुमहाराज—माधवराव—आले असणार !

होय, कौमुदीचा हा तर्क अगदी खरा होता.

लाजच्या, हंसच्या स्वरांत कमल म्हणाली, “ कौमुदी, कौमुदीताई, आंत ये ग. माधवराव आले आहेत तुला भेटावयाला. चल, चल ना आंत. ”

किती घाई झाली होती कमलला. आपल्या प्रिय मैत्रिणीची आपल्या प्रियकरांशी ओळख करून द्यावयाला किती उत्सुक झाली होती ती—तिच्या ह्या उत्सुकतेचा विरस करणें कौमुदीला बरें वाटलें नाहीं. अधिकउणें न बोलतां ती कमलेच्या माणून आंतील दालनांत गेली.

तिथें टेबलाच्या बाजूला प्रकाशच्या वयाचा एक तरुण खाली मान घालून उभा होता.

ह्या दोघी मैत्रिणींच्या पायाची चाहूल लागतांच त्या तरुणानें — माधवरावानें — मान वर केली —

क्षण, अर्धा क्षण त्याची व कमलेची दृष्टादृष्ट झाली. आणि त्या दोघांच्या मुद्रेवर गाढ परतु अधिन्या प्रीतीची जो एक मधुर छटा सर्कळ सळकून गेली ती पहाण्यांत कौमुदीचें अंतःकरण तल्लीन झालें.

सहृदय माणसें इतरांच्या दुःखानें दुःखित होतात त्याप्रमाणें इतरांच्या आनंदानेंहि आनंदित होतात ! — परस्परदर्शनानें माधवराव व कमला ह्यांचे चेहरे फुललेले पाहून कौमुदीचें हृदयहि प्रफुल्लित झालें. पण लगेच सद्यःस्थितीच्या जाणीवेनें ती भयभीत झाली. तिनें एक सुस्कारा सोडला.

प्रीतीच्या कठोर दिव्यांतून जाणाऱ्या प्रेमीजनांचीं अंतःकरणें व ज्ञानें-द्रियें फारच हळुवार व तीव्र होत असणार. कारण आतां कौमुदीनें अगदीं हळु सोडलेला सुस्कारा कमलेनेंहि ऐकला व माधवरावानेंहि ऐकला.

कमलेनें भयत्रस्त होऊन आपल्या हृदयावर दोन्ही हात दाबले. माधवरावाची चर्चाहि अशीच भयभीत व व्यथित बनली. व मग “ ही कौमुदी हं ” अशा कांहींशा शब्दांनीं कमल कौमुदीशीं त्याची ओळख करून देत असतांच जरा पुढें होत आवेगभरानें तो कौमुदीला म्हणाला, “ कौमुदीताई, तुम्ही रागावलांत आमच्यावर ? ”

ह्या एकाच, साध्या सरळ वाक्याने माधवरावाने कौमुदीच्या बुडिहृदया मध्ये त्यांच्या प्रेमगुप्तिबाबत चाललेली रस्सीखेच हृदयाच्या वतीने जिक-विली ! माधवरावाचें कमलेवर किती दृढ प्रेम आहे ह्याची ह्या एका वाक्यानेच कौमुदीला खात्री पटली.

“ तुम्ही रागावलांत आमच्यावर ? ”— असा नम्र सवाल त्याने केला. कौमुदी कमलेवर रागावली आहे काय म्हणून नाही त्याने विचारलें. आतां कमल व आपण अगदीं एक असल्याची तिच्या हरेक मुखदुःखाची जबाबदारी व भार आतां आपल्यावर असल्याची — त्याने ही किती सहजतेने ग्वाहि दिली !—

माधवराव प्रकाशचा मावसभाऊ व मित्र आहे हें कळतांच कौमुदीचा त्याच्याविषयी अनुकूल ग्रह झालाच होता. पण तो तसा झाला नसता तरी त्याच्या ह्या वाक्याने तिचें हृदय खास जिकलें असतें — आणि हें बोलतांना त्याची मुद्रासुद्धां किती आर्जवी दिसत होती.

जणूं कांहीं त्याच्या व कमलच्या हातून घडलेल्या एकाद्या गुन्हाचा तो कौमुदीकडे जाबच देत होता !—

गुन्हा ! कमलच्या व माधवरावाच्या हातून हा गुन्हा घडला काय ! खरेंच गुन्हां घडला. पण किती नाजूक, किती निष्पाप गुन्हा ! पण — पण न्यायनिष्ठुर समाजाला तो तसा वाटेल काय ? — मग ? — मग पुढें काय ?

माधवरावाच्या तेजस्वी, उमद्या, सम्य चर्येकडे कौमुदीने क्षणभर न्याहाळून पाहिलें. अहा ! कुणाहि तरुणीचें मन आकर्षून घेण्यासारखा माधवरावाचा चेहरा मोहक तर होताच पण त्या चेहऱ्यावर जी सात्विकता दिसत होती, त्याच्या २७-२८ वर्षांच्या वयाशीं विसंगत दिवणारा जो पोरकट भाव दिसत होता व कमलेविषयींचे जें उत्कट, निरागस प्रेम विलसत होतें, तें प्रेम, तो पोरकट भाव व ती सात्विकता कौमुदीच्या हृदयाला भिडली !

माधवराव व कमल हीं जणूं दोन खोडकर मुलं असून त्यांच्या खोड-करण्याचें शासन करण्याचा अधिकार आपल्याकडे आहे असेंच कौमुदीला

क्षणभर वाटलें. मग ह्या उभयतांना शासन करणार आपण ! हो, हो, परस्परांचे परस्परांना प्रेमपूर्वक हृदयार्पण करण्याचें शासन देणार त्यांना आपण—

पण — पण — कमल राणी होती ना ! राणी आहे ना — राणी-पदाच्या जबाबदाऱ्या तिच्यावर आहेत ना ! हं !— काय करावयाचं ?— नि काय बोलावयाचें ?—

परंतु कांहीं तरी बोलावें म्हणून कौमुदीनें मृदु स्वरांत म्हटलें, “ हें पहा माधवराव, ह्या बाबतींत पुष्कळच विचार करावयाला हवा. कमल राणी आहे, कुणी सर्वसाधारण तरुणी नव्हे हें ध्यानांत ठेऊनच काय तें ठरविलें पाहिजे.

“ कौमुदीताई, कमल तुम्हांला अगदीं वडील बहिणीसारखी मानते, तिचा तुमच्यावर संपूर्ण विश्वास आहे. तुम्ही जे कराल ते तिच्या हिताचेंच कराल अशी तिची खात्री आहे. व माझीहि पण तशीच खात्री आहे. अन् प्रकाशवरहि पण माझा तसाच अढळ विश्वास आहे. तेव्हां ह्या बाबतींत तुम्ही त्याचाहि विचार घ्या, तुम्ही दोघे जें ठरवाल तें आम्ही मान्य करूं. काय, असंच ना ? ” शेवटला प्रश्न माधवरावानें कमलेला केला. त्यासरशी कमलेच्या गालावर लजेचे गुलाब फुलले जणू !— आपल्याकडे कौमुदीचें लक्ष नाहीं असें वाटून तिनें माधवरावाकडे हल्लेंच प्रेमाचा कटाक्ष टाकला. पण कमलेपेक्षां कौमुदी १॥-२ वर्षांनीं वडील असली तरी ती स्वतःहि सध्यां प्रीतीचा मार्ग चोखाळीत असल्यामुळे त्या मार्गातील साऱ्या पाऊलवाटा व आडवळणें तिला ठाऊक होती.

कमलेनें व माधवरावानें केलेली ही नेत्रपेहखी तिनें पाहिली व त्याचा अर्थहि तिनें ओळखला. एवढेंच नव्हे तर जिथें खरी प्रीति असते तिथेंच अशी लाजरी, चोरटी डोळ्यांची भाषा सुरू असते हें ठाऊक असल्यामुळे त्या उभयतांना एकमेकांबद्दल निव्वळ शारीरिक आकर्षण किंवा विकारजन्य आवड वाटत नसून त्यांच्या हृदयांनां परस्परांची ओढ वाटत आहे हें कौमुदीला कळून आलें व त्यासरशीं तिला भीति वाटली !

प्रिय व्यक्ति नजरेसमोर असे तोंवर त्यांच्याविषयी आकर्षण वाटावयाचें

ब ती व्यक्ति कांहीं कारणानें दुरावली तर लगेच दुसरी प्रिय व्यक्ति शोधा-  
वयाची अशा तऱ्हेचे आजकाल खूप सवंग झालेले मोसमी प्रेम हें नाहीं हें  
कौमुदीला कळलें. आजकाल कचित्च ओढवून येणारें निस्सीम प्रीतीचे हें  
चित्र पाहून तिच्या प्रेमळ, रसिक हृदयाला आत्हाद झाला तरी तितकाच  
खेदहि झाला. ह्यापेक्षां कमला व माधवरावही निव्वळ मोहाकुष्ठ बनली असतीं  
तरी तें एकपरीनें बरें झालें असतें असें तिला वाटलें. कारण मग त्यांच्या प्रेमाचें  
साफल्य न झालें तरी त्यामुळें त्यांना तितकेसें दुःख झालें नसतें. पण त्यांच्या  
ह्या गाढ प्रीतीचें साफल्य जर होऊं शकलें नाहीं तर हीं दोघें आजन्म दुःखी  
होतील ! कदाचित् त्या दुःखाच्या भरांत ती दोघें आत्महत्याहि कातील असें  
कौमुदीला भय वाटलें !

शिक्षक व शिष्या ह्या नात्यानें ओळखीची सुरुवात होऊन आतां  
माधवराव—कमलेची परस्पर प्रीति इतकी दृढ झाली ना ?—

कौमुदीला चटकन रघुवंशातील अजविलापाची आठवण आली. त्यामध्ये  
अजराजानें इंदुमतीचें 'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते  
कलाविधौ' असें वर्णन केलेलें कालिदासानें दाखविलें आहे. आपली ती  
प्रिय पत्नी आपली फक्त गृहिणीच नसून आपली सहाय्यार, आपली मैत्रीण  
आपली प्रिय शिष्या इत्यादि अनेक भूमिका ती प्रसंगानुसार पार पाडीत  
होती असें अजराजानें अजविलापात वर्णिलें आहे व त्यावरून अजराजाच्या  
इंदुमतीवरील दृढ प्रीतीची वाचकांना साक्ष पटते !

माधवरावाची कमलेवरील प्रीतीहि अशीच नाहीं काय ? आधीं अज-  
राजाची गृहिणी बनून मग इंदुमती त्याची प्रियशिष्या बनली. आणि  
आधीं प्रियशिष्या असलेल्या कमलेला माधवराव आतां गृहिणी बनवूं  
इच्छित होता, एवढाच फरक !

कालिदासासारख्या कविश्रेष्ठानें अज—इंदुमतीची प्रीति सुंदर काव्य-  
रूपानें अजरामर बनविली आणि माधवकमलेची प्रीति निसर्गाचें हें सुंदर  
काव्य आपण जन्मतांच मारून टाकणार कां ?

परंतु कमलेचें राक्षीपद ! 'ज्याचें अंगीं मोठेपण तथा यातना कठिण'  
असें म्हटलेलेंच आहे ना. आपल्या राक्षीपदाचा मोठेपणा अभंग ठेविण्या-

साठी कमलेला हृदयभंगाच्या यातना सोसणें भाग आहे !—पण हें योग्य आहे काय ? ज्या राशीपदाचा कमलेनें कधीं हव्यास धरला नव्हता, ज्या राशीपदामुळे तिला आजवर घडीभराचेहि सुख लाभलें नाहीं त्या राशीपदासाठीं तिनें एवढा त्याग करावा अशी अपेक्षा बाळगणें न्याय्य होईल काय ?

माधवरावाच्या दर्शनानें अतां फुललेल्या कमलेच्या मुखाकडे कौमुदीनें पाहिलें व तिच्या मनांत आलें, ही प्रफुल्लित मुद्रा, ह्या मुद्रेला फुलविणारें कमलेचें प्रेमपुलकित हृदय व त्या हृदयांत प्रेमोद्भव करणारें तिचें नवबहारित तारुण्य ह्या सर्वांचा चुथडा करावयाचा हा कुठला न्याय !—पण न्याया-न्यायाची निवड करणार कोण ? समाज!—घीतागडची प्रजा !—कमलेची नणंद !—

ह्या साऱ्या विचारांचा चित्रपट डोळ्यापुढून सरकत असल्यामुळे कौमुदी अगदीं गप्प राहिलेली होती. व तें पाहून माधवराव कंपित स्वरांत म्हणाला “ कौमुदीताई, तुम्हीं कांहींच कां बोलत नाहीं ? ”

“ काय बोलूं मी ? माधवराव, कोळ्याचें जाळें केवढ्या नाजूक तंतूनीं बनविलेलें असतें तरी तेंसुद्धां आपल्याला एका सपाट्यांत तोडतां येत नाहीं. मग आपल्या भोंवतीचें नात्यागोत्याचे जाळें, कर्तव्याकर्तव्याचे पाश इतक्या सहर्जों कसें बरं तोडतां येतील ? अं ? तें हलकेंच युक्तियुक्तीनें सोडविले पाहिजेत. कमलबरोबर साऱ्या साधकबाधक गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. नंतर मीं मुबईला जाऊन प्रकाशचेंहि मत घेईन व मग काय तें करूं या आपण. ”

कौमुदीच्या ह्या भाषणांत वस्तुतः आशानिदर्शक असें कांहीं नसलें तरी शेवटच्या वाक्यांत तिनें जी आपुलकी दर्शविली तेवढ्यानेंच माधवराव आनंदला. ‘ बुडत्याला काडीचा आधार ’ ह्या न्यायानें प्रणयसागरांत पोहतां-पोहतां बुडणार कीं काय, असें भय वाटल्यावेळीं प्रणयोजनांना सूक्ष्म आशेची काडीहि मजबूत आधारासारखी वाटते !

माधवराव किंचित् हंसत हंसत म्हणाला, “ ठीक आहे. मीं आतां रजा घेतों तर. माझी गरज भासली तर माझ्या घराचा ठिकाणा कमलेला

ठाऊक आहेच. बरं, येऊं मीं आतां ? ” व मघां कमलेनें कौमुदीशीं ओळख करून दिल्यावेळीं भावनातिरेकाच्या भरांत विसरून राहिलेला नमस्काराचा शिष्टाचार माधवरावानें आतां पार पाडला. व कौमुदीनेंही हंसून त्याला प्रतिनमस्कार केला. पण माधवराव खोलीबाहेर जातांच कौमुदीच्या चथेंवरील हास्य पार मावळलें. तिची मुद्रा गंभीर, विचारी बनली व गंभीर स्वरांतच ती कमलेला म्हणाली, “ हं, कमलाताई, आतां बैस अशी इथं. नि बघ, मीं तुला जे आतां प्रश्न विचारीन त्याची नोट, सावकाश उत्तरे दे. मुख्य प्रश्न असा कीं, राज्यावर कोण बसणार ? ”

“ तोच तर मोठा प्रश्न आहे. माझ्या त्या चुलत, चुलत सासूबाई आहेत ना, त्यांच्या मनात असं आहे कीं, आपल्या मघच्या मुलाला माझ्या मांडीवर दत्तक द्यावं. नि माझ्या सख्या नणंदेला वाटतं कीं, आपला मुलगा दत्तक द्यावा. अशी झाली आहे ह्या बाबतींत दुफळी ! ”

“ असं ? मग सध्यां राज्यकारभार कोण पहातं ? ”

“ दिवाणसाहेब नि थोड्याबहुत ताईमहाराज. ”

“ नि तूं ग ? ”

“ मीं ? ” आपल्या रेंखीव भिवया उंचावीत कमला उत्तरली, “ अग, मीं निव्वळ नावाची राणी. मला मत नाहीं नि सत्ताहि नाहीं. मुलगा दत्तक घेण्याचा हक्क माझ्या हातीं आहे एवढ्याचसाठीं माझं कांहीं तरी महत्त्व आहे. दुसरं कांढीं नाहीं. आपापल्या मुलाच्या हितासाठीं हल्लीं ताई-महाराज नि आमच्या चुलतसासूबाई ह्या दोघीहि मला झेलत असतात अगदीं ! पण एकदां कुठला तरी एक वारस दत्तक घेऊन टाकला कीं, मला कुणीं कुत्रेसुद्धां विचारणार नाहीं. नि तशा स्थितीतहि मी प्रजेसाठीं, राज्याचा आब राखण्यासाठीं, समाजाच्या मतासाठीं, जुन्या, सोंवळ्या माणसांच्या मनाला धक्का लागू नये ह्यासाठीं जन्मभर इथें खितपत रहावं-काय ? सांग कौमुदी, सांग. पण त्याचवेळीं हेंहि ध्यानांत ठेव कीं, सांगणं सोपं असतं परंतु करणं भारी कठीण असतं ! ”

“ पण कमल, सांगणं तरी कुठें ग सोपं असतं ? मला तर सांगणं-

मुद्धां भारी कठीण वाटतंय कौ. बघ, माझं मत तूं विचारते आहेस पण तें कुठें मला चट्दिशीं सांगतां येतंय ? ”

कमलेच्या भावनांना पडलेला ताण जरा कमी व्हावा म्हणून कौमुदीनें मुद्दाम विनोद केला. पण विनोद ऊबदार लोंकरीच्या कपड्यासारखा असतो. ऊबदार लोंकरीचे कपडे जसे हिवाळ्यांतच रुचतात त्याप्रमाणें विनोदहि मनःस्थिति आनंदित असतांनाच रुचतो !—

त्यामुळे विचाऱ्या कमलेला कौमुदीचा हा विनोद रुचला नाही. तिनें नुसतें औपचारिक स्मितमुद्धां केलें नाही.

त्यासरशीं प्रेमभरानें तिला जवळ ओढीत मृदु स्वरांत कौमुदी म्हणाली, “कमल, इतकी नाराज होऊ नकोस. अग, सत्पात्रीं दान करावं म्हणतात त्याप्रमाणें स्वार्थत्यागहि सत्पात्रींच करावयाचा असतो ! नांवाच्या राणीपणासाठीं तूं जन्मभर वैराग्याचं वाण घ्यांस असं मी कसे बरं म्हणेन ? पण बघ, अशा गोष्टी फार विचारानें कराव्या लागतात. अगदीं दूरदृष्टि ठेवावी लागते. उद्यांच मीं मुंबईच्या परत जाते नि ह्या बाबतींत प्रकाशचेंहि मत घेते. प्रकाश जेवढा पोरकट तेवढाच विचारीहि आहे. तेव्हां सर्वांच्या विचारान्वये आपण काय तें ठरवूं. पण कमल, त्यापूर्वीं तूं स्वतः होऊन कांहीं करूं नकोस हं. ”

“कौमुदी, हीच कां माझी परीक्षा केलीस तूं ? अग, तसं जर आम्हांला करावयाचं असतं तर ह्यापूर्वींच नसतो कां कुठंतरी गोव्या-बिब्याला पळून गेलां ? कौमुदी, माझ्या कर्तव्याची जाणीव मला बाळगावयाची आहेच परंतु सर्वस्वी कर्तव्याच्या आहारीं जावयाचं नाही. कौमुदी-ताई, स्वार्थ साधूनच परमार्थ साधवयाचा असतो. स्वार्थ मुडवून कांहीं कुणी परार्थ साधीत नाही. आजूढर मी सर्वस्वी बुद्धीच्या तेंपानें चालत आले पण आतां ताल तें बुद्धिप्रधान, रुक्ष जिणं नको घालेंय मला. परिस्थितीनें मला लंगडी बनविली असल्यामुळे बुद्धि व हृदय ह्या दोन कुब-ड्यांच्या आधारानें माझा पुढला मार्ग मी काढणार आहे. पण त्यासाठीं मला तुझी मदत हवी आहे. ताई, किती दिवसांत आपला निर्णय कळविशील तूं ? ”

“ पंचरा दिवसांत. ” कमलेने आपल्या खांद्यावर ठेविलेला हात गळ्या-  
मोवती ओढून घेत कौमुदी चट्टिशी उत्तरली.

कमला कौमुदीपेक्षां सुमारे दीड वर्षांनी लहान असली तरी आजवर  
त्या दोघी समवयस्क मैत्रिणीसारख्याच वागत आल्या. पण आज सकाळीं  
सीतागडला आल्यापासून कमलेने कौमुदीला ‘ताई’ असे मधूनमधून संबो-  
धितांच कौमुदीला फार आनंद वाटला. तिला सख्खे भावंड मुळीच नव्हते.  
व चुलत भावंडे तिच्यापेक्षां वयाने थोर असल्यामुळे ती कुणाचीच ‘ताई’  
नव्हती. फार झाले तर ‘कौमुदीताई’ होती. पण ‘ताई’ ह्या नावांतील  
गंमत ‘कौमुदीताई’मध्ये नाही. त्यामुळे आज कमलेने तिला आपली ‘ताई’  
करितांच कौमुदीला आपल्या कमलविषयी विशेषच आपुलकी वाटू  
लागली !

कौमुदी जात्याच स्वावलंबी वृत्तीची होती. त्यामुळे परावलंबी कमलेने  
तिच्यावर आपला भार टाकतांच व ‘ताई’ अशी तिला हांक मारून आपले  
परावलंबित्व दर्शित करितांच कौमुदीने स्वयंरफूर्तीने तिचा भार आपल्यावर  
घेतला व मग दुसऱ्या दिवशीं कमलच्या निरोप घेऊन सीतागडहून निघते-  
वेळीं आपल्या लाडक्या, निराभार, दुबळ्या कमलच्या स्त्रीजीवनाचे सार्थक  
बद्दले म्हणून शक्य तों झटावयाचे असा तिने निश्चय केला.

**क**मला कौमुदीसारखी स्वावलंबी नव्हती ह्यांत कांहीं विशेष आश्चर्य नव्हतं. पण गेली २।४ वर्षे स्वतःच्या पायांवर उभा असणारा प्रकाश कौमुदी इतका स्वावलंबी नव्हता ही मात्र आश्चर्यकारक घटना होती खरी. आजवर दरेक बाबतीत प्रकाश कौमुदीचा सल्ला घेत असे. परंतु गंगत अशी की, स्वतःच्या बाबतीत तो कौमुदीच्या बुद्धीवर बऱ्याच वेळा जरी विसंबत असे तरी इतरांच्या बाबतीत तो आपली बुद्धि चांगलीच चालवी व त्यामुळे माधव-कमलेचा प्रश्न त्याच्याकडे सादर करावयाला कौमुदी उत्तुंग झाली होती हे सयुक्तिकच होतं.

घरी आल्याबरोबर घाईघाईने चहापा। उरकून कौमुदी प्रकाशकडे गेली व माधव कमलेला पडलेला परिस्थितीचा पेंच तिने प्रकाशच्या पुढे दाखल केला. व तो डोऱ्याविर्यांत प्रकाश लगेच गुंग झाला.

बाकी प्रकाश अगदी एक चित्ताने त्यामध्ये गुंगळा शांत एक बेगळीच 'खंदरकी बात' होती.

कौमुदीच्या ह्या ७।८ दिवसांच्या गैरहजेत रस्तीचा व आपलं वाङ्मनश्च पक्का करून टाकावयाचा व प्रग कौमुदी परत येताच तिला ही बातमी कळवावयाची असे प्रकाशने ठरविले होतं; पण ७।८ दिवसां-देवजे कौमुदी दोन दिवसांतच परत आली. पण म्हणून प्रकाशका

रश्मीकडे आपला इच्छित विषय काढावयाला तेवढ्यांत जमले नाही, असे मात्र नव्हे.

कौमुदी सीतागडला गेल्या दिवशीच प्रकाश संध्याकाळी रश्मीकडे गेला व त्याने वाङ्मिश्रय पक्षा करण्याबद्दल रश्मीच्या वडिलांकडे बोलून त्यांची संमति घेण्याविषयी प्रश्नहि काढला होता.

रश्मीच्या काळ्याभोर, मादक नेत्रांकडे टक लावून पहात त्याने म्हटले होते, “रश्मी आपल्या ह्या प्रेमाला आतां तुझ्या वडिलांच्या संमतीचा पाठिंबा कधी घ्यावयाचा ? आपला वाङ्मिश्रय जाहीर कधी करावयाचा ?”

“जाहीर करावयाचा ! प्रकाश आपल प्रेम म्हणजे एक सुंदर काव्य आहे. त्या काव्यांत वाङ्मिश्रयासारख्या गद्य बटनेची भेसळ इतक्यांतच कशाला करावयाची ? आपली जोडी ! अहाहा ! प्रकाश, दुष्यंत व शकुंतला ह्यांचे कालिदासाने ‘तुल्यगुण वधूवर’ अशा शब्दांत वर्णन केले होते. आज वो इयात असतां तर ‘तुल्यरूप वधूवर’ अशा शब्दांत त्याने आपले वर्णन खात्रीने केले असते—नाही !”

रश्मीचे हे प्रलाप ऐकून प्रकाश अगदी गार झाला होता. म्हणजे कालिदासासारख्या पहिल्या दर्जाच्या नाटककाराच्या शाकुन्तल नाटकांतील एका सुंदर श्लोकाचा उल्लेख करण्याइतपत रश्मीने संस्कृत भाषेचा अभ्यास केला आहे ह्याबद्दल वाटलेल्या आश्चर्याने तो गार झाला नव्हता ! कारण, संस्कृत भाषेतील सुंदर म्हणजे रश्मीच्या मते केवळ शृंगाररसप्रधान नाटके व काव्य वाचतां यावी म्हणून एका संस्कृत पंडिताकडे रश्मी मुद्दाम संस्कृतभाषा शिकली हे तिने प्रकाशला केव्हांच सांगून टाकले होते. व ते प्रथम ऐकतांच प्रकाशला जशी एकप्रकारची घृणा व तिरस्कार वाटला तसाच आतांही जशी वाटला तरी त्यादिपेशां, तिने केलेला रूपाचा उल्लेख प्रकाशला फार त्रासदायक वाटला. त्याचमुळे तो लाजला व खिजला. व मग त्याच-मुळे त्याने रश्मीकडे गेल्या दोन दिवसांत पुनः वाङ्मिश्रयाबद्दल गोष्टि काढली नाही.

व म्हणूनच कौमुदी सीतागडहून परत आली तरी त्याने तिला त्या-विषयी कांही कळविले तर नाहीच व सो एवढ्यांत कळविणारहि नव्हता, आपल्या

मनांतील हें गुपीत, अधून मधून आपल्या हृदयाला सुणारे हें सुख तिच्या-  
पासून लपवून कसे ठेवितां येईल ह्याच विषयानें तो होता. व त्याचवेळीं  
माधव-कमलेच्या प्रेमाचें हें कठीण उदाहरण सोडविण्यासाठीं कौमुदीनें  
त्याची मदत मागितली व त्यानेंही ती अगदीं खुल्या उत्साहानें दिली !

उद्योगी माणसालाच कार्यव्यग्रता प्रिय असते असें नाहीं. आपल्याला  
नकोशी वाटणारी एकादी गोष्ट विसरूं पहाणाऱ्या माणसालाहि कार्यव्यग्रता  
तितकीच प्रिय वाटूं लागते ! एकसमयावच्छेदकरून त्याच्या मनाला  
सुखविणाऱ्या व दुःखविणाऱ्या रश्मीला कौमुदीच्या सानिध्यांत विसरून जाई  
असेंच त्याला हल्लीं वाटत असे. त्यामुळे माधव-कमलेच्या प्रेम पुष्पाला  
अकाली लागूं पहाणारी कीड न मारतां दूर कशी सागवी ह्याबद्दल कौमुदी-  
बरोबर विचारविनिमय करण्यांत तो चढदिशीं गुंग झाला.

कौमुदीप्रमाणें प्रकाशलाहि कमल व माधवराव ह्यांच्याविषयीं नितांत  
सहानुभूति वाटली. माधवराव हा त्याचा भावसभाऊ होता. व कमला  
कौमुदीची त्याच्या प्रिय भैत्रिणीची लाडकी भैत्रिण होती. त्यामुळे माधव-  
रावासारख्या सुयोग्य तरुणाच्या प्रीतीचा तिला लाभ झाला असतां, प्रीतीचें  
हें सुमधुर पंचपक्वान्नि तिच्यापुढें दैवानें वाढून आणलें असतां, तें बळेंच  
दूर सारून तिनें जन्मभर प्रीतिला भुकेलें रहावें हें कौमुदीप्रमाणें  
प्रकाशलाहि अयोग्य, अनैसर्गिक वाटलें. आणि तें तसें वाटावयाचेंच म्हणा !  
प्रकाश व कौमुदी ह्यांची भैत्रीच इतकी दृढ व अकृत्रिम होती कीं, आखबर  
कर्षाहि त्यांचा कोणत्याहि बाबतींत मतभेद झाला नव्हता !

हो, नाहीं म्हणावयाला, प्रकाशला वाटणारें रश्मीचें आकर्षण हा एक  
अपवाद होता ! पण हा अपवाद प्रकाशला तरी कुठें योग्य वाटत होता !  
रश्मीबद्दलचें हें आकर्षण त्याच्या बुद्धीला तरी कुठे पडत होतें ? रश्मीच्या  
अव्यंग सौंदर्याच्या मोहांत गुंतल्यामुळे त्याच्या हृदयाला धुंदपणा व बुद्धीला  
सुन्नता आली होती हेंच खरें !

रूप ताप चढलेल्या रोग्याला बुद्धिभ्रम नाहीं कां होत ? त्याप्रमाणें  
प्रणयव्हरानें हैराण झाल्यामुळे प्रकाशच्या बुद्धीला भ्रम झाला होता जणूं !  
रश्मीमधील दोष त्याच्या बुद्धीला दिसत असूनहि तिच्या सौंदर्यानें वेढाव-

लेले त्याचें हृदय तिकडे दुर्लक्ष करण्याचें सुचवीत होतें व त्याची बुद्धीहि त्याप्रमाणें करीत होती.

कमला व माधवराव ह्यांच्यापुढें असलेल्या प्रश्नाचा तो समतोल बुद्धीने विचार करू शकत होता. पण रश्मीविषयी आपल्या हृदयाला वाटणाऱ्या आकर्षणाला प्रीति म्हणणें योग्य आहे काय असा विचार करावयाला तो तयार नव्हता !

दिव्या खालील अंधार हा ! दुसरें काय ? दिवा, विजेचा दिवा नव्हे हं, पूर्वीच्या पद्धतीचा स्टँडचा दिवा बाजूच्या इतर वस्तूंवर उजेड पाडूं शकतो पण प्रत्यक्ष आपल्या खाली तो प्रकाश त्याला पोंचवितां येत नसतो ! त्याप्रमाणें प्रकाशच्या बुद्धीला माधव-कमलेचें विशुद्ध प्रेम ओळखूं आलें पण आपल्याला रश्मीविषयी वाटणारें आकर्षण तयें विशुद्ध नाहीं हें त्याला कळूं शकलें नाहीं !

प्रेम, नव्हे—प्रेमाकर्षण नुसतें आंघळेंच नसून बहिरे, मुक्ते व मतिमंदीहि असतें ! नाहीं तर, रश्मीशीं कोणत्याहि बाबतींत साम्य नसतांहि तिच्याशीं विवाह केल्यानें आपण सुखी होऊं असा मोह प्रकाशला कसा पडला असता ? पण ह्या मोहांतहि प्रकाशला मधूनमधून हुरहूर वाटे. रश्मीवरील त्याचें प्रेम पुढें आंघळें, बहिरे वगैरे नसल्यामुळें तिच्यावर आपलें प्रेम आहे असें वाटत असूनहि त्यापासून त्याला समाधान होऊं शकत नव्हतें ! नाहीं तर आपल्या मधूर प्रीतीचा आपल्या प्रेयसीनें स्वीकार केल्यानंतर कांहीं दिवस तरी त्याच मोहक स्वप्नांत गुंगत राहून बाह्य जगाला विसरून जाण्याचा मोह प्रणयोजनांना केवढा हेत असतो !

पण विचारा प्रकाश ! रश्मीनें त्याच्या प्रेमाचा स्वीकार केला असूनहि त्या आनंदांत बाह्य जगाला विसरण्याऐवजीं बाह्य जगांत अधिकच मिसळून कांहीं वेळ तरी त्या आनंदाचाच विसर पडावा असाच मोह त्याला शेत होता.

आपल्या कृतीला बुद्धिहृदयाच्या ऐक्याचा पाठिंबा नसला, आपल्या त्या कृतीबाबत बुद्धिहृदयामध्ये अशी रस्सीखेच सुरू असली म्हणजे अंतः-

करणाच्या समाधानाला माणूस असा पारखाच होणार ? व मग इतर कुठून तरी ते समाधान मिळविण्याचा प्रयत्न तो करू लागतो.

आतां ह्याच प्रयत्नापार्थी कौमुदीबरोबर माधव-कमलेच्या प्रीतीची गुंता-गुंत सोडविण्यांत प्रकाश इतका गुंगला एवढेच नव्हे तर त्या दिवशीं संध्याकाळी ऑफिसांतून आल्यावर तो नेहमीप्रमाणे रश्मीच्या भेटीलाहि गेला नाहीं.

त्याला ती आठवणच झाली नाहीं असें नव्हे. पण हल्ली रश्मीच्या बोलण्या करण्यांत, त्याला नावीन्य वाटेनासें झालें होतें. स्वतःच्या सौंदर्याचें वर्णन व तदनुषंगानें प्रकाशच्या देखणेपणाचें कौतुक ह्या त्याच त्या प्रकाराचा प्रकाशला आतांशीं वाट येऊं लागला होता. बाकी, त्याची वृत्ति एवढी प्रामाणिक होती कीं, त्यानें हें कधींहि कबूल केलें नसतें !

त्यामुळे त्या दिवशीं ऑफिसांतून आल्यानंतर कौमुदीशीं बोलण्यांत गढल्या कारणानेंच आपल्याला रश्मीकडे जाण्याचा विमर पडला अशीच त्यानें आपल्या मनाची फसवणूक केली. कारण वस्तुस्थिति अशी होती कीं, साडेसहा वाजत आले रश्मीकडे जाण्याची वेळ झाली हें त्याच्या लक्षांत येतांच ती वेळ चुकविण्यासाठीं त्यानें कौमुदीबरोबर चाललेल्या संभाषणांत मुद्दामच एक नवा प्रश्न घुमडला होता.

बराच वेळ मनांत घोळणाऱ्या त्या प्रश्नाचा आतां उच्चार करित तो म्हणाला होता. “ हो खरंच, कौमुदी, सीतागड संस्थानांत वारस दत्तक घेण्याबद्दल काय मानगड आहे ? ”

“ मानगड म्हणजे अशी कीं, कमलची विधवा नणंद तिथेंच असते म्हणून सांगितलें ना मी तुला ? तर त्या नणंदेच्या मनांत आपला मुलगा कमलनें दत्तक घ्यावा असं आहे. नि कमलेच्या चुलत, चुलत सासू-बाईच्या मनांतून आपला मुलगा दत्तक घ्यावयावा आहे. कमलच्या सख्या नणंदेचा मुलगा म्हणजे नात्यानें अगदीं जवळचा ! पण वेगळ्या गोत्रांतला ना ! नि तो दूरचा चुलत चुलत सासूचा मुलगा, त्याच गोत्रांतला ! अशी आहे सारी मानगड ! पण दिवाणसाहेबांचा कल आहे ह्या गोत्रांतल्या मुला-कडे नि प्रजाजनांचें बहुमत मात्र राजेसाहेबांच्या भाच्याकडे आहे ! आतां

म्हणें हें प्रकरण व्होइसरायपर्यंत गेलें असून व्होइसराय स्वतः येऊन काय तो निर्णय देणार ! प्रकाश, तुजें काय मत आहे रे ? वास्तविक राज्याचा वारसा कुणाला मिळावा ? ”

“ अर्थात् कमळाताईच्या नणंदेच्या मुलाला. कमळाताईच्या नणंदेच्या वाडलांचें तें राज्य ! मग त्यावर तिचा कांहींच हक्क असूं नये कां ! केवळ बापाच्या गोत्रांतला म्हणून एक कुठला तरी उपटसुभ मुलगा राज्यावर बसवावयाचा ! जुन्या गोत्रापेशा रक्ताचा संबंध अधिक निकटचा नाहीं काय ! अं ! कौमुदी, तुला काय वाटतं ? ”

“ अगदीं तुझ्यासारखेंच मत आहे माझें प्रकाश ! बाकी, दत्तकाबाबत असा वाद मिघाल्यामुळें कमळेच जरा फावलें आहे सध्या. आपला मुलगाच राज्याचा वारस होणार अशी खात्री असल्यामुळें कमळची ती नणंदबाई तिला आजवर भारी छळत आले. पण आतां दिवाणसाहेबांनीं चुलत घराण्यांतील हा वारस पुढें करितांच ती हल्लीं कमळच्या पुढें पुढें करूं लागली आहे. निःशेची ती चुलत असुद्धि हल्लीं तिच्यापुढें अगदीं गोंडा घोंळत असते. मिळून सध्यां कमळच्या नाशिबीचे हाल जरा कमी झाले आहेत. ”

“ खरेंच पण, कमळ, दिवाणसाहेबांचा कल तरी त्या चुलत घराण्यांतील वारसाकडे कसा ग ? वास्तविक पूर्वींच्या राजेसाहेबांपासून हा दिवाण तिथें आहे. मग त्या राजेसाहेबांच्या मुलीच्या मुलाबद्दल त्याला कांहींच आस्था वाटूं नये ? ” प्रकाशनें कांहींशा आश्चर्यानें प्रश्न केला.

त्यावर कौमुदी खिन्न स्वरांत उद्गारली, “ पण रुढीला नि जुन्याला चिकटून बसतो आहे ना तो ! कमळ माधवरावाकडे इंग्लिश शिकूं लागली हें कुठें त्याला पसंत पडलें ? पण हल्लीं वर्षभर कमळची नणंद व चुलत सासू ह्या दोघांवर पर्यायानें त्याचे दोन्ही गट कमळच्या कलानें वागायला शटताहेत हें पहातांच भाइलाजास्तव म्हातारा त्या बाबतींत गप्प बसला, एवढेंच !

“ असलें ! मग आतां ह्याला उपाय ? ”

“ उपाय ? तूं सुचव एखादा. त्याचसाठीं तर मीं तुला हें सारें पुराण सांगितलें. ”

“ रस्ती-खेच ”

“तें खरं ग. पण ह्यावर थोडा विचार नको कां करावयाला ! उपाय कोणत्या बाजूनें योजावयाचा ती दिश तर आधीं सांपडूं दे.”

“हंS, दिश काय अशी आपोआप आढळते ! शोबा म्हणजे सांपडेल म्हटलं.” कौमुदीच्या ह्या उत्तरावर प्रकाश हंसून म्हणाला, “ठीक आहे. या क्षणापासून शोबाशोब करावयाला लागूं या. पण काय ग कौमुदी, मी नौकरी सुद्धां सोडून देऊं कां ! हो, म्हणजे, शोबाशोब करावयाला तितका अधिक वेळ मिळेल ! अं !”

“इश ! प्रकाश, ही रे काय चेष्टा ! म्हणे नौकरी सोडूं कां ! म्हणजे कुणाच्या म्हशी नि कुणाला उठावशी, ह्यांतलाच प्रकार ! असा पुढें आलेला कोणताहि अवघड प्रश्न सोडविण्यासाठीं जर नौकरी सोडावयाची म्हटली तर तो प्रश्न सोडविण्यापूर्वीं दुसरी नौकरी कुठें शोबावी हा प्रश्नच आधीं हातीं ध्यावा लागेल कीं !”

कौमुदीच्या ह्या प्रतिचेष्टेनें प्रकाश खूष झाला. गेल्या दोन दिवसांत तो आतां पहिल्यांदाच अगदीं मनमोकळं हंसला. व मग हंसत हंसतच म्हणाला, “ठीक आहे तर. नाहीं सोडीत नौकरी. बघूं या. कदाचित् आमचा साहेबच हा प्रश्न सोडवायला मदत करील. काय नेम सांगावा !”

अर्थातच प्रकाशनें ही निव्वळ चेष्टा केली व कौमुदीनेंहि प्रकाशच्या ह्या शब्दांची चेष्टेच्या नांवाखालींच बोटवण केली. पण कधीं कधीं न्यायप्रमाणें कल्पनेपेक्षां सत्यच अधिक अजब ठरते त्याप्रमाणें कधीं कधीं थट्टेनें उच्चारलेले शब्दच खरे ठरतात !

**आ**णि आतां तसेंच झालें ! दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं ऑफिसांतून आल्यावर प्रकाश मोठ्या गडबडीनें कौमुदीच्या बिन्हाडीं गेला. कौमुदी स्वयंपाकघरांत चहा करीत होती तिथवर येत जाऊन तो तिला म्हणाला, “कौमुदी, इकडे ये, इकडे ये आधीं; तुला एक गंमत सांगायची आहे.”

प्रकाशची ती हंसरी, उत्साहित मुद्रा पाहून कौमुदीच्या हृदयाला कसा जडपणा आला. तिला वाटलं, रश्मीबरोबर आपल्या विवाह ठरला हीच गंमत प्रकाश आतां सांगणार.

व एक मंद निःश्वास तिच्या मुखावाटे बाहेर पडला. पण आपल्या हृदयांतील खळबळ बाहेर न दर्शवितां मान बाजूला वळवीत ती म्हणाली, “अं एवढा चहा गाळून येते हं तुम्ही गंमत ऐकावयाला.

“असं ग काय करतेस कौमुदी ! तुला ही मजा सांगण्यासाठीं ऑफिसांतून मुदाम इतक्या घाईनें आलों नि तूं, राहूं दे ग तो चहा. अग, तुझ्या कमलाताईला पडलेला परिस्थितीचा पेंच सोडविण्याची दिशा मला सांपडली. ’

“खरं ! ” प्रकाशचे हे शब्द ऐकून कौमुदी कांहीशा विश्वस्त मनाने

“हस्ती-खेप ”

ठट्टारली व चटकन् उठून प्रकाशच्या जवळ उंबरठ्यावर उभी रहात तिने म्हटलें, “ मग, सांग बघूं ती दिशा.”

“ बघ, कौमुदी, ही दिशा शोधण्यासाठी काल नौकरी सोडण्याबद्दल मी यष्टेने बोललों नि मग मीच होऊन म्हटलं की, नौकरी नाही सोडावयाची— कदाचित् आमचा साहेबच ह्यावर उपाय सुचवील म्हणून, होय ना ? मग तेंच खरं ठरलं ! ह्या दत्तकाच्या प्रकरणाबाबत व्हाईसराय सीतागडला जाणार आहे व त्यासाठी तिथे एक नवीन घर्तीचा बंगलेवजा राजवाडा बांधावयाचा आहे. त्या कामासाठी आमच्या फर्मने टेंडर पाठविले होते व तेंच पास झाले असून त्या कामावर देखरेख करण्यासाठी साहेब मला तिथे पाठविणार. ”

“ नि मग ? ”

“ मग काय ? पहिल्यांदा तिथल्या त्या म्हातारबुवांची आणि दिवाणाची मर्जी मी संपादन करणार. म्हणजे त्यामुळे कमलाताईची भेट घेणं व प्रसंगविशेषी त्यांच्याशी विचार विनिमय करणं सोपं जाईल मला. आणि कौमुदी, कमलाताईना पत्र पाठवून माझी जुजबी ओळख करून देईं कमलाबाईना. ”

“ ती नांवाने ओळखते की तुला. ”

“ ओळखते ? ती कशी बुवा ? ” प्रकाशने भिवया आकुंचित करीत प्रश्न केला.

त्याचा हा प्रश्न अगदी साधा व सरळ होता. पण तेवढ्यानेच कौमुदी भारी संकोचली. कारण प्रकाशची व तिची मैत्री आहे, एवढेच नव्हे तर प्रकाश-विषयी कौमुदीच्या भावना काय आहेत हें कमळला चांगलें ठाऊक होते व त्याचमुळे तिने ‘ कौमुदीचा प्रकाश ’ असा उल्लेखहि केला होता. व आतां ही सारी आठवण येऊनच कौमुदी इतकी संकोचली, गडबडली. प्रकाशला कांही उत्तर देण्यापूर्वी प्रकाशजवळ मात्र असला कांहीहि उल्लेख न करण्याबद्दल कमळला पत्ताने बजावावयाचें असें कौमुदीने आधी मनांत ठरवून टाकलें. व ह्या विचारांत गुरफटल्यामुळे तिने प्रकाशच्या प्रश्नाला उत्तर दिलें नाही.

तेन्हां प्रकाशनें पुनः म्हळें, “ सांग ना कौमुदी, कमलाताईला माझी ओळख कुठली ? ”

“ आपली मैत्री आहे हें माझ्याकडून कळलें आहे कीं तिला. ” असें उत्तर देऊन झट्टिशीं तो विषयच बदलीत कौमुदी. पुढें म्हणाली, “ अगबाई, चहा गाळायचा राहिलाच कीं. खूपच पिकला असेल तो आतां.”

आणि खराच जरा अधिकच पिकला होता तो चहा. व तो कडू लागेल म्हणून कौमुदी दुसरा चहा ठेवणार होती. आपल्याला स्टॉग चहा आवडतो असें प्रकाशनें आग्रहपूर्वक सांगितल्यामुळें तिनें तोच गाळून तयार केला.

स्टॉग चहाची आवड नसल्यानें कौमुदीला चहा बराच कडवट लागावा कारण वास्तविक तो होताच मुळीं कडू. पण मौज अशी कीं, मघां प्रकाश गंमत सांगणार होता ती रस्मीशीं त्याचा वाङ्मनिश्चय ठरल्या-बद्दलची असणार ही कौमुदीला आलेली शंका आतां खोटी ठरल्यामुळें ती इतक्या आनंदांत होती कीं, आतांचा कडू चहा तिला अगदीं सुरेख वाटला !

नि चहाची कटुता तिला विसरावयास लाविणारें आणखीहि कारण आतांच घडलें होतें ! कमळ प्रकाशला नांवानें ओळखते असें मघां बोलल्यापासून कमलनें ‘तुझा प्रकाश’ असा उल्लेख केला होता ही आठवणहि कौमुदीला एकसारखी होत होती.

आपला प्रकाश— कौमुदीचा प्रकाश !—नि ह्या गोड शब्दयुग्माच्या आठवणींत रंगल्यामुळेंहि कौमुदीला कडू चहा गोड वाटला !

केवढें हें भावनांचें अतुल सामर्थ्य ! माणसाला मनानें रोग जडतात नि मनानेंच ते बरेहि होतात असा मानसशास्त्रज्ञांनीं जो शोध लाविला आहे तो नवा किंवा अपूर्व आहे असें नाहीं कांहीं ! जगाच्या प्रारंभापासूनच प्रणयी जनांना ह्या मानसिक सामर्थ्याचा—भावनांच्या ह्या अजब परिणामांचा अनुभव आहे ! मात्र त्यांत फरक एवढाच कीं, प्रणयी जनांना स्वतःला ह्याची दादहि नसते !

आपण सीतागडला पोंचल्या वेळीं फिकट, निस्तेज दिसणारी कमला

माधवरावाच्या दर्शनाने लगेच प्रफुल्लित दिसू लागली. हा मनाचा खेळ कौमुदीच्या लक्षांत आला पण एरवी अतिशय कडू वाटला असता असा स्टोंग चहा आपल्या उल्लसित मनोवृत्तीमुळे आपल्याला तसा वाटला नाही हे काही तिच्या लक्षांत आले नाही.

तो कडू चहा आवडीने पीत पीत ती प्रकाशला म्हणाली, “मग ! तुला सीतागडला जावं लागेल तर !”

कौमुदीची मुद्रा एकाएकी एवढी उल्लसित दिसण्याचे कारण शोधण्यांत प्रकाश गडला होता. आतां तिचा हा प्रश्न ऐकतांच मानावर येत तो म्हणाला, “अं— सीतागडला होय ! ह्या आठवड्यांतच गेलं पाहिजे की मला. तीन महिन्यांत तिथलं काम पुरं झालं पाहिजेना.”

“मग ! तितके दिवस तिथे रहाणार तू ?

“छे ! प्रारंभो १०।१५ दिवस राहून कामाला नीट सुरुवात करून देणार नि मग मी परत येणार. नंतर आठवड्यांतून एकदां किंवा दोनदां सावं लागेल. “क्षणभर थांबून प्रकाश पुढे म्हणाला, “कौमुदी, मला एक शोध लागलाय आतां.”

“शोध ! नि तो कसला बाई ?

“मैत्री हा शब्द स्त्रीलिंगी कां असतो ते कळून आलंय मला आज.”

“म्हणजे ?”

“म्हणजे असं की, पुरुषापुरुषांच्या मैत्रीपेक्षां स्त्रियास्त्रियांची मैत्री अधिक दृढ असते व म्हणूनच व्याकरणकारांनी मैत्री स्त्रीलिंगी ठरविली आहे ! कौमुदी, आतां मी इथे आलों त्यावेळी तुझी मुद्रा जरा त्रासिक दिसत होती. शाश्वत दिवसभर डोकेफोड केल्यानं अगदी त्रासली होतीस तू ! पण मग तुझ्या लाडक्या मैत्रिणीला पडलेला पॅच खोडविण्याची दिशा सांपडली नि त्यानंतर हळूहळू मार्गहि सांपडेल असं मी तुला कळवितांच तुझी चर्चा किती फुलली ! कमलातार्हच्या व तुझ्या दृढ मैत्रीचा हा पुरावाच नव्हे काय ?”

प्रकाश हे बोलत असतां कौमुदीची मुद्रा आणखीच प्रफुल्लित झाली नि वेवढीच लज्जितही झाली !—व ते पाहून प्रकाश स्तिमित झाला ! ‘मैत्री’

ह्या शब्दाचें स्त्रीलिंग अगदीं सार्थ आहे हें आपण किती कौशल्यानें खिड केलें ह्या आनंदांत होती स्वारी !—कौमुदीच्या मुद्रेवरील आनंदाचें त्याला मघां आकलन झालें. पण ही आतांची लज्जा—हा लाजरा भाव—ह्याचा काय अर्थ ? त्याला कांहीं कळेंना !

वेडा प्रकाश ! कांहीं दिवसांपूर्वीं कौमुदीच्या चर्येवरील निसटता व्यथित भाव पाहून तिच्या गुपिताची आपल्यावर तिचें प्रेम आहे ह्या गुपिताची अंधुक कल्पना त्याला आली होती. पण पुढें रश्मीविषयीच्या आकर्षणांत तो अधिकाधिकच गुरफटत चालल्यामुळें व कौमुदीहि त्याच्याशीं पूर्वीं-सारख्याच मोकळेपणानें वागूं लागल्यामुळें त्या गुपिताचा त्याला जवळ जवळ विसरच पडला होता.

त्यामुळेंच आता कौमुदीच्या चर्येवरील लाजच्या स्मिताचा अर्थ त्याला कळेंना. तरुणीतरुणींच्या मैत्रींत लज्जा कशी घुसते हें त्याला समजेना. कौमुदीच्या त्या गुपिताला इथें संबंध असेल अशी कल्पनाही त्याच्या डोळ्यांत आली नाहीं ! तरुणीतरुणींच्या मैत्रींत जरी लज्जेला खरें स्थान नसलें तरी तरुणतरुणींच्या मैत्रींत लज्जेला अग्रस्थान असतें; तरुण-तरुणींच्या मैत्रीचें प्रीतिंत पर्वसान होण्यासाठीं लज्जेची मध्यस्थी आवश्यक असते हें त्याच्या ध्यानांतच आलें नाहीं !

कारण त्याची प्रीति, त्याच्या मते, जिथें गुंतली होती तिथें म्हणजे रश्मीच्या बाबतींत तरी लज्जेची असली गोड, नाजुक मध्यस्थी त्याच्या अनुभवाला आली नव्हती ! त्याच्या व रश्मीच्या भेटीमध्ये किंवा संभाषणाच्या वेळीं रश्मीच्याऐवजीं तोच लाजत असे, त्याचीच स्थिति लज्जास्पद होत असे ! पण तरुणीला शोभणारी व शोभविणारी लज्जा अहं, रश्मीच्या बाबतींत प्रकाशला ती कवीच आदळून न आल्यामुळें एरवीं दोघांत तिखें जहन न करणाऱ्या प्रेमी जनानांदि प्रिय वाटणाऱ्या या लज्जेची प्रकाशला तितकीशीं ओळख नव्हती !

व प्रकाश हुषार इंजिनियर होता, आपल्या मते उज्ज व्याकरणकार होता तरी त्याला मानसशास्त्र गम्य नव्हतें !

खरेंच सर्व माणसांनीं, निदान सर्व वृक्ष माणसांनीं जर मानसशास्त्राचें

नीट ज्ञान करून घेतलें तर सर्व जणांना एकमेकांच्या हृदयाची व हृदयस्य भावनांची माहिती होऊन बरेचसे गैरसमज टळतील !

पण विशुद्ध प्रीतीचा खेळ खेळतांना अत्यावश्यक असणारा हृदयाचा लपंडाव प्रेमी तरुणतरुणींना मग कसा खेळतां येईल ?

आपल्या प्रिय व्यक्तीची नजर चुकवून त्याच्या हृदयसागरांत खोल दडलेल्या, पण प्रियमूल्यचंद्राच्या उदयासरशीं वरती उचळणाऱ्या भावना शोधून काढण्याचा आनंद प्रणयीजनांना मग कसा लाभेल ?

व लहानसान गैरसमजावरून रसवे फुगवे व टटकीं भांडणें करण्याच्या व नंतर समेट घडविण्याच्या मधुर आनंदाला प्रेमीजन व्यशानें मुक्तिल ना ?

तेव्हां प्रणयीजनांपैकीं बहुधा सारेजण गहन मानवशास्त्रांत अज्ञ असतात हेंच उत्तम !—नाहीं तर अनुभवामुळें अधिकच मधुर वाटणाऱ्या प्रीतीची माधुरी नष्ट होऊन त्या माधुरीच्या जादूमुळें कधीं कधीं नंदनवन बनणारी ही पृथ्वी कायमचीच सहारा वाळवंट होऊन बसावयाची !

हो, आणि कवींनीं व कादंबरीकारांनीं लेखनाला प्रीति विषय घेतलाच नसता !—वगैरे अनेक अनर्थ कोसळले असते !

तेव्हां आहे हें ठीक आहे !

नाविन्याची आवड असणाऱ्या प्रेमी तरुणजनांना आपल्या प्रिय व्यक्तीचें हृदय अज्ञात असतें ह्यांतच प्रीतीची मौज सांठलेली आहे !

व म्हणूनच, रश्मीचें हृदय प्रकाशला पूर्ण ज्ञात असल्यामुळेच तिच्या विषयीं आकर्षण वाटलें तरी त्याला प्रीति वाटूं शकत नव्हती !

पण हें त्याला कळत कुठें होतें ? कळणार कसं म्हणा ! हृदय व बुद्धि जर समतोल असलीं तर कळणार हें, आणि प्रकाशची बुद्धि सर्वस्वी त्याच्या हृदयाच्या आहारीं गेली होती !

**त्या** नंतर २-४ दिवसांनीच प्रकाश सीतागडला निघून गेला. त्या दिवशी दोन प्रहरी कौमुदीने व त्याने किती तरी गप्पा मारल्या. व गप्पा मारता मारताच प्रकाश सामानाची बांधाबांधवि करीत होता. बहुतकरून १०-१५ दिवस रहावे लागणार अशी अपेक्षा असूनही साधारण महिन्याभराला पुरतील एवढे कपडे प्रकाशने बरोबर ध्यावयासाठी बाजूला काढले होते. व आपल्या नेहमीच्या अव्यवस्थित वृत्तीला अनुसरून त्याने मोठ्या थोरल्या सूटकेसमध्ये ते कसे तरी कोंबले.

पण मग शाकण बंद होईना. तेव्हा कांही कपडे प्रकाशने बाहेर काढले व ते भरण्यासाठी त्याने पलंगाच्या खालून दुसरी सूटकेस फर्कन् बाहेर ओढली.

तें पाहून कौमुदी हंसत हंसत म्हणाली, “हं, आतां तूं इथें बैस ह्या खुर्चीवर. ती दुसरी सूटकेस लोट परत पलंगाखाली नि आतां मी तुझे कपडे कसे भरतें तें पहा,”

व बोलल्याप्रमाणे कौमुदीने प्रकाशचे ते सर्व कपडे त्या एकाच सूटकेसमध्ये नीट भरून टाकले व मान वळवून प्रकाशकडे पहात ती मिरकिलपणे म्हणाली, “प्रकाश, आणखी कांही कपडे घालावयाचे आहेत काय ?”

तिच्या ह्या बोरकटपणाची गंमत वाटून प्रकाश चेष्टेने उत्तरला, “अहं

कपडे नाहीं आणखी घालावयाचे. पण तूं स्वतःच आंत बसत असलीस तर पहा बुवा.”

प्रकाश हें अगदी सहज, निव्वळ चेष्टेनें बोलला. पण त्यासरशीं कौमुदीची नेहमींची प्रशांत, गंभीर मुद्रा चटकन् बदलली. तिचे गाल लाजरे झाले, डोळे चंचल बनले. पण फक्त क्षणभरच ! — लगेच तिची चर्या व्यथित, व खिन्न दिसू लागली. पण ही भावनाही क्षणमात्रच टिकली. सारा दीड, दोन क्षणांचा खेळ !

झटदिशीं आत्मसंयमन करून कौमुदीनें आपली चर्या नेहमींसारखी प्रशांत बनविली. पण तिच्या भावनांचे ते दोन परस्परविरोधी खेळ प्रकाशच्या नजरेतून सुटले नाहीत !

त्याला झटकन् त्या विवक्षित दिवसाची आठवण झाली. व मग २-३ दिवसापूर्वी आपल्याला कौमुदीच्या बाबतीत मैत्री व लज्जा ह्यांचा मेळ घालतां आला नव्हता हीहि आठवण झाली !

मैत्री व लज्जा ह्यांचा मेळ जमत नसला तरी लज्जा व प्रीति ह्यांचा तो चांगलाच जमतो हें आतां त्याच्या ध्यानांत आले.

त्याला कसें तरी व साठे ! कौमुदीचीव आपली ही अवयडलेली मनःस्थिती दूर करण्यासाठीं काय करावें, काय बोलावें हेंच त्याला सुचेना—

ठाकठीक भरलेल्या त्या सूटकेसमधील खाकी शर्टाच्या घड्यांची उगीच चाळवाचाळव करीत कौमुदी खाली मान घालून बसली होती.

तिच्या चर्येवर मघांच्या त्या भावनौद्रकांचा आतां मागमूसहि नव्हता. तिच्या चेहऱ्याकडे व तिनें सुव्यवस्थित भरलेल्या त्या कपड्यांकडे पहात असतां प्रकाशच्या मनांत आले, “ खरंच, ही कौमुदी मोठीच अजब चीज आहे ! तिनें ह्या सूटकेसमर्थें आतां कपडे जसे सुव्यवस्थित भरले तशा आपल्या भावनाही ती हृदयांत व्यवस्थित दडवून ठेवते, नाही ? आणि आपण ? हं.— आपलें कपडे भरणें जसे अव्यवस्थित तशा आपल्या स्वतःच्या भावनाहि अव्यवस्थित पडलेल्या असतात ! रस्मीवरील आपलें प्रेम कुठें आपल्याला छपवून ठेवितां आले ? तें कुणाच्या लक्षांत आल्यावाचून राहिल !

कौमुदीच्याहि नजरेला तें आलें असेल. नि शिवाय, त्या दिवशीं आषण तिला त्याबद्दल स्पष्ट सांगितलंहि मग आतां तिला पुढेंच—”

—पण काय असेल तें असो! प्रकाशला आतां कौमुदीसमोर रश्मीचा नामो-  
वारहि करवेना. व त्याचमुळे त्या संध्याकाळीं रश्मीच्या वडिलांसमक्ष त्यानें  
सिंचा व आपला वाईनिश्चय जाहीर केला तरी कौमुदीला त्याबद्दल उघड  
सांगण्याचें घाडस त्याला होईना—

कौमुदीला कांहीं न सांगतांच तो रात्रीच्या गाडीनें सीतागडला निघून  
गेल्या. मात्र तिथून पत्रानें तिला ही बातमी कळवावयाची असें त्याच  
वेळीं त्यानें ठरविलें.

पण सीतागडला गेल्यानंतर त्याच्याहातून तेवढेंहि होईना. म्हणजे  
त्यानें कौमुदीला तिथून पत्रच धाडलें नाहीं असें नव्हे. त्यानें पोचल्याच्या  
दुसऱ्याच दिवशीं तिला पत्र लिहिलें परंतु त्यांत ह्या बातमीचा प्रत्यक्ष असा  
कांहीं उल्लेख केला नाहीं. व तरीहि थोड्या विचारांअंती चाणाक्ष कौमुदीला  
आपलें गुपित ओळखूं यावें अशी एक युक्ति त्यानें योजिली.

त्याने पत्र लिहिलें त्यांत आपल्या प्रवासाबद्दल थोडें लिहून नंतर  
बाक्याच्या कामाविषयी चार शब्द स्वरडले व पुढें लिहिलें,

“ इथें किनई गुलाब फार सुंदर व टपोरे मिळतात. आज मी  
रश्मीला गुलाबाच्या फुलांचे एक पार्सल पाठविलें असून त्यांतील  
कांहीं गुलाब तुझ्याकडे पोचविण्याबद्दल कळविलें आहे त्याप्रमाणें  
ती करीलच. ”

आणि हा मजकूर वाचतांच कौमुदी काय समजावयाचे तें समजली.  
कारण प्रकाश परिस्थितीनें खूप सधन नसला तरी कौमुदीला फुलांचें वेगळे  
पार्सल घाडण्याचा खर्च कांहीं त्याला जड वाटला नसता हें तिनें ओळखलें.

मग असें असतांहि प्रकाशनें पार्सल रश्मीच्या नांवेंच कां पाठविलें ?  
कां ? कारण उघड होतें. तो—प्रकाश—रश्मीचा होता !

प्रकाश रश्मीचा ! रश्मीचा ! कौमुदीचा नव्हे तर !

हाय ! ही खात्री पटतांच कौमुदीचें हृदय भारी कासावीस झालें !

“ रस्सी—ब्रेच ”

आणि मग संध्याकाळीं रश्मीच्या शिपायाने २०-२५ गुलाब तिच्या-  
कडे आणून देतांच तर तिच्या दुःखाची जणू परिसीमा झाली !

कौमुदीला फुलांची विलक्षण आवड ! त्यांतून असले कळीदार सुंदर  
गुलाब तर तिला फारच आवडत ! पण आज त्या फुलांना हात लावण्याची  
तिला इच्छा होईना.

ते सुंदर, पांढरे, पिवळे, लाल गुलाब तसेच पडून राहिले.

लाल गुलाब लाल ! हं ! 'My love is like a red, red rose'  
असे म्हणतात ना ! इंग्लिशमध्ये नि म्हणूनच प्रकाशने आपल्या प्रीतीचे प्रतीक  
असे हे लाल गुलाब रश्मीला पाठविले असणार !

लाल-लालभडक गुलाब ! कौमुदीच्या मनांत आले, प्रकाश रश्मीच्या  
प्रीतीचे प्रतीक असतील हे लाल गुलाबऽपणऽपण त्याहिपेक्षां आज  
आपल्या हृदयाला झालेल्या जखमेंतून वहाणाऱ्या अतस्थ लाल रक्ताचेच प्रतीक  
आहेत वे !

लाल गुलाब -- लाल रक्त !

ही कल्पना मनांत येतांच कौमुदीने ते लाल गुलाब उचलून आपल्या  
हृदयाशी धरले. त्या आवेगभरांत फुलांचे कांटे तिच्या बोटांना रूपले व  
ती सुंदर फुलेहि कुस्कर्ली गेली.

पण कौमुदीचे तिकडे लक्षच नव्हतें.

शरीराला खोल जखम झाल्यावेळीं जशी अशक्तता येते तशी किंबहुना  
त्याहूनहि अधिक अशक्तता कौमुदीला आली होती ! नाही तरी शरीराच्या  
रोगापेक्षां मानसिक रोगच माणसाला अधिक दुबळे करितात !

कौमुदी तशीच किती वेळ बसली असती, कोण जाणे ! पण एका-  
एकी तिच्या मनांत आले, " प्रकाश-रश्मीचा वाढा'नश्चय खात्रीने ठरल  
असणार. मग त्याबद्दल प्रकाशने स्वतःच आपल्याला कसे कळविले नाही !  
त्यामुळे आपल्याला दुःख होईल म्हणून ? म्हणजे आपल्या सुखदुःखाची  
प्रकाशला एवढी पर्वा वाटते तर—

आणि गंमत अशी की, त्या विचाराने कौमुदीला दुःखांत किती तरी  
सुख वाटले !

सारा भावनांचा खेळ—कल्पनेची कसरत-- नि मनाची मौज दुसरं काय !  
कारणावांचून हंसावयाचे !

प्रणयोजन म्हणजे निव्वळ वेडे ! कारणावांचूनच रडावयाचे ! आणि  
खरंच, प्रत्येक कार्यामागे कारण असलेच पाहिजे अशी मीमांसा कर-  
णाऱ्या पंडितांना ही जरा विचार करण्यासारखीच बाब नाही कां ?

त्याचप्रमाणे अमुक एका कारणामुळे अमुकच कार्य घडतं असें हें कार्य  
कारण मीमांसावादी सांगतात. पण प्रणयोजन ज्या कारणामुळे आतां  
रडतील त्याच कारणामुळे नंतर हंसतील - मग ह्याची मीमांसा काय !

मियमाला पुष्टि आणणारे हे अपवाद आहेत ही पळवाटच ते दाख-  
वितील झालं !

याच लेखिकेची दुसरी कादंबरी

## कल्पना

न चुकतां मागवा. किं. १॥ रु.

वि. ग. ताम्हणकर, १२ बुधवार पुणे.

**प्र**काशला, सतिगडला गेल्याला आतां एक आठवडा होऊन गेला. त्याच्याकडून तें पत्र व नंतर रश्मीकडून गुलाब आल्यापासून हल्ली २-४ दिवस कौमुदीच्या मनांत रश्मीला भेटण्याची कल्पना घोळूं लागली.

प्रकाशसारख्या शहाण्यासुर्त्या व श्रीमंतापासून नेहमीं चार पावले दूरच रहाणाऱ्या तरुणाला इतकें आकर्षून टाकणारी, त्याच्या बुद्धीचा तोल चुकविणारी ही रश्मी आहे तरी कशी हें पहाण्याची कौमुदीला उत्सुकता वाटूं लागली.

पण पुनः तिच्या मनांत आले, उगीच कशाला त्या फंदांत पडा नि मुद्दाम अपमान करून घ्या. नकोच तें.

असें उलटसुलट विचार हल्लीं कौमुदीच्या मनांत येत.

रश्मीला पहाणाऱ्या तिच्या इच्छेमध्ये उत्सुकतेबरोबर तिच्या दुखीबेलेह्या अभिमानाची प्रबलताहि होती.

आजवर प्रकाश तिचा होता. तेव्हां त्या आपल्या प्रकाशला आपल्याकडून हिरावून नेणारी ही रश्मी आहे तरी कशी तें एकदां पहावें असें वाटे तिला.

रश्मी अत्यंत सुंदर आहे असें कौमुदीनें प्रकाशकडून ऐकले होतेंच. व

आपण तशी सुंदर मुळीच नाही होई तिला ठाऊक होतं. पण, त्या बरोबरच प्रकाशाची स्त्रीसौन्दर्याची अभिरुची तिला चांगलीच ठाऊक होती.

पण—पण सूर्यरश्मीने दोळे दिवल्यावर कौमुदीच्या प्रशांत प्रकाशाची काय किंमत वाटणार !

अंतःकरणाचें हृदयाचें सौंदर्य-प्रकाशला आपण भरपूर दिलें असतें पण त्याला जिथें देहाच्या सौंदर्याबद्दलच आसक्ति वाटत आहे तिथे काय झेज ! आणि असा विचार मनांत आल्यावेळीं कौमुदी भारी खिन्न होई. या गेल्या २।४ दिवसांत हाच विचार तिच्या मनांत एकसारखा सलत होता.

परंतु पुढल्याच आठवड्यांत प्रकाशकडून एक लांबलचक पत्र आलें व त्यांतील मजकुरामध्ये चित्त अभिक वेधल्यामुळें कौमुदीला स्वतःच्या दुःखाचा जरा विसर पडला.

प्रकाशनें चांगलें चार पानांचें पत्र लिहिलें असून त्यांत प्रामुख्याने कौमुदीला प्रिय वाटणारी म्हणजे कमलविषयींचीच हकीकत होती. ती खालील प्रमाणें —

...तुझ्या मैत्रीणीला काल भेटलों. किती सुंदर, निष्पाप दिसते ग ती ! — पाहतां क्षणांच तिच्या विषयीं कळवळा वाटतो ! — माधव तर मला रोज भेटतो — त्याच्याकडे मी सर्व गोष्टींचा ऊहापोह केला आहे — इथल्या दिवाणसाहेबांची माझ्यावर बहोत मर्जी बसली आहे. कमलाताईनें चुलत पराण्यांतील मुलाला दत्तक घ्यावे अशीच त्यांची इच्छा आहे. गृहस्थ इतका बोलका आहे व जिथें विश्वास बसेल तिथें तो इतका मनमोकळा बोलतो कीं, गेल्या आठ दिवसांच्या परिचयांत त्यानें मला इथल्या राजकारणाची बित्तबातमी कळविली. शिवाय, मोठ्या सुदैवाची गोष्ट म्हणजे, हे दिवाणसाहेब माझ्या वडिलांना चांगलें ओळखीत असत म्हणे ! — व ह्याचमुळें स्वारी माझ्याशीं एवढ्या खेळीमेळीनें वागते. — दत्तकाच्या प्रभाषाबत त्यांनीं माझें मतसुद्धां विचारलें. व मोठें मुत्सद्दीपणाचें घोरण स्वीकारून मी त्यांच्यासारखेंच मत दिलें. खरं म्हणजे तुझ्याप्रमाणेंच माझी

सहानुभूतीहि कमलाताईच्या नणंदेच्या मुलाकडेच आहे व इथल्या प्रजेचे बहुमतहि तसेच आहे. आणि ही दैवाची मोठीच कृपा आहे ! कारण दत्तकाच्या ह्या प्रकरणामध्ये जर दोन तट पडले तरच आपलं कार्य साधतां येईल अशी एक युक्ति मला सुचली आहे ! पण ती अंमलांत आणावयास अव्यापि अवकाश आहे. आपली तीन महिन्यांनी व्हाइसरॉय इथे येणार. नंतर दत्तका-संबंधी ते निर्णय देणार व त्या निर्णयावरहुकूम दत्तविधान पार पडलं कीं लगेच माझी युक्ति अंमलांत आणावयाची !— संस्थानांतील प्रजेला हवा असणारा वारस व्हाइसरॉय दत्तक घेऊं देणार नाही. राजाचं व प्रजेचं मतकूट कां जमूं देईल तो ? असो —

दिवाणसाहेबांच्या माझ्यावरील मजीचा फायदा घेऊन कमला-ताई, मी व माधव खूप गप्पा मारीत बसतो. हो खरं, तुम्ही आबडवी कमलाताई सुकल्यासारखी नि बारीक फिकट दिशते अशं म्हणत होतीस ना तूं ? आतां एकदां बघच त्यांना.

कौमुदी, जलसिंचनानें निर्जीव पुष्पं टवटवीत होतात त्याचप्रमाणें प्रेमसिंचनानें सुखपुष्पंही टवटवीत होतात ! हल्ली कमलाताई किती सुंदर व सतेज दिशतात ! बाकी त्यांचं सौंदर्य कांहीं वेगळंच आहे ! त्यामध्ये एकप्रकारची दुर्बलता दिसून येते ! प्रतिकूल परिस्थितीनें त्यांच्या सौंदर्यावर कसलें तरी दडपण ठेवलें असल्याचा भास होतो. ! त्यांचे सौंदर्य एरवी अप्रतिम आहे, तें पाहिल्यानं मनाला केवढा तरी आल्हाद होतो पण कशी हुरहुरही लागते ! त्यांच्या वैधव्यसूचक, फटफटीत कपाळाचा तो परिणाम असेल काय ? तसंच असणार ! बाकी, त्यांचे सौंदर्यसुद्धां कांहीं वेगळ्याच ठऱ्हेचं आहे, नाही ? —

बरं, आतां हें पत्र, नव्हे वर्तमानपत्र पुरं करितो. तूं कशी आहेस ? तुझ्या मैत्रीणीनें व माझ्या मित्रानें तुला नमस्कार सांगि-

तलें आहेत. ८।१० दिवसांत मी मुंबईला येईन म्हणतो. पत्राचें उत्तर पाठीव हं. ति. काकांना नमस्कार.

तुझा  
प्रकाश -

पत्र वाचून कौमुदीच्या भारावलेल्या हृदयाला पुष्कळ हलके वाटलें. जणू प्रकाश स्वतः भेटल्या बोलल्यागत वाटलें तिला.

आपल्या लाडक्या कमलेच्या सुखसूर्याला उगविण्यापूर्वीच खप्रास ग्रहण लागूं पहात होते तें टाळण्याची युक्ति प्रकाशला सुचली आहे हें ऐकून तिला स्तूप आनंद झाला. पण, चार दिवस उघाडी होतांच आतां पावसाळा संपला असें वाटून भावण महिन्यांत सूर्यानें मोठ्या डोलानें जरा तळपूं लागावें तोंच पुनः पुनः आकाशांत अग्रे जमावी व मग एकादी सरच कोंसळावी-तसें कमलेविषयीच्या बातमीमुळे कौमुदी आनंदित झाली तोंच पत्राच्या शेवटीं प्रकाशनें ' तुझा प्रकाश ' हे तोडून लिहिलेले शब्द दिसतांच स्वतःच्या परिस्थितीच्या जाणीवेनें तिचे हृदयाकाश जणू अभ्राच्छादित झालें व त्यांतच पत्रांतील एका पुनरुच्चारित, विशिष्ट वाक्याची भर पडली- मग काय ! नेत्रावाटे पावसाची सर कोसळावयाला काय अवकाश !

“ कमलाताईचें सौंदर्य कांहीं वेगळ्याच तऱ्हेचें आहे नाहीं ! ”- ह्या प्रकाशच्या पत्रांतील वाक्यानें कौमुदीच्या मनाची चांगलीच पकड घेतली. तें वाक्य वाचून कौमुदीच्या मनांत आले. कमलेच सौंदर्य कांहीं वेगळेच आहे म्हणजे रश्मीच्या सौंदर्याहून तें वेगळें आहे कमी प्रतीचे आहे. असाच ना अर्थ !-

आणि मौज अशी की, कौमुदीनें काढलेला हा अर्थ बराच खरा होता. कमलेला पाहिल्यापासून प्रकाशच्या मनांत तिच्या व रश्मीच्या सौंदर्याची तुलना सुरू झाली होती ! प्रकाशला पूर्वीपासूनच रश्मीचें सौंदर्य अप्रतिम वाटे; पण त्या सौंदर्यांत एकप्रकारचा जळजळीतपणा होता ! व आतां कमलेचें सौंदर्य दृष्टीस पडतांच प्रकाशला वाटले, रश्मीचें सौंदर्य म्हणजे

“ रस्सी-खेच ”

मूर्तिमंत तामसता — आणि कमलेचें सौंदर्य म्हणजे मूर्तिमंत राजसता !—  
आणि — कौमुदीला कधी कल्पनाहि आली नसती-पुढे प्रकाशच्या मनांत  
आलें, ह्या दोघीएवढी सुंदर नसतांही कौमुदी आपली ती शांत, प्रसन्न  
चर्या वं टपोरे सुंदर डोळे एवढ्या थोड्या सौंदर्यसामुग्रीच्या जोरावरहि,  
कौमुदी म्हणजे मूर्तिमंत सात्विकता !

कौमुदीचे प्रशांत, सत्वशील सौंदर्य हें एक टोक व रश्मीचें प्रखर  
उन्मत्त सौंदर्य हें दुसरें टोक !—

कौमुदी सत्वगुणाची मूर्ति व रश्मि म्हणजे तमोगुणाची मूर्ति ! आणि  
कमला ही त्या दोन्ही गुणांची थोडी थोडी मिळवणी करून बनविलेल  
रजोगुणाची प्रतीक ! कमलेचें सौंदर्य प्रखर असूनहि सौम्य !

पण गंमत ही की, पत्रांत त्यानें रश्मीच्या तमोगुणप्रधान सौंदर्याचाहि  
उल्लेख केला नाहीं किंवा कौमुदीच्या सत्वप्रधान सौंदर्याचाहि उल्लेख  
केला नाहीं तर, ह्या दोन्ही सौंदर्यांचा मध्य असणाऱ्या कमलेच्या  
सौंदर्याचाच मात्र उल्लेख केला. व तरीहि ‘ अनुल्लेखेन उल्लेखः ’ ह्या  
न्यायानें कौमुदीला प्रकाशनें रश्मीचें सौंदर्य सूचित केल्याचें कळून आले.  
व त्यामुळे तिच्या हृदयाला झालेल्या जखमेवरची खपली निघून त्यांतून  
जणूं पुनः रक्त ठिपकूं लागले !

रश्मि — रश्मि — रश्मि ! एकूण प्रकाशला रश्मीखेरीज कांहींच दिसत  
नाहीं तर असें वाटून कौमुदी व्यथित झाली !

बिचारी कौमुदी ! आपण दिसावयाला सुरेख आहो— आपला वर्ण  
गोरापान नसतांना, आपले नाक चाफेकळीसारखें नसतांना, किंवा ‘ एक  
नूर अदमी तो दसनूर कपडा और हजार नूर नखरा ’ ह्या न्यायानुसार  
आपल्या ईश्वरदत्त नीटक रूपाची आपण चक्रव्याजानें कधीहि वाढ करीत  
नसतांही आपल्या मुद्रेवर विराजणाऱ्या सौम्य प्रसन्नतेत, आपल्या नीट  
नेटक्या साधेपणांत व आपल्या काळ्याभोर, टपोऱ्या डोळ्यांत सौंदर्य आहे  
याची तिला जाणीव नव्हती ! आपण कुरूप नाहीं हें तिला ठाऊक होतें;  
पण रश्मीच्या नाजूक, नखरेल, श्रीमंती सौंदर्याशी तुलना होऊं शकण्या-  
इतकें आपलें सौंदर्य मधुर आहे असें मात्र तिच्या मनांतहि आलें नाहीं !

व त्याचमुळे आतां प्रकाशनें पत्रामध्ये रश्मीचें अतुलनीय सौंदर्य स्वनिष्ठ केले आहे असें वाटतांच तिच्या मनांत आले, जिथें फक्त बाह्य व कृत्रिम सौंदर्यावरच प्रकाशची नजर खिळून रहाते आहे तिथें आपल्या हृदयांतिक सौंदर्याची — प्रकाशवर्गील आपल्या निःसीम प्रीतीची — त्याला काय जाणीव होणार ?—

आणि कौमुदीला असे वाटणें सांझिकच होतें. कारण रश्मीचें सौंदर्य व कमलेचें सौंदर्य असे दैदीप्यमान सौंदर्यांचे दोन वेगवेगळे नमुने पाहिल्यामुळे अतिप्रकाशानें होतो तसा त्रास आपल्या डोळ्यांना झाला आहे व त्यामुळे कौमुदीचें शांतल, सौम्य, वरगुती सौंदर्य आपल्याला खरे सुंदर वाटतें आहे हें जर अद्यापि प्रकाशला स्वतःलाच नीटसे समजले नव्हतें व म्हणूनच तो तें जर उघड लिहूं शकत नव्हता तर कौमुदीला तरी तें कसे समजणार !—

मानव प्राण्यांना वाटतें, आपण केवढे हुषार ! रुळावरून चालणाऱ्या आगगाडीचा आपण शोध लाविला, पाण्यांतून जाणाऱ्या मोठमोठ्या आगबोटी आपण निर्माण केल्या, रुळाशिवाय चालणाऱ्या मोटारी आपण बनविल्या व स्वैराकाशांतून उडणारी विमाने तयार केली पण त्यांच्या अंगां एवढी हुषारी असूनहि मानवी मनोरचनेचा शोध कांहीं त्यांना लावितां येत नाही अं ?—

बाकी मनुष्यप्राण्यांना हा शोध लावितां येत नाही हें त्यांच्या विद्वत्तेला ईश्वरानें लाविलेले गालबोट आहे; मनुष्यप्राण्यानें आपणाहून वरचढ होऊं नये म्हणून ईश्वरानें दिलेला हा शाप आहे असें जर म्हणावयाचे झाले तर ईश्वरानें हा शाप आशीर्वादवजा दिला आहे असेंच म्हणावे लागेल !

कारण मनुष्यप्राणी स्वभावतःच नावीन्याचा भुकेला आहे. व मानवी मनोरचना जर त्याला उत्तम अवगत झाली तर मग आयुष्यांत नावीन्य उरणार कुठें !

बीजगणितांतील ठराविक आडाख्यांप्रमाणें मानवी मनोरचनेच्या गुंता-गुंताविषयांचे ठराविक आडाखे रचून माणसें मोकळीं होतील, व सारा निष्पन्न हिशेबी, गणिती कारभार होईल !

मानवीजीवन जर असे कायम दशाच्या गणितविषयासारखे झाले तर आटोपलेच ! सावंतवाडीच्या लांकडी, रंगीत फळाइतकेंच स्वारस्य मग मानवीजीवनांत आढळेल !—

सदोदित नवनवीन ललितकृति निर्माण करणाऱ्या भाषाविषयसारखे मानवीजीवन नावीन्यपूर्ण व बदलतें असले तरच त्यांत मानवप्राणी रमतील ! नि मानवप्राण्यांना तें असे वाटावे म्हणूनच ईश्वरानें त्याची हुषारी मानवी मनोरचनेच्या ज्ञानापर्यंत मर्यादित केली आहे !

व म्हणूनच क्षणांत दुःख तर क्षणांत सुख, आतां निराशा तर घटका भराने आशा असे समतुल्यपूर्ण हें जीवन बनूं शकें. नि म्हणूनच कौमुदी-सारखी निरभिमानी, अतिविनयी माणसेंहि दिवस काढतात !

नाहीं तर काय ! त्या जगामध्ये मृत्यूला फक्त एकच घटना कारणीभूत झाली असती. व ती म्हणजे आत्महत्या !

याच लेखिकेची

## निर्माल्यांतील कळी

ही सामाजिक कादंबरी वाचण्यास विसरूं नका

वि. ग. ताम्हणकर १२ बुधवार पुणे.

ठरल्याप्रमाणे १५।२० दिवसांनी प्रकाश सीतागडहून परत आला. त्याचा रश्मीशी नक्की विवाह ठरला आहे हे कौमुदीला आतां कळलें असल्यामुळे तो आल्यावर त्याच्याकडे आपण पूर्वीप्रमाणे बोलूं, बसू शकणार नाही असें तिला वाटत होते. पण प्रकाश प्रत्यक्ष आल्यावर तिला ह्याच्या अगदी उलट अनुभव आला.

सकाळी ८ च्या सुमाराला तो घरी आल्यामुळे त्यावेळी कौमुदी घरीच होती. स्वयंपाकघरांत चुलीची आराधना करण्यांत ती गुंतली होती. व नेहमीच्या संबयीप्रमाणे प्रकाश तिला शोषीत सरळ तिथें आला. व त्याची ही नेहमीसारखी ऐसपेस वागणूक पाहून कौमुदीची भीड आपोआप मावळली व तिने प्रकाशला मोकळेपणाने कमलच्या खुशालीविषयी प्रश्न केला.

त्यासरशी खूप हंसत प्रकाश उत्तरला, “०इया कमलची खुशाली विचारतेस काय ! काय सांगूं ! तूं तिला प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय नाही तें कळणार. अग, बघां ती बावीस वर्षांची आहे ना—पण हल्लीं एकाद्या १६।१७ वर्षांच्या मुलीसारखी ती अल्लड, आनंदी दिसूं लागली आहे. नि हृदयांत उमळणारा हा आनंद जरा ताब्यांत ठेवण्याबद्दल तिला बजावावं लागलें मला. नि तसाच तो मावव. ”

“ पण प्रकाश, कमलला इतका आनंद कशामुळे झाला आहे तें कुठें तूं मला सांगितलंस ?”

“ सांगतो ना. पण आधी चहा हवा बुवा. ”

“ वाः ! म्हणजे गोड बातमी सांगण्याआधीच गोड चहा लाटणार होय तूं ?”

“ मग - मग - तसेच म्हटलं तर दोन पेले चहा लागेल मला. ”

“ दोन पेले ? तो कसा बाई !” हा प्रश्न विचारतेवेळीच त्याच्या उत्तराची कल्पना आल्यामुळे कौमुदीने कंपित स्वरांत विचारलें. व प्रकाशला उत्तर द्यावयाला अवसर न देण्याच्या इच्छेनें ती मुद्दाम विषयाला कलाटणी देत म्हणाली, “ नि खरंच प्रकाश, तिथल्या दिवाणसाहेबांची इतकी बहोत मर्जी तूं कशी रे संपादन केलीस ?”

“ अग, पक्का संस्थानी नौकर बनलों झालं. संस्थानी नौकराच्या घोरणा-नुसार दिवाणसाहेबांच्या होस हो करीत होतो सारखं. आजकालचे शिकलेले तरुण उद्धट, अहंमय व स्वतंत्रवृत्तीचे असतात असं मत होतं त्यांचं. पण माझ्या असल्या वागण्यानें मी तें पार बदलून टाकलं. नि त्यामुळे ते माझ्यावर फार खूष होते मग. ”

“ अखं होय ? वाः ! अशी हांजी हांजी करण्याची वृत्ति तुझ्यामध्ये असेल असं नव्हतं मला वाटलं. ”

“ हांजी हांजी करण्याची वृत्ति माझ्यामध्ये खरोखर आहे होय ? अग, नाटकांत, सिनेमांत नाही कां कोणतीहि भूमिका करावी लागत ? त्यांतलाच भाग हा !” प्रकाश आर्जवून म्हणाला.

व तें पाहून कौमुदी हंसून उत्तरली, “ अरे हें काय तूं मला सांगायला हवं ? उगीच चेष्टा केली मी. पण खरंच प्रकाश, कमलेच्या सुखाची पूर्तता करण्यासाठी कोणती युक्ति योजणार आहेस तूं ? ती ऐकावयाला मी फार उत्सुक झालें आहे. ”

“ अं हं, इतक्यांत नाही. एवढा चहा पिऊं दे कीं मला आधी. ”

आणि चहाबद्दलचा पुनः हा उल्लेख ऐकून कौमुदीचें हृदय पुनः थरारलें. मर्चा प्रकाशनें दुसऱ्या आनंदाच्या बातमीसाठी चहाच्या दुसऱ्या पेल्याची

मागणी केल्यावेळीं ती आनंदाची बातमी म्हणजे त्याचा व रश्मीचा वाङ्-  
निश्चय हें कौमुदीने ओळखलें असल्यामुळें शक्य तोंवर त्या बातमीचा  
उल्लेख टाळावा असेंच तिला वाटत होतें. पण पुनः पुनः मुद्दाम विषयांतर  
करणें वाईट दिसेल हेंहि कळत असल्यामुळें ती गप्प बसली.

व मग चहा पिऊन होताच प्रकाशनें जेव्हां सगळी तिच्या मघांच्या  
प्रश्नांचें उत्तर दिलें तेव्हां तिला केवढें हुश्या वाटलें ! हं ! संकटाप्रमाणें  
संकटाच्या नुसत्या नामोच्चाराचेंहि माणसाला इतकें भय वाटतें ! प्रकाशनें  
रश्मीबरोबर विवाह ठरविला असणार अशी शंका कौमुदीला आली होतीच,  
किंबहुना, त्याबद्दल तिची खात्रीच होती. पण तरीसुदां त्या घटनेचा  
उच्चारहि तिला अप्रिय वाटत होता. व त्याचमुळें प्रकाशनें तो उच्चार  
आतांतरी निदान टाळला हें पहातांच त्याचें भाषण ती मोठ्या उत्सुकतेनें  
ऐकूं लागली.

प्रकाशहि खूप आवडीनें बोलत होता. “ बरं कां कौमुदी, ” तो  
म्हणाला, “ दिवाणसाहेबाप्रमाणें व्हाइसरॉयचें मतहि चुलत घराण्यांतील  
दत्तकाच्याच बाजूवें आहे. व प्रजेचें बहुमत ह्याच्या उलट असल्यामुळें, एक  
दिवस बोलतां बोलतां मी दिवाणसाहेबांना अशी सूचना केली कीं, चुलत  
घराण्यांतील मुलाला दत्तक घेतल्यानें साहजिकच प्रजा जरा प्रक्षुब्ध होईल  
व त्यांत कमलाताईचें मुळींच अंग नसतांहि प्रजेचा त्यांच्यावर आपल्या  
राणीसाहेबांवर राग होईल. त्याकरितां दत्तविधान आटोपल्याबरोबर राणी-  
साहेबांना कुठेतरी तीर्थाटनाला थोडे दिवस पाठवावें. आणि कौमुदी,  
माझी ही सूचना दिवाणसाहेबांना अगदीं सोळा आणे पटली.”

“ पण प्रकाश, कमलला तीर्थाटनाला पाठविल्यानें काय फायदा होणार ?

“ अग, खऱ्याखऱ्या तीर्थाटनासाठीं कां त्यांना सीतागडच्या बाहेर  
काढावयाचें आहे ! बघ, दत्तविधानाच्या सुमारालाच व्हाइसरॉयच्या इत्सें  
नव्या वाङ्मयाचा उद्घाटन समारंभ व्हावयाचा आहे. तेव्हां त्यावेळीं मीं  
तिथें हजर असणारच. व समारंभाची मौज पहावयासाठीं म्हणून कमला-  
ताईच्या आमंत्रणांनें तूंहि तिथें ये. मग आपण दोघे व माघव मिळून  
कमलाताईंना तीर्थाटनाला नेऊं. अगदीं सर्वांत पवित्र अशा विवाहक्षेत्रांत

त्यांना नेऊन सोडू या; बरोबर एक दोषी दासी व नौकर अवघले तरी त्यांना गुंगारा दणं कांहीं कठिण नाही. बस ! काय समजली ! ही अशी आहे ह्या आधुनिक भद्रेश्वर दीक्षिताची युक्ति ! पूर्वीचा तो भद्रेश्वर लग्न जमवीत असे नि आतांचा हा भद्रेश्वर जमलेला लग्न निर्विघ्नपणे पार पाडतो. म्हणजे माधव-कमलेच्या विवाहाची पत्रिका जर काढावयाची असती तर नेहमीच्या ठरीव निर्विघ्न कार्यसाफल्याबद्दलच्या मजकुराऐवजी 'कार्य सिद्धीस नेण्यास प्रकाश उर्फ आधुनिक भद्रेश्वर दीक्षित समर्थ आहे' असा मजकूर छान जुळला असता ! — काय ? ”

प्रकाशच्या ह्या विनोदावर तो व कौमुदी स्तूप हंसली. पण मग हसें याबवीत कौमुदी काळजाच्या शरांत म्हणाली, “पण ह्या लग्नाची बातमी दिवाणसाहेबांच्या नि सीतागडच्या प्रजेच्या कानांवर गेली तर रे प्रकाश ? ”

“उं—अग, अस्मादिकांनी त्याबद्दलहि सारा विचार केला आहे. कुठल्या तरी भलत्याच गांवांहून दिवाणसाहेबांना कमलाताई अत्यवस्थ आजारी झाल्याच्या व मग हृदयक्रिया बंद पडून एकाएकी दारत्याच्या तारा ठोंकाव्या कीं झालं ! ”

“हो, आणि हें दिवाणसाहेबांना खरं वाटेल ? त्याबद्दल अधिकउणी चौकशी नाही करणार ते ? ”

“कौमुदी. दिवाणसाहेब फार धूर्त व उत्तम मुत्सदी आहेत. त्यांना हवा असणारा वारस कमलाताईने दत्तक घेतला कीं त्याचं काम संपलं ! मग त्या दत्तकविधानामुळे प्रजेला अप्रिय झालेल्या राणीची मृत्यूवार्ता ऐकून त्यांना बरंच वाटेल ! ते त्या बाबतीत अधिक खोलांत शिरणार नाहीत. शिवाय राणीसाहेबांच्या अस्थि मी स्वतः सीतागडला पांचत्या करीन कीं. ”

“राणीसाहेबांच्या — कमलच्या अस्थि ? ”

“अग, कुणातरी स्त्रीच्या अस्थि झालं ! बाकी कमलाताईच्या अस्थि म्हटलं तरी कुठें चुकलं ! त्या त्यांच्या राणीपदाच्या अस्थिच नव्हेत काय ? म्हणजे एकंदरीत त्यांच्याच नव्हेत कां ! फरक इतकाच कीं, जिवंतपणींच्या त्यांच्या त्या अस्थि ! — खरंच, राजपुत्र असतहि राखेलस सुखाच्या शोधार्थ कां भटकण होवा हें मला आतां बरोबर कळलं, राज्य, वैभव, ऐश्वर्य हे

शब्द दिसावयाला मोहक असले तरी खऱ्या सुखाची आस लागलेल्या माणसांना त्यांचा मोह पडत नसतो, हेंच खरं ! कमलाताई राणी आहेत, राग्याचा वारस दत्तक घेतल्यावर त्या राजमाता होतील. पण ह्या दोन्ही पदांपेक्षा त्यांना माघवाचें पत्नीपद अधिक आकर्षक वाटलें ! माघव बेटा भाग्यवान् खरा ! राणीचा नवरा होणार अं तो ! शिवाय, कमलेसारखी सुंदर, सद्गुणी, प्रेमळ राणी ! आपल्याला त्याचा हेवा वाटतो बुवा ! ”

शेवटलें वाक्य प्रकाशनें हंसत हंसत उच्चारलें तरी तो तें निव्वळ थट्टे-दाखल बोलला नाहीं हें कौमुदीनें त्याच्या स्वरांतील अस्पष्ट खिन्नतेवरून ओळखलें.

मग काय ? प्रकाशला खरोखरीच माघवरावाचा हेवा वाटतो ? नि तो कां ? त्याचें रूमीवर प्रेम आहे ना ? तिच्याशी त्याचा विवाहहि ठरला असणार ना ? मग स्वतःचा प्रेमविवाह ठरला असूनहि प्रकाशचें हृदय तुम नाहीं ? ही हेव्यादाव्याची भावना त्याच्या मनाला कां शिवावी ? —

कदाचित् रश्मि कमलहूनहि सुंदर असेल. कमलनें राशीपदाचा त्याग केल्यावर श्रीमंत रश्मीच्या मानानें ती अगदींच दरिद्री ठरेल ! पण तरीहि सुंदर, श्रीमंत रश्मीबरोबर प्रकाशचा विवाह ठरला आहे हें कळतांच, तिच्या मानानें कमी सुंदर व कमी श्रीमंत असलेल्या कमलेच्या हृदयांतील अगोल घनदौलतीचा संपूर्ण लाभ मिळविलेल्या माघवरावाला क्षणभर तरी प्रकाशचा — प्रकाशच्या थोर भाग्याचा हेवा वाटेल काय ? कधीहि नाहीं ! माघवरावाच्या दृष्टीनें जगांतील सारे सौंदर्य, सारी श्रीमंती, सारे सद्गुण कमलेच्या प्रीतींत सांडले आहे ! —

आणि माघवरावाचीच नव्हे तर जगांतील प्रत्येक प्रियकराची आपल्या प्रणयिनीविषयी अशीच भावना असते ! — मग प्रकाशची भावनाच अशी मुलखावेगळी कशी ?

मनासारखें जेवण नुक्तंच पोटभर जेवलेल्या माणसाची लगेच अन्नावर वांछा जाईल कां कधी ? — मग—मग काय ? प्रकाशला मनासारखें जेवण मिळालेलें नाहीं किंवा पोटभर तरी मिळालेलें नाहीं ! —

म्हणजे आपला तर्कच खरा तर ! प्रकाशची रश्मीवर विशुद्ध, हा प्रीति

नसून तिच्या सौंदर्याविषयी त्याचा निश्चळ आकर्षण वाटतं आहे ! पण प्रकाशच्या मोहाकट्ट हृदयाला त्याची बुद्धे जाँवर मार्ग दाखवू शकणार नाही तोंवर हें आकर्षण दूर झावयाचें कसे ? —

कौमुदीच्या मनांत हाच विचार सारखा येमान घालूं लागला. त्यामुळे प्रकाशच्या त्या लांबलचक भाषणावर ती कांहीच बोलली नाही.

मग प्रकाशच तिला म्हणाला, “असं कय कौमुदी ! कां बोलत नाहीस तूं ! माझ्या भद्रेश्वर दीक्षिणीच्या ह्या नवीन धंद्याबद्दल माझे अभिनेदन नाही तें केलेस ? तुझ्या लाडक्या कमलचं इच्छित आनां पुरं होणार ह्या कल्पनेनं तुला केवढा तरी आनंद झाला पाहिजे वास्तविक.”

“मग ! झालाच आहे मला आनंद ! किती, किती आनंद झाला आहे पण ! बघ प्रकाश, मासं तें कोमल फूट सुकून गेलं असत, अकाली गळून पडलं असत. पण त्याचं तें अकाली पतन तूं वाचविलेस किंवा वाचविणार मग मला आनंद झाल्यावांचून कसा राहीन ? ”

“मग तो आनंद कुठें व्यक्त नाही तो केलास म्हणतो ! मीं अं !—बरं कौमुदी, तुला मी आतां एक दुसरी गोड बातमी सांगतो हं —”

“आता ! आतां नको प्रकाश, मला झाला आहे ना आज — उशीर होईल ना ! मग — मग — मीं आह्वानंतर सांग तूं —” अगदी बारीक आवाजांत कौमुदी पुटपुटली व तिथून उठलीच ती.

हं ! — किती खुळेपणा हा ! दुःख, संकट व आजार असें कुठे टाळूं म्हटल्यानें हमखास टाळनां कां येतात ! पण कौमुदीला तरी हें समजत कां नव्हतें ! परंतु तितकेंच आजचें मरण ती उगांवर ढकलूं पहात होती एरवेंच ! —

एरवों अगदीं कार्यतत्पर, वक्तशीर असणाऱ्या माणसानामुळां दुःखदायक घटनेच्या बाबतींत चालढकली दिरंगाई करण्याचा मोह पडतोच ! मनुष्य स्वभावांतीळ तें एक नैसर्गिक दौर्बल्य आहे झालं !

प्रकाश सांगणार होता ती दुसरी गोड बातमी ऐकण्याचें आपण सकाळीं टाळलें तरी संध्याकाळीं आपल्याला ती ऐकावी लागणार अशी कौमुदीची खात्री होती व म्हणून संध्याकाळीं शाळेंतून ती जरा उशीराच घरी आली.

गळ्याकडे चौकशी करितां प्रकाश घरी नसल्याचें तिला कळलें. त्याबरोबर घाईघाईनें जेवण करून तिनें वडिलांना वाढलें व आपण कसेंघसें चार घांस खाऊन ती झांकापांक उरकूं लागली. आतां आठ वाजले होते व कौमुदीचा विचार असा होता की, प्रकाश घरी येण्याच्या आंत आपल्या खोलींतला दिवा मालवून झोंपण्याची जय्यत तयारी करावयाची.

पण तिची झांकापाक सुरू असतांच बाहेरच्या दाराची कडी खडखडली. कडी वाजवितांना झालेल्या एका विशिष्ट आवाजावरून कौमुदीनें ओळखलें कीं प्रकाश आला; नि खरोखरच प्रकाश तिथें प्राप्त झाला.

मोरीत हात धुतां धुतां कौमुदीनें इळूंच त्याच्याकडे पाहिलें. पण त्याच्या मुद्रेवरून तिला कांहींच बोध होईना.

त्याची मुद्रा आनंदी तर दिसत नव्हतीच. पण नेहमींचा हंसरेपणाही आज त्याच्या मुखावर नव्हता तर उलट तो कांहींसा गंभीरच दिसत होता.

कौमुदीची व त्याची दृष्टादृष्ट होतांच माल त्याच्या चर्येवर स्मितरेखा प्रकटली व तो म्हणाला, “ काय कौमुदी, जेवण आटोपलीं वाटतं ? ”

“ कां ? जेवणार आहेस तू ? वाढूं तुला ? ”

“ अहं. आज मला जेवणाची इच्छा नाही. माझं पोट भरलं आहे. ”

प्रकाशच्या ह्या उत्तरावर कौमुदीने नुसता हुंकार दिला. मागे एकदां प्रकाशनें असाच जेवणावर राग काढल्या वेळीं कौमुदीनें त्याला किती ममतेनें जेऊं घातलें होतें. पण त्यावेळीं प्रकाश तिचा होता. निदान सर्वस्वी रश्मीच्या आहारीं तो गेलेला नव्हता. पण आज तो सर्वस्वी रश्मीचा होता.

कौमुदीनें मोठ्यांदा श्वास घेतला. आपण टाळीत होतो ती वेळ आली हें ओळखल्यामुळे कांहीं न बोलतां ती भिंतीला टेंकून उभी राहिली.

पण प्रकाशहि पुढें कांहीं बोलिना.

ही स्तब्धता कौमुदीला अगदीं असह्य झाली. व बाहेरील गॅलरीत तात्या बसले होते तिथें ती निघाली.

त्यासरशीं प्रकाश म्हणाला, “ कौमुदी, तूं बोलत कां नाहीस ? ”

“ काय बोलूं ? ”

“ अं—अं—माझं—माझं अभिनेदन कर ना. ” प्रकाश अडखळत अडखळत उत्तरला. आज बोलतांना आपली जीभ अशी अडखळते कां हें त्याला कळेना. पण आपली ती ‘गोड’ बातमी कौमुदीला कळवितांना आपण असें चांचरणें म्हणजे रश्मीचा अपमान करणें आहे असें त्याच्या सरळ मनाला वाटलें व त्यामुळे जीवाचा घडा करून तो एका सपाठ्यांत बोलला, “ कौमुदी, माझं अभिनेदन करणार ना तूं ? ”

“ अभिनेदन ? तें कशासाठी ? ” वस्तुस्थितीची कल्पना आली असूनहि कौमुदीनें हा प्रश्न केला.

“ कशासाठी म्हणजे ? कौमुदी, रश्मीशीं माझा विवाह ठरला. ”

“ असं ? कधीं ठरला ? ” कौमुदीनें अगदीं शांतपणें प्रश्न केला. व अशा प्रसंगीं, प्रकाशची ती कडु ‘गोड’ बातमी ऐकूनहि आपला स्वर इतका शांत येऊं शकला ह्याबद्दल तिचें तिलाच आश्चर्य वाटलें.

प्रकाश मात्र सध्यां असलें आश्चर्य किंवा इतर कोणती भावना अनुभ-

विण्याच्या स्थितीत नव्हता. कधी एकदा कौमुदीला ती बातमी सांगून टाकण्याच्या दिव्यांसून पार होईन असे झाल्यामुळे मधांच्याच निजीव आवजांत तो झगला, “विवाह ठरविला झाले १५-२० दिवस, पण तिच्या वडिलांनी आज वाङ्निश्चय जाहीर केला त्यांच्या भित्रमंडळीत.”

“हं आणि लग्न कधी ?” मधांच्याच संथ स्वरांत कौमुदीने विचारले.

अं : करणाऱ्या अति ताण पडल्या वेळी भावना पूर्ण निष्क्रिय बनतात की काय कोण जाणे ! कौमुदीचे हृदय आंत बिंबविलेले असून ती प्रकाशशी बाह्यतः तरी निर्विकारपणे बोलू शकत होती. एवढेच नव्हे तर तिने वर मान करून आतां प्रकाशच्या चेहऱ्याकडे सुद्धा पाहिले.

पण त्याच्या चेहऱ्यावर सपूर्ण आनंदाएवजो गोघट्ट व अस्थिर चंचलता दिसून आल्यामुळे कौमुदीला कसे तरीच वाटले. तिचे प्रकाशवर निरतिशय प्रेम होते ! मानुषित्वप्रेम व भावंडाची ममता ह्या दोन्ही नैसर्गिक देणग्यांना तो लहानपणीच पारखा. झाल्यामुळे पत्नीप्रेम तरी त्याला भरपूर मिळाले अशी तिची अगदी अंतःकरणापासून इच्छा होती.

प्रकाशचे आपल्यावर प्रेम नाही म्हणून तिला खेद वाटला तरी रश्मीच्या सव्वासांत त्याने पूर्ण लुपी व्हावे असेच तिला वाटले व त्यामुळे तरुण प्रेमीजनाच्या चर्येवर उसळणाऱ्या उल्हासानंद अतां प्रकाशच्या चर्येवर आढळून न आल्याकारणाने तिच्या प्रेमळ हृदयाला खंत वाटली !

रश्मीबरोबर, लाडावलेल्या गर्भश्रीमंत रश्मीबरोबर प्रकाशने विवाह ठरविला ही मोठीच चुक झाली असे कौमुदी मानीत असली तरी प्रकाशला जर ती खगेखरीच चुकी वाटत नसेल तर त्याचे हे अज्ञान शेवटपर्यंत कायम रहावे व त्यायोगे त्याने सुखी व्हावे असेच ती इच्छित होती.

व म्हणून आतां प्रकाशच्या चर्येवर असा अज्ञानजन्य आनंद विहरतांना न दिसल्यामुळे ती भाजी.

मनुष्याला आपल्या कृतीबद्दल जर आत्मविश्वास वाटत नसला तर अशा कृतीपासून त्याला कधीच समाधान लाभत नसते हे कौमुदीला ठाऊक होते. व रश्मीशी विवाह ठरविल्याने प्रकाशला खरेखुरे समाधान लाभलेले दिसत नाही हे पाहून प्रकाशने हा विवाह आत्मविश्वासाच्या अभावीच ठरविला हे

तिने ओळखले. हृदयाला बुद्धीचा पाठिचा न देतां प्रकाशनें ही जबाबदारी स्वीकारली हें तिला कळून चुकलें !—

तारुण्यांत स्वच्छलळणाऱ्या हृदयाच्या एका उसळीला बळी पडून त्यानें हा विवाह ठरविला— ह्या विवाहाच्या बाबतीत त्यानें हृदय व त्याची बुद्धि ह्या दोहोंमध्ये अद्यापि गस्तीखेच सुरू आहे व ह्याचा परिणाम म्हणूनच प्रकाशच्या चर्येवर अशी अस्वस्थता, असा गोंजळ व असें असेंमोमान दिसत आहे.—

आणि हा दिचार मनांत येतांच कौमुदीला पटला. तारुण्यसुलभ उठावीळपणाने मोहांच होऊन प्रकाशनें हा विवाह ठरविला हें तर तिनें पुरें ओळखलें. पण—आता ह्याचा परिणाम काय होणार !

हं !—हळव्या वृत्तीच्या प्रकाशला ह्यापाशीं खास दुःख भोगावें लागणार ह्या कल्पनेनें कौमुदी इतकी व्यथित झाली की आपल्या इच्छाशक्तीचा उपयोग करून तरी प्रकाशच्या नशिबीचें हें दुःख टाळावें असें वाटून सहज स्फूर्तीनें प्रकाशच्या जबळ येत ती अगदीं अंतःकरणाच्या तळमळीनें भ्रणाली, “ प्रकाश, प्रकाश, ह्या विवाहानें तूं पूर्ण सुखी व्हावास अशी मी मनापासून इच्छा करते हं— ”

आणि तिचे हे शब्द ऐकतांच प्रकाश केवढ्यादा दचकला. स्तिमित होऊन तो ऐकतच राहिला.

काय ! रक्षीशीं विवाह करून आपण सुखी व्हावें अशी कौमुदी इच्छा करते !—

मग—मग—त्या दिवशीं आपल्याला शंका आली ती खोटी !—

छे !—

मग !—कौमुदीचे आतांचे शब्द खोटे !—

अहं !—तें शक्यच नाहीं !

प्रेमळ, सत्त्वशील कौमुदी, खोटी अंतःकरणाला न पटणारी गोष्ट वेढावाटें कधींच काढणार नाहीं.

मग !—

प्रकाशनें कौमुदीच्या अर्थेकडे टक लावून पाहिलें.

प्रकाशच्या सुखाविषयी तिच्या हृदयाला वाटणारी तळमळ तिच्या मुखा-  
वर किती स्पष्ट उमटली होती !—

आणि तिचे डोळे ! —

हं !— प्रकाशला आतां उलगडा झाला.

कौमुदीच्या त्या सुंदर, तेजस्वी डोळ्यांत प्रकाशविषयी तिला वाटणारी  
गाढ प्रीति किती हुबेहुब उमटली होती ! नि ह्या गाढ प्रीतीमुळे कौमुदी  
आपले शुभ चिंतीत होती !

होय !— स्वतःला दुःख झालं तरी त्या दुःखाची ओंशरती झळहि  
प्रकाशला लागू नये असे तिला मनापासून वाटत होतं !—

अहा ! केवढी ही निःस्वार्थी दिव्य प्रीति !— नाहींतर- नाहींतर  
रश्मीचें तें नाटकी, उथळ प्रेम ! —

या क्षणीं प्रकाशच्या मनांत आलें, असेंच धांवत कौमुदीजवळ जावें,  
लहान मुलासारखें तिच्या मांडीवर डोकें टेंकून शोंपावें, “ मी  
रश्मीबरोबर नाहीं लग्न करीत—तूं अशी व्यथिष्ठ होऊं नकोस. मी तुझा  
आहे नि तूं माझी आहेस. ”

पण प्रकाशला त्याच्या बुद्धीने दिलेला हा सुंदर सल्ला त्याच्या प्रणवाकृष्ट  
पण प्रामाणिक हृदयाला पटला नाहीं.

रश्मीला त्यानें आपला शब्द दिला होता !— तो कसा मोडावयाचा ?

हं ! तो क्षण निघून गेला.

प्रकाशच्या बुद्धीवर त्याच्या प्रण्यांच हृदयानें पुनः एकवार विजय  
मिळविला. व हा विजय कायम ठेवणें आपलें कर्तव्य आहे अशा प्रामा-  
णिकपणाच्या समजुतीला बळी पडून “ बरं, जातों हं मी ” ह्या तुटक  
शब्दांत कौमुदीचा निरोप घेऊन प्रकाश आपल्या खोलींत झटकला.

**प्र**काशच्या त्या कडु 'गोड' बातमीचा त्याच्या वोंडून प्रत्यक्ष उच्चार होईपर्यंत कौमुदीला भारी अवघड वाटत होतं. ती बातमी कानांवर येण्याचें टाळण्यासाठी तिनें किती खुळसट प्रयत्न आधीं केले. परंतु प्रकाशनें एकदांची ती सांगून टाकल्यावर कौमुदीला जरी खेद झाला, तिचें हृदय जरी जड झालें, तरी तिची मनःस्थिती कांहीशीं हलकी झाली !

प्रकाशच्या प्रेमाची प्राप्ति आपल्याला होणें शक्य नाहीं हें आतां नक्की कळल्यावर तिनें आपलें कर्तव्य ठरवून टाकलें. आपलें सुख आपल्याला दुरावलें तरी प्रकाश पूर्णपणें सुखी व्हावा म्हणून शक्यतो प्रयत्न करावयाचा असें तिनें ठरविलें व ह्या निश्चयामुळे गेले २-४ दिवस तिच्या मनःस्थिती-मध्ये आलेला चोरटेपणा नाहींसा झाला.

परंतु आतां प्रकाशला चोरोसारखे वाटूं लागलें ! रश्मीबरोबर विवाह ठरविण्यांत आपलें चुकलें तर नाहीं ना असें त्याच्या मनांत मधूनमधून येऊं लागले व त्यामुळे तर तो अस्वस्थ झालाच. पण आजवर इरेक गोष्ट तो कौमुदीला सांगत असे, आपल्या प्रत्येक अडीअडचणींचा तो तिच्याशीं उहापोह करीत असे नि आतां आपल्या मनांत उद्भवलेल्या ह्या जंगी चोटाळ्याविषयी कौमुदीकडे चर्चा करण्याची सोय उरली नाहीं हें कळत असल्यामुळे तर तो अतिशयच अस्वस्थ झाला.

मिळून सध्यां कौमुदीच्या व त्याच्या मनःस्थितीची कदलाकदल झाली होती. गेले २।४ दिवस कौमुदीच्या मनःस्थितीमध्ये आलेला चोरटेपणा आतां प्रकाशच्या मनःस्थितीत दिमून येत होता !

कौमुदीकडे तो रक्षीविषयी तर कांहीं बोलू शकत नव्हताच पण तिच्याकडे इतर कांहीं बोलणें सुद्धां त्याला भारी अवघड वाटूं लागलें !

तिचें आपल्यावर दृढप्रेम असल्याबद्दल त्याची खात्री झाल्यामुळे रक्षी-बरोबर आपण विवाह ठरविला हा आपल्या हातून तिचा अपराध पडला अशी टोंचणी त्याच्या मनाला लागली होती.

त्यामुळे तिच्याकडे सतत बोलत बसण्याची संदय झालेल्या त्याच्या बोलक्या स्वभावाला तर हें फारच त्रासदायक वाटूं लागलें !

वर, रक्षीकडे गेल्यानें तिच्याशीं हसल्या बोलल्यानें आपल्या अंतः-करणाबरोलें हा भार कमी होईल हीहि त्याला आशा नव्हती !

तो रक्षीकडे रोज संध्याकाळीं नियमानें जाव असे. पण त्या जाण्या-पाहून त्याला खरी थानंद वाटत नव्हता !

प्रियकर व त्याची प्रणयिनी ह्या दोघांमधील प्रेमसंबंध मधुकर व कमलिनी ह्यांच्यामधील नाजूक बंधनासारखा असलाच तरच त्यांत खरी मोज !

पण प्रकाश व राक्षि ह्यांचा प्रेमसंबंध पतंग व दीपज्वाला ह्यासारखा होता.

कमलिनी आपल्या नाजूक पाकळ्यामध्ये बलवान मधुकराला बंदिवान करून ठेऊं शकते तशी रक्षी प्रकाशला बंदिवान करूं शकत नव्हती !

दीपज्वालेचें आकर्षण वाटून तिच्यावर झडप घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणें प्रकाश रक्षीच्या सौंदर्यानें आकर्षित होऊन तिचा दास बनला होता.

प्रेमाच्या नाजूक धाग्यादोन्यांऐवजीं हयें मोहाकर्षणाचे जाड, राठ 'चोरलडच' दिमून येत होते.

प्रत्येक दिवशीं रक्षीकडे गेल्या-वेळीं प्रकाशला समाधान न वाटतां अवसाधानच वाटे !

तो गेल्यावेळीं रक्षी नखाशिल'न्त नटून सजून त्याची वाट पहात तयार असे ! पण ह्या शृंगारसज्जेतत प्रकाशविषयीच्या प्रेमावेक्षां आपल्या बडिलांच्या भीमतीच्या प्रदर्शनाचीच ओढ अधिक असे.

त्याचप्रमाणें तिच्या माषणांतहि खूप आढ्यता दिसून देई. कौमुदीला आपल्या वाङ्मनिश्चयाची बातमी कळविण्याच्या दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी प्रकाश रश्मीकडे गेला त्यावेळीं तिचें प्रेमाराधन करण्याच्या उत्सुकतेपेक्षा तिच्याकडून आपल्या मनांतिल अस्वस्थता दूर व्हावी अशी उत्सुकताच त्याला अधिक वाटत होती !

कारण त्याचें प्रेमाराधन मोठें मासलेवाईकच असे ! रश्मीच्या खोलींत पोंचल्यावर प्रकाशनें अगदीं संभाळून तिच्या शेजारी बसावयाचें, तिचा सुंदर पोषाख व कृत्रिम नेपथ्यविधान बिघडणार नाहीं अशी काळजी घेऊन तिचें चुबन ध्यावयाचें व मग थोड्या अंतरावर बसून हवें अस-  
ह्याच प्रेमालाप करवावयाचे— असलें हें प्रेमाराधन होई त्याचं !

प्रेमाराधन कसलें—प्रेमाराधनाचें विडंबनच तें ! प्रारंभी प्रकाशला हें अगदीं असह्य होई ! कारण रश्मीवर त्याची विशुद्ध प्रीति नसली तरी तिच्या सौंदर्यानें तो पुरा मोहाकृष्ट झाला होता. व त्यामुळें अशी ही सुंदर रश्मी आपली आहे ह्या कल्पनेनें त्याला पुष्कळच आनंद वाटे व मग साहजिकच तिच्यावरील आपला हक्क प्रस्थापित करावा असें त्याला वाटे. पण आपली केशवेषभूषा बिघडेल ह्या भयानें रश्मीनें त्याला ती मनाई केली होती. व रश्मीविषयी प्रकाशाची प्रेमाराधना तिच्या तीव्र नसल्यामुळें त्यालाहि असह्य मर्यादित, शिस्तबाज प्रेमाविष्करणाची संवय झाली !

परंतु कौमुदीच्या मनाला आपण दुखाविलें आहे ह्या जाणीवेमुळें खिन्न झालेल्या त्याच्या हृदयाला रश्मीच्या प्रेमाची, तिच्या सहानुभूतीची आज्ञा अति आवश्यकता वाटली, व त्यामुळें आज नेहमीप्रमाणें थोड्या अंतरा-  
वर न बसतां आपलें जरा भारावलेलें मस्तक रश्मीच्या खांद्यावर टेंकण्याच्या हेतूनें प्रकाश जरा कलंडून बसला.

पण त्याच्या मस्तकाचा—ज्या त्याच्या कुरळ्या केंसाचें कौमुदीला मोठें कौतुक वाटे त्या कुरळ्या केंसाचा—अंशरता स्पर्श रश्मीच्या खांद्याला झाला न झाला तोंच ती तटकन् उठून उभी राहिली व आपल्या खांद्यावरील पदरावरून नाजूक रीतीनें आपली बोटे फिरवीत ती तीव्र स्वरांत म्हणाली, “हें काय भलतंच प्रकाश ! बाबांनीं मला वाढदिवसानिमित्त दिलेली

दोनशें रुपयांची साडी आहे ही— नि तिच्यावर तुमच्या डोक्याला लाव-  
लेल्या पोमेडचा तेलकट डाग नसतां काय पडला ? इश ! डोकं टेकूनच  
जर बसायचं होतं तुम्हाला तर तिथलं कुशळ ध्यायचं होतं; तरी बरं,  
थोडक्यांत निभावलं, नाही तर सारी साडीच फुकट जायची !”

हं ! दोनशें रुपयांच्या साडीपुढे प्रेमळ प्रकाशच्या भावना कवडीमोल  
वाटल्या ना रश्मीला ?—

बिचारा प्रकाश पुरा पुरा थिजला ! त्याला वाटलं, प्रियकरणीच्या  
खांद्याची सर कधी कुशळ येईल काय ? रश्मीचं कसलं हें आपल्याबरचं  
प्रेम ! त्याच्या बुद्धीने त्याला हळूच प्रश्न केला.

पण त्या प्रश्नाकडे लक्ष पुरवायला त्याचे हृदय रिकामे असेल तर ना !  
रश्मीच्या तळपत्या सौंदर्याचें मध्य प्राशन केल्यामुळे तें पुरें सिंगून गेलें  
होतें. आतां रश्मीनें त्याचा— तिच्यावरील त्याच्या प्रेमाचा—एवढा अव-  
मान केला तरी त्याच्या हृदयावरील तिच्या सौंदर्याचा अंमल फारसा  
उतरला नाही !

तो इतका प्रेमपागल बनला होता कीं, सुंदर, उंची वस्त्राभरणांनीं  
नटलेल्या रश्मीच्या खांद्यावर मस्तक टेंकण्याचा आपण विचार केला हा  
आपलाच अविचार होता असेंच त्याच्या हृदयानें उलट त्याच्या बुद्धीला  
सांगितलें ! हं ! रश्मीच्या सौंदर्यमद्याचा आणखी एक पेला त्यानें शोकला  
इतकंच !

व मग नेहमीप्रमाणें दूर अंतरावर सांवरून बसत त्यानें म्हटलें, “रश्मी,  
आज किती सुंदर दिसते आहेस तूं.”

आणि त्याच्या ह्या शहाण्यासारख्या उद्गारांनं रश्मी लगेच खुर्चीत आली.  
वास्तविक प्रकाशच्या ह्या उद्गारांत भावनेचा ओलावा फारच थोडा होता.  
पण जिथें प्रत्येक वस्तूची किंमत तिच्या बाष्पांगावरून ठरली जाते तिथें  
अर्थापेक्षां निव्वळ शब्दांचें व अंतरूप भावनापेक्षां त्याच्या उघड उच्चारार्थें  
महत्त्व अधिक वाटणार !

पडिल्यांदा प्रकाशला ही सारी कृत्रिमता कडु वाटे. पण आतां ती  
त्याच्याहि आंगवळणी पडली होती !—

त्यामुळे नुकताच रश्मीने आपला इतका अपमान केला हे साफ बिल  
रून तो मृदु स्वराने आपल्या प्रेयसीला म्हणाला “रश्मी, कौमुदी ह्या  
नांवाची माझी एक मैत्रीण आहे तिच्याशी तुझी ओळख व्हावी अशी  
माझी फार इच्छा आहे.”

“अस्स ! ” केंसाच्या कृत्रिम कुरळ्या बटी इळुवार हाताने चांचपीत  
रश्मी म्हणाली, “कौमुदी नांव तिचं ? नांव तर मोठं सुंदर आहे. पण  
काय हो प्रकाश, ही कौमुदी सुंदर आहे कां ?”

कौमुदीविषयी वाटणाऱ्या आस्थेच्या भरांत प्रकाश उत्तरणार होता.  
“हो, किती तरी सुंदर आहे ती.” पण तेवढ्यांत त्याला आठवण  
झाली, रश्मीच्या ह्या डोळे दिपविणाऱ्या सौंदर्यापुढे कौमुदी सुंदर ठरेल ?  
व त्याच्या मोहांध दृष्ट्याने ह्यावर चांगलाच नकार दिला. त्यासरशी प्रकाश  
उत्तरला, “अंह, तुझ्यापुढे ती नाही सुंदर दिसणार.”

व मग कौमुदीपुढे आपलें सौंदर्य अस्पर्श रहाणार असे वाटून रश्मी  
तिची ओळख करावयाला खात्रीने तयार होईल असे मनांत येऊन  
प्रकाशला तेवढेच थोडे समाधान झाले !

पण त्याचें हे उत्तर ऐकतांच मानेला एक नाजूक हिसका देऊन रश्मीने  
दुसरा प्रश्न केला, “मग निदान श्रीमंत तरी आहे कां ती ?”

“श्रीमंत ? अंह, पैशाची श्रीमंती तिच्याकडे मुळांच नाही.”

“इश ! मग तिची मैत्री कशी हो करून घेऊं मी ?”

“म्हणजे ?” रश्मीच्या ह्या प्रश्नाचा अर्थ न कळून प्रकाशने आश्चर्याने  
भुटले.

“म्हणजे काय ? अगदी लहानपणापासून माझ्या बाबांनी मला  
ताकीद दिली आहे की, फक्त सुंदर किंवा श्रीमंत मुलींबरोबरच माझ्या-  
भारख्या, श्रीमंत पित्याच्या एकलत्या एक सुंदर मुलीने मैत्री करणं  
शोभतं ! नि तुमची ही कौमुदी तर म्हणे, श्रीमंतही नाही नि सुंदरही नाही ! मग  
तिची मैत्री करणं कसं शोभेल मला ?”

रश्मीच्या ह्या उत्तराने प्रकाशला अतिशय खेद वाटला. आपल्या प्रिय  
मैत्रीणीची ओळख करून घ्यावयाला रश्मी इतकी नाखूष अं ? कौमुदी

आपल्या योग्यतेची नाही अशी रश्मी समजते ना! हं ! कौमुदी गरीब असेल, रश्मीएवढी सुंदर नसेल पण म्हणजे त्यामुळे तिची योग्यता कमी ठरते ! छे ! सुंदर, श्रीमंत रश्मीच वास्तविक प्रेमळ कौमुदीच्या योग्यतेची नाही ! नाही ! पण-पण - रश्मी किती सुंदर-नि - नि - तिच्यावर आपलं किती प्रेम !— मग—मग— रश्मीची योग्यता खूप नाही कां ? - हो, असंच !— कौमुदीची योग्यता रूप आणि रश्मीची योग्यताहि रूप !— झालं मध्ये एकच क्षण प्रकाशच्या बुद्धीने आपल्या अस्तित्वाचा चाणीव दाखविली, नि पुनः लगेच त्याच्या प्रणयासक्त हृदयाने बुद्धीचा पाढाव केला व तो पुनः रश्मीच्या सौंदर्याचा दास बनला !—

आपल्या बोलण्याचा प्रकाशला क्षणभर राग आला होता हं रश्मीने चटदिशी ओळखले, ती फार हुंकार होती, अधिक ताणले असतां तुटवें हें व्यवहारांतील तत्त्व तिला ठाऊक होतें, व त्यामुळे आपल्या कोरीव भिवया नाचवीत व अगदी ठेवणीतला नाजूक, लाडिक आवाज काढीत ती म्हणाली, “ हो पण प्रकाश तिच्याशी मी ओळख करावी अशी जर तुमची इच्छा असेल तर घेऊन या तिला एक दिवस इथें. नाही तर मोटार पाटवून देईन मी. त्यांतून तुम्ही नि ती या इकडे— अं ! ”

कौमुदी इथें येईल ? तिला इथें आणावयाची ? हं ! म्हणजे सौम्य, शांत प्रकाश देणाऱ्या शोभिवंत लामण दिव्याला क्षणगीत विजेच्या दिव्यांच्या तोरणमाळेसमोर ठेविण्यासारखेंच नाही कां !

दंबबिंदूनी डंबरलेल्या सुवासिक गुलाबपुष्पाला कृत्रीम सुवासिक कागदी फुलांच्या गुच्छांत टाकण्यासारखेंच नाही काय !

पण प्रकाशच्या मनाला असे वाटलें तरी तो उचलें काही बोलला नाही —

समोर दिवणारी ही लावण्यलतिका आपली आवे झा एका कल्पनेनेच तो नुसता धुंद झाला होता !

रश्मी !— सुंदर, नाजूक, मोहक रश्मी !— नेहमीप्रमाणे आतांहि रश्मी कांही तरी बहबड करीत होती. आपल्या बडिलांच्या अफाट

भीमंतीचा व आपल्या अण्यंग, अनिय सौंदर्याचाच त्यांत एकसारखा उल्लेख होत होता. तिच्या प्रकाशने त्यांतील एकहि शब्दाकडे लक्ष नव्हतें.

फक्त, बोलताना रश्मीच्या लावळुंद, नाजूक ओठांची होणारी हालचाल व तिच्या सुबक बोट्यांवा होणारा चाळा प्रकाशला दिसत होता. रश्मीचें सौंदर्य ! — बस ! त्या सौंदर्याने प्रकाशला अगदीं आचळ्या बनविला होता !

पण रश्मीचें हें सौंदर्य नजरेसमोर असताना प्रकाश जरी आचळ्या व बेभान होत असला तरी तिथून घरीं आल्यावर तो अगदीं बेचैन होई ! रश्मीची हृदयशून्यता त्याच्या प्रेमळ हृदयाला बांधे !

आपली ही हृदयव्यथा विसरण्याचा तो खूप प्रयत्न करी. / पण हृदयाची व्यथा विसरण्याचा एकच उपाय असतो. /

व तो म्हणजे बुद्धीचा हृदयावर दाबा ठेविणें ! अर्थातच माणसाला आपल्या हृदयावर संपूर्ण ताबा ठेवितां येत असतोच; कारण हृदय हें बांधार गेलेल्या पाण्याच्या नळासारखें असते.

असला पाण्याचा नळ संबंध उघडला कीं पाणी बांधों वहाते, नळ थोडा बंद केला कीं, पाणी कमी वाहूं लागते पण बांधारच्या अभावीं हा नळ संपूर्णपणें बंद होऊं शकतच नसतो ! कितीहि जोरानें तो बंद केला तरी त्यांतून येथेंथें पाणी गळतच असतें ! व हें येथेंथें गळणें बंदच करावयाचे झाल्यास त्या नळामध्यें येणाऱ्या पाण्याचा मुख्य सांठाच बंद करणें भाग पडतें !

त्याप्रमाणें माणसानें आपल्या हृदयावर दाब ठेविण्याचा कितीहि प्रयत्न केला तरी त्याच्या हृदयांत सुखदुःख दि भावना स्फूर्त रहाणारच ! येथें येथें गळणाऱ्या पाण्याप्रमाणें कां होईना, पण त्या आपणें अस्तित्व प्रस्थापित करित रहाणारच !

व ह्या भावना त्रासदायक अवस्थावेळीं त्यांची ही अलंड गळती—हा सतत अभिवेक नकोसा वाटतो पण बंदहि करितां येत नसतो ! तो बंद करावयाचा — अजिबात बंद करावयाचा उपाय एकच — व तो म्हणजे

भावनांना - विचारांना - चालना देणाऱ्या बुद्धीवर व तदनुषंगाने बुद्धीचा हृदयावर ताबा ठेविणे !

पण प्रकाशच्या बाबतीत ते शक्य नव्हते ! दिवसभर कामांत गढल्यामुळे त्याच्या हृदयातील विचार जरा दबून असत. पण संध्याकाळी रश्मीकडे जाऊन आल्यानंतर ते आतांसारखे दुप्पट जोराने उसळू लागत.

कारण प्रकाशने ते कितीहि नाकबूल केलं तरी रश्मीचे ते मोजकें प्रेम त्याला कांही पटत नव्हतें. तहानेलेल्या माणसाला तांच्याभर पाण्याऐवजी चमचाभर पाणी पिण्याला दिलें तर त्याची तहान भागेल काय ?

तशीच गत प्रकाशची झाली होती. रश्मीच्या ह्या जगावेगळ्या प्रेमाने त्याचा भारी कोंडमारा होत होता. रश्मीच्या समोर असतांना तिच्या सौन्दर्यमयाने झिंगल्यामुळे त्याची विचारशक्ति जरी सुन्न होत असे तरी घरी आल्यानंतर त्या मृद्याचा अंमल कमी होई व मग तो नुसता कावून जाई. हे अति त्रासदायक विचार त्याला सतावून सोडत. पण ते विसरणार कसे ?

बुद्धीवर ताबा ठेऊन ?

आणि तो कसा ठेवावयाचा ?—

बुद्धीला हृदयाच्या आहारीं जाऊ देऊन ?—

नाहीं ! हृदय व बुद्धि समरेषेत समतोल ठेऊन !

पण ही जादुगिरी करणार कोण ?

रश्मी !— शक्यच नाहीं.

मग कौमुदी ?— कौमुदी ! — हं ! तोच तर प्रश्न होता ना !

कौमुदीकडे पूर्वाधारत्वे बोलार्थे असे प्रकाशला पुनः पुनः वाटे. व म्हणूनच तिच्यासमोर त्याला आणखीच अवबळहत्यागत होई !—

मग तिच्या सहाय्याने आपल्या वेळ्या हृदयावर शहाण्याबुद्धीचा ताबा तो ठेविणार कसा ?—

**प**ण कौमुदीची योग्यता प्रकाशला उगीच नव्हती एवढी वाटत ! कौमुदी खरोखरीच तितक्या थोर योग्यतेची होती ! प्रकाशपेक्षा ४।५ वर्षांनी लहान असूनही तिच्या अंगी फार मोठा पोक्तपणा आलेला होता ! प्रकाशविषयी तिला निरतिशय प्रेम वाटत होती. परंतु त्या प्रेमांत पत्नी-प्रेमाइतकाच मातृप्रेमाचाहि अंश होता !

स्त्रियांच्या हृदयांत उपजतच मातृप्रेम असतें. व कांहीं मानसशास्त्रज्ञांचें म्हणणें असें आहे कीं, खऱ्या, आदर्श पत्नीप्रेमांत मातृप्रेमाचें मिश्रण असतें !—

कौमुदीला प्रकाशविषयी आदर्श पत्नीप्रेम वाटत होती हें निःसंशय कारण आपल्या लाडक्या बाळाला होणारें दुःख त्याच्या प्रेमळ मातेला न सांगतां जसें कळून येतें त्याप्रमाणें गेले १।२ दिवस प्रकाशची होणारी कुचबणा कौमुदीला न सांगतां कळून आली.

ह्या दोन दिवसांत प्रकाश आपल्याकडे मुळीच आला नाही हें तिनें पाहून ठेविलें. व त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं—रविवार होता तो— दोन प्रहरी ती स्वतःच प्रकाशच्या खोलीकडे गेली.

‘ निशिकांठाची नवरी ’ हें नवप्रकाशित नाटक वाचांत प्रकाश कॉटवर पडला होता. उघडें असलेलें दार लोटून कौमुदी आंत येतांच प्रकाशला

किती आनंद झाला. क्षणापूर्वी त्याच्या मुद्रेवर दिवणारी जडता लगेच नष्ट झाली व मोठ्या उत्सुकतेने तो उठून बसला.

पण दुसऱ्याच क्षणी त्याला वस्तुस्थितीची जाणीव झाली. कौमुदीचे आपणावर प्रेम आहे---पण-पण आपण प्रेम रश्मि वर आहे झा चमत्कारिक गुंतागुंतीची अठवण होऊन त्याची चर्चा विकळ झाली.

कौमुदीने हें सार पाहिलें व त्याचा अर्थहि तिळा कळला. पण तिकडे मुद्दाम दुर्लक्ष करून आपल्या नेहमीच्या मनमोकळ्या वृत्तीने ती म्हणाली, “प्रकाश, कमल पत्र आलेय आज मला. खरेच, कमळला तूं सुख-साफल्याचं आश्वासन देऊन तिळा जणू नवा जन्म दिला आहेस हं. किती लांबलचक पत्र लिहिलेय म्हणजेच. आनंदलेल्या पाखरांचा चिबचिवाटच जणू ! वाच ना हें घर.”

नि मग कमलचें तें आनंदभरित पत्र वाचतां व प्रकाशचें मनोमालिन्य हां हां म्हणतां निवळलें.

कौमुदीची चतुर्गता तर हीच ! प्रकाशच्या हृदयाला आलेल्या अस्वस्थ-तेचा उल्लेखहि न करितां, इकडल्या, तिकडल्या मजेच्या गोष्टी काढून, एकादी प्रेमळ कुशल माता आपल्या मुलाला जसा त्याच्या मनोमालिन्याचा विसर पाडते तसा कौमुदीने प्रकाशला त्याच्या अस्वस्थ मनःस्थितीचा विसर पाडला !

आज कौमुदीच्या जिभेवर जणू सरस्वती नाचत होती ! एरवी कधीहि इतकें न बोलणारी कौमुदी आज एकसारखी बोलत होती. कमळेच्या पत्रबद्दल तिने चांगलें तासभर भाषण सुरू ठेविलें.

सीतागडहून आल्या दिवशी प्रकाशने सांगितलेल्या ‘युक्ती’ बद्दल तिने आतां पुनः त्याला युक्तीप्रयुक्तीने प्रश्न विचारून रंगां आपणला व मग प्रकाश स्वतः त्या बाबतीत अगदी अवललित बोलत सुटला.

आपण ती ‘युक्ती’ कमलेला व माधनाला पहिल्यांदा सांगतांच कमलेची चर्चा आधी कशी भयभीत झाली व नंतर कशी तितकीच लज्जत-रंजित व आनंदपुष्कित झाली ह्याचें वर्णन करित तो म्हणाला, “कौमुदी त्यावेळीं बघ, कमलावाईची मुद्रा अगदी पहाण्यासारखी होती. नेकी ४१९

वर्षे अंतःपुरांत डांबून राहिल्याने त्या भारी भिऱ्या बनल्या आहेत व त्यामुळे माझी ती 'युक्ति' जरा घाडसाची आहे हें त्यांच्या ध्यानांत येतांच त्यांचा चेहरा नुसता पांढरा, फटफटित बनला. व जात्याच काळेभोर असणारे त्यांचे ते मोठाले, लांबट डोळे त्यामुळे अधिकच काळेकुळकुळीत व आणखीच मोठे दिसू लागले. जणू चित्रकाराने बाकी सारा चेहरा तसाच पांढरा ठेवून आधी नुसते डोळेच काळेभोर रंगवावे तसा भास होत होता. बघ-कौमुदी फार दिवस पिंजऱ्यांत कोंडलेल्या मैनेला जर एकाएकी मोकळ्या आकाशांत उडावयाला सोडले तर ती जशी घाबरीशुबरी, कासावीस होईल ना ?—तशा कमळाताई त्यावेळी कासावीस नि घाबऱ्याघुबऱ्या दिसत होत्या—नि मग त्याच स्थितीत त्यांनी हळूच आमच्या माधवरावजीकडे पाहिले—तर—वाः ! तो पड्या तर अगदी खुर्शीत होता. त्याबरोबर हलकें हलकें कमळाताईची चर्या बदलली !—कौमुदी, तुला आठवतं, दोन वर्षांपूर्वी एका नामांकित कलावंताचे भावनाविष्करणाचे प्रयोग पहावयाला गेलों होतो तें—”

“ हो, आठवतं तर—किती सुंदर प्रयोग केले होते त्याने. अंतःकरणांत उद्भवणारी एकेक भावना त्याने आपल्या चेहऱ्यावर किती यथातथ्य वळविली नाही ! मग ! कमलच्याही चेहऱ्यावर तशीच एकेक भावना बदलत होती होय ? ” कौमुदीने म्हटलें.

“ हं. अगदी बरोबर ओळखलंस. कमळाताईच्या चर्येवर आधी भीतीची भावना पसरली होती. नंतर माधवाच्या चेहऱ्याकडे पाहतां पाहतां ही भीति ओसरून त्या जागी हळूहळू विश्वास प्रतिबिंबित झाला. नंतर आनंद, प्रीति, लज्जा इत्यादि नाजूक भावनांचा पाठशिवणीचा खेळ सुरू झाला ! फार फार गंमत वाटली बघ तिची चर्या पहातांना. ”

“ पण—प्रकाश, त्यावेळी त्या बिचारीच्या हृदयाला केवढा ताण पडत असेल नाही ! प्रकाश, त्यावेळी तिची बुद्धि व हृदय ह्यांमध्ये चालणारी रस्सीखेचच तिच्या चर्येवर प्रतिबिंबित होत होती—दुसरं काय ? ”

कौमुदीचे हे शब्द ऐकून प्रकाशची मुद्रा गंभीर झाली. थोडा वेळ

ह्यावर विचार करीत तो म्हणाला, “कौमुदी, प्रत्येक माणसाच्या बुद्धि-हृदयामध्ये अशी रस्सीखेच चालते काय न !”

“होय, प्रकाश.”

“मग, अशा रस्सीखेचीमध्ये हृदयाचा जय होणं योग्य की बुद्धीचा ? प्रकाश स्वतःला उद्देशून हा प्रश्न विचारीत आहे हे कौमुदीने ओळखलं व मृदु स्वरांत ती म्हणाली, “प्रकाश, माणसांच्या शारीरिक वाढीला हवा व उजेड ह्या दोन्हीची सारखीच आवश्यकता असते ना ! प्रकाश, मनुष्यप्राणी जर निव्वळ बुद्धीच्याच आहारी गेला तर तो रक्ष, तार्किक बनेल नि निव्वळ हृदयाच्याच आहारी गेला तर अतिभावनाप्रवण, हलुवार बनेल ! ह्या दोन्ही पराकोटी अयोग्य, अव्यवहार्य आहेत ! त्यासाठी, हरेक बाबतीत आपल्या बुद्धि-हृदयांमध्ये चालणारी रस्सीखेच बंद करून मनुष्य-प्राण्यांनी आपल्या बुद्धि-हृदयांना परस्पर सहकारी बनविले पाहिजे व बुद्धीच्या प्रकाशांत हृदयाची पाऊलवाट आपण चांगलाळली पाहिजे !”

कौमुदी बोलावयाची थांबली. पण प्रकाशने डोकें त्याच विषयांत गुंतलं होतें. त्याची मुद्रा अस्वस्थ, त्रासिक झाली.

व तें पाहून जणू सहजीच विषयांतर करण्याच्या आविर्भावानें कौमुदी म्हणाली, “पूर्वी कमळ निव्वळ बुद्धीच्या तंत्रानें चालू पडात होती व त्यासाठी ती आपल्या हृदयाचा कोंडमारा करणार होती. पण ती आतां माणसांत आली एकदांची. आणि— हो खरं, प्रकाश, तुझ्या या युक्तीबद्दल कमळच्या मोहरच्या मंडळींना कांहीं कळविलं आहे की काय ?”

“अ—तो जरा प्रश्नच आहे बघ. त्या मंडळींना अर्थातच ही ‘युक्ति’ पसंत पडणार नाही. हो, चांगल्या राणीपदावर पाणी सोडायचं म्हणजे काय ? असंच म्हणणार तीं माणसं. तेव्हां त्यांना ह्याबद्दल कांहीं कळवूच नये. खरं वाटतं मला. तुझं काय मत कौमुदी ?”

“तुखंच करावं बाई. नाही तरी काय ? कमळवर काय मोठं प्रेम आहे त्या माणसाचं ? भीमंतीला भाळून त्यांनी तिच्या जन्माची दुर्दशा केली ती केळीच. नि वरती, तिला मुलगा न झाल्याबद्दल तिच्यावरच राग

धरलाय त्यांनी; कसली माणसं ती ? - कांही नको त्यांना कळवायला - उगीच नसतीं विघ्नं मात्र उपस्थित करतो;३ तीं —”

“ तेंच म्हणतो मीं - आपणां चौघांच्या बाहेर ह्या ‘नाटका’ची वाच्यता होऊं द्यावयाचीच नाही.”

“ खरंच प्रकाश; आतां तूं ‘नाटक’ हा शब्द उच्चारलास त्यावरून आठवलं बघ मला. पुढल्या महिन्यांत किनई आमच्या शाळेचा वार्षिक समारंभ होणार आहे. नि त्यावेळीं प्रत्येक इयतेनें कांहींतरी स्वतंत्र कार्यक्रम करावयाचें ठरलें आहे. मीं इंग्लिश सहावीची वर्गशिक्षकीण असल्यामुळें त्या मुलीं माझें मत विचारूं लागल्या. पण मला कांहीं सुचना. एकाद्या नाटका-बिटाकांतला प्रवेश करावा काय रे ? तूं सूचव ना कांहीं —” किती कुशल-तेनें कौमुदी संभाषणाची गाडी रूळ बदलून बदलून पुढें ढकलीत होती.

प्रकाशला नाटकें पाहण्याचा व वाचण्याचा विलक्षण शोक आहे हें ठाऊक असल्यामुळें तिनें मुद्दामच हा विषय काढला व तिच्या अपेक्षेप्रमाणे प्रकाश लगेच त्यांत रंगला.

कापाळाला आठव्या घालून विचार करीत तो म्हणाला, “ नाटक होय ! हुं ! आजकाल पूर्वीचीं नाटकें मागे पडलीं आहेत. बरं, नव्या नाटिकां-बद्दल म्हणावं तर त्या संबंधच दोन ताऱ्यांच्या असतात तिथें त्यांतील एकाद्या प्रवेशाबिवेशाचा प्रश्नच कुठें राहतो ? एकंदर दोन नाही तर तीन अंक असणार नि ते सुद्धां इतके परस्परांत गुरफटलेले कीं त्यांतील एकाद, अंक पसंत करणांही जरा अवघडच. त्यापेक्षां मीं म्हणतो कौमुदी, तुला लेखनाची आवड आहे नि तूं थोडेंफार लिहितेसहि; मग तूंच एकादा सुट-सुटीत नाट्यप्रवेश लिहून का काढीत नाहीस ? ”

“ हो बाई छान कल्पना आहे ही. पण कसल्या विषयावर लिहावा रे ! ”

कौमुदीच्या ह्या प्रश्नाचा प्रकाशनें १।२ मिनिटें विचार केला व मग मोठ्यांदा हंसत म्हटलें, “ ओहो, कौमुदी, आपल्या माचव-कमलेच्या प्रेम रहस्यावर लिहो कीं एक छोटीशी नाटिका - अं ? छान आहे कीं हा प्लॉट. त्यांत प्रेम आहे, रहस्य आहे, धाडस आहे व शेवटीं गोड आहे. अं ! ”

“छे: छे: प्रकाश, भलतंच नको तें. तुझी युक्ति सफळ होण्यापूर्वी तिची अशी वाच्यता नको अधिक. मला भारी भीति वाटते बघ.”

“ए:, त्यांत कसली ग भीति ? नाटक हें संसाराचंच ना चित्र असत ? मग ? पात्रांची परिस्थिति नि नांवगांव अगदीं बेमालुम बदलावं म्हणजे शालं — ”

“पण — अहं,, नकोच तें — प्रकाश, दुसरा एकादा प्लॉट सूचव तूं.”

“वा: वा: ! असे प्लॉटस् अणूं वाटेवरच पडलेले असतात कीं नाहीं ? आणि काय ग कौमुदी, असे फुकट मिळतात वाटतं नाटकाचे प्लॉट ? ” प्रकाश मुद्दाम चेष्टेनें म्हणाला.

आज किती दिवसांनीं तो कौमुदीबसेवर असा पूर्वीसारखा अवलंबून राहिल्याबिनोद करीत होता. आणि आज त्याची मनोवृत्ति अशी खुली होण्याचें सारें श्रेय कौमुदीला होतें. प्रकाशच्या ताणलेल्या मनोवृत्तीवर तिनें त्याच्या-वरील आपल्या मातृप्रेममिश्रित प्रीतीचा वर्षाव करून तो आज दूर केला व आतां त्याचा सुपरिणाम म्हणून प्रकाशला असं हंसतां बोलतांना पाहून कौमुदीला केल्या भ्रमांचें सार्थक झालेसं वाटलें. —

आणि त्या भरांत तिचे प्रेमळ डोळे पट्टिदिशीं पाण्यानें भरले. तापानें फणफणाऱ्या आपल्या बाळाला जरा हलकें वाटावें म्हणून माता त्याला गोंजरीत असतां त्यामुळे समाधान वाटून बाळ हंसलें म्हणजे त्याची माता नाहीं कां अशीच गहिंवरत ? —

आपले अश्रु प्रकाशच्या नजरेला पडूं नयेत म्हणून कौमुदी उठून खिडकीकडे गेली. पण प्रकाश बोलण्याच्या नादांत असल्यामुळे हें त्याच्या लक्षांतच आलें नाहीं.

तो कृत्रिम गांभीर्यानें कौमुदीला पुनः म्हणाला, “हं, सांग कीं कौमुदी नाटकाचे असे उत्कृष्ट प्लॉटस् फुकट मिळतात होय ? ”

“मग मीं किंमत देऊन घेईन कीं विकत.” कौमुदी तशाच गांभीरतेनें उत्तरली.

त्यावर प्रकाशनें खट्याळपणें विचारलें, “असं ? काय देणार आपण किंमत ? ”

“ अं - अं - किंमत होय ? ” आपल्या रेंखीव भिंब्या आकुंचित करीत व उजव्या हाताची तर्जनी हनुवटीवर टेंकवीत कौमुदी खूप विचार करण्याचा आंव आणीत म्हणाली, “ किंमत - हो गडे, प्रकाश, मी किनई त्या प्लॉटची नाटिका लिहून ती तुलाच अर्पण करीन म्हणजे झालं !-”

“ शाब्बास ! जिंते रहो ! कौमुदी, कमाल केलीस बुवा, तुझी लाईन चुकली बघ. विद्यादान करणारी मास्तराण जी झालीस तूं, त्याऐवजी मुद्दलाएवढें व्याज आकारणारी मारवाडीण जर झाली असतीस तर छानच किफाईतशीर व्यापार चालविला असतास की ! अजब आहे ही तुझी उपकार परत करण्याची रीत ! वाः वाः ! माझेच मला दान देण्याचं केवढं हें तुझं औदार्य ! ” मनापासून हंसत प्रकाश म्हणाला.

व त्याचें हें हास्य पाहून स्मित करीत कौमुदीनं म्हटलें, “ पण महाराज मुळांत तुमचा प्लॉट कुठें मिळाला आहे मला ? ”

“ प्लॉटचं काय म एवढं मोठं ? हां हां म्हणतां काढीन शोधून. हो बुवा, त्या प्लॉटवर रचलेली नाटिका मला अर्पण करण्याचं बडं आमीष तूं दाखविल्यावर त्या मोडाला बळी पडल्यावांचून कसा राहीन मी ! अं ! बाकी, मी खरंच शोधून बघतो हं एकादा प्लॉट. एक, दोन दिवसांत सुचेल बहुधा - चालेल ना ? ”

व मग कौमुदी आपल्या खोर्लीत गेल्यावर प्रकाश खरोखरीच प्लॉट-संशोधन कार्याला लागला.

पण त्याला कौमुदीशीं आतां झालेल्या हास्यविनोदाचो मधूनमधून एकासारखी आठवण होई. व कौमुदीबरोबर बोलण्यांत वेळ किती मजेंत जातो असें पुनः पुनः त्याच्या मनांत येई ! -

आणि मग लगेच त्याच्या डोळ्यांसमोर रश्मीची मूर्ति उभी राही -

रश्मि - श्रीमंत, सुंदर, नटवी, नखरेल रश्मि ! - हास्यविनोदाची यत्किंचित् आवड नसणारी, आपल्या आवडी निवडीशीं जशीहि साम्य नसलेल्या आवडीं निवडी बाळगणारी व त्या तशा बाळगण्यांतच मोठेपणा मानणारी रश्मि ! -

आणि — आणि हरेक बाबतीत आपांआप आपलें व तिचें मतेंक्य होणारे कौमुदी ! —

ह्या त्रासदायक तुलनेच्या विचारांत प्रकाश एरवीं किती वेळ गढला असतां ! पण त्याच्या असल्या त्रासदायक विचारांना वेगळी दिशा लाविण्यासाठी कौमुदीनें उगीच नव्हती एवढी लपट केली ! —

कौमुदीसाठीं एकादा प्लॉट शोधून काढण्याची त्याला लगेच आठवण येई व त्या भरांत हे त्रासदायक विचार दूर जात !

ती सर्वत्र संध्याकाल प्रकाशनें प्लॉटच्या शोधार्थच दवडली. त्या संध्याकाळीं त्याला नेहमीप्रमाणें रश्मीकडे जाण्याचीसुद्धां आठवण आली नाहीं.

व मग एक प्लॉट सांपडतांच तो लहान मुलाच्या उत्साहानें कौमुदीकडे बांवल गेला व ती शाळेंतील मुलींच्या ‘होमवर्क’च्या वह्या तपासीत बसली होती तिथं तिच्या समोर टेबलावर चढून बसत तो घाईघाईनें म्हणाला, “कौमुदी, सांपडला प्लॉट ! —”

“खरं !” तपासावयाच्या उरलेल्या वह्या खुशाल दूर सारीत कौमुदीनें हि तितक्याच घाईनें प्रश्न केला.

“हो तर हल्लीं आपल्या समाजाला अत्यावश्यक असलेला विषयच हातीं ध्यावयाचा आपल्या संध्यांच्या विवाहसंस्थेवर लिहावयाची नाटिका. म्हणजे तरुण पिढीच्या आवडी निवडीकडे संपूर्ण दुर्लक्ष करून जुन्या पिढीनें ठरविलेले आपले विवाह व तद्वर्णांनीं स्वतः ठरविलेले विवाह ह्या दोन्हीमधील सुवर्णमध्य साधणारे विवाह कसे घडून आले पाहिजेत तें ह्या नाटिकेंत दाखवावयाचें.”

“हं.” प्रकाशनें पुढें बोलवें म्हणून कौमुदीनें सोसुक हुंकार दिला.

“तेव्हां, ह्या प्लॉटबद्दल माझी कल्पना अशी आहे कीं पतिपत्नीच्या तीन जोड्या चित्रित करावयाच्या, पहिली जोडी ही मीं आतां म्हटल्याप्रमाणें त्या उभयतांच्या संमतीला महत्त्व न देतां, किंबहुना त्यांच्या असंमतीकडेही दुर्लक्ष पुगवून जुन्या पिढीनें आपल्या अधिकारांत निवडलेली असते. ह्या पतिपत्नीमध्ये कांहीं बाबतींत पुष्कळ वैषम्य असतें पण मुख्य म्हणजे, आपल्या मताची बडील माणसांनीं पर्वा बाळगली नाहीं ह्या रागानें

उभयतांमधील वैषम्य थोडेंफार दूर व्हावें अशासाठी ती दोघं विशेषतः त्यांतील पति प्रयत्नहि करीत नाही व आपल्या संसारसुखाचा असा विचका केल्याबद्दल येतां जातां तो पती शब्दांनीं व ती पत्नी आपल्या असंतुष्ट वागणुकीनें वडिल माणसांना सारखा दोष देतात व त्यामुळे ह्या दोन पिढ्यांमधील आपुलकी पार नष्ट होते समजलीस ? ”

“ हो, ही झाली पहिली जोडी — प्रकाश, ह्या नमुन्याच्या कांहीं जोड्या मी स्वतः पाहिलेल्या आहेत. केवळ आईवडिलांनीं आपल्या पत्नीची निवड केली म्हणून त्या डॉक्टर लक्ष्मणरावांनीं नाही कां जन्मभर पत्नीचं नांव टाकलं — हं ! बरें पुढें ? ”

आपला प्लॉट कौमुदीला बरा वाटला हें कळल्यामुळे प्रकाश मोठ्या उत्साहानें पुढें म्हणाला, “ नंतर येणार दुसरी जोडी. आईवडिलांच्या विरोधाला न जुमानतां स्वतः त्या पतिपत्नींनीं ही जोडलेली. पण ही जोडने वेळीं आपल्या वडिल माणसांना त्यांनीं तोडल्यामुळे पुढें आपल्या माणसांच्या आपुलकीचा व सहानुभूतीचा अभाव त्यांना जाणवूं लागतो. व त्यापार्शीं एकपेकांत त्यांची धुसफूस व चिडीचिड सुरू होते. व आतां त्यांना कळतें कीं वडील माणसांनीं आपल्या विवाहाला विरोध केला होता त्यांत कांहीं तथ्य होतं. मग दाखवावयाची तिसरी जोडी. ह्या जोडीला जुन्या समंजस पिढीनें योग्य तें स्वातंत्र्य दिलें असल्यामुळे परस्पर विचारविनिमय करून ही जोडी निवडली जाते. म्हणजे जुन्या पिढीचा अनुभव व नव्या पिढीची कल्पना ह्या दोन्हीची चांगली सांगड जुळते व त्यामुळे ह्या जोडीला हवें तेव्हां स्वातंत्र्य मिळतें व हवें तेव्हां जुन्या पिढीच्या पंखाखालीं राहून स्वातंत्र्याची जबाबदारी कांहीं काळ टाळतां येते ! तेव्हां आपल्या समाजानें असल्या तऱ्हेचे विवाह अस्तित्वांत आणले पाहिजेत ! काय ! कसा वाटतो हा प्लॉट ? ”

“ सुरेखच आहे कीं, आणि प्रकाश, तूं म्हणतोस तसाच आदर्श विवाह माझ्या एका मैत्रिणीनें केला आहे. तूं ओळखतोसच कीं तिला, हो, कुंदा-ताई — कुंदाताई व प्रभाकरपंत ह्यांच्या जागीं जर दुसरे कुणी थिल्लर प्राणी असते तर आपल्या आईवडिलांच्या मनाची पर्वा न बाळगतां त्यांनीं केव्हांच

विवाह करून टाकला असता नि त्यायोगे आपली किंमतहि कमी केली असती ! पण तसा तू दाखविलेल्या मधल्या जोडीसारखा थिहरपणा ह्यांनी केला नाही नि म्हणून त्यांच्या विवाहाला पुढे आदर्शत्व आलें ! पण पुरे बाई, माझ्या मैत्रिणपुराणांत मी वाढूनच चाललें होतें कीं — ”

“ मग, मैत्रीचा प्रभाव असतोच तसा अजब ! गाढ मैत्रीनें निबद्ध झालेल्या दोन जीवांना परस्पर सहवासांत एकप्रकारची गोड समाधि लागते जगांत मैत्री इतकी सुंदर चीजच नाही ! ” प्रकाश अगदीं अंतःकरणापासून बोलत होता. व कौमुदीनें ओळखलें कीं, तो हें त्याच्या व आपल्या मैत्रीला उद्देशून बोलत आहे. व म्हणून हा उल्लेख इतकाच पुरे, त्याला अधिक वैयक्तिक स्वरूप येण्यांत गंमत नाही हें दूरदर्शीपणानें ओळखून कौमुदी म्हणाली, “ हं, हं, खरं आहे हें ! पण प्रकाश, तूं प्लॉट दिलास खरा, पण तेवढ्यानें नाही भागणार. नाटिका लिहावयाला तूं थोडी मदतहि केची पाहिजेस. ”

“ वाः ! उत्तम ! आतां उद्यां म्हणशील नाटिकेंतील नायकाचें कामहि तूच केलं पाहिजेस ! ” प्रकाश हंसून म्हणाला.

व कसा कोण जाणे, पण कौमुदीला आपल्या नेहमींच्या सावधगिरीचा बिस्तर पडून प्रकाशच्या बिनोदाला उत्तर म्हणून ती म्हणाली, “ तूं नायक नि नायिका कोण ? ”

“ तूं. ” त्याच बिनोदाच्या भरांत प्रकाशनें उत्तर दिलें.

व दुसऱ्याच क्षणीं दोघांनाहि कसेसंच झालें. प्रकाश जात्याच पोरकट होता. तो वाटेल तें बडबडे. पण कौमुदी अगदीं संभाळून बोलत असे. नि आतां पहिला गैरसावध शब्द तिच्याच तोंडून गेला होता .

पण मग ती लगेच सांवरली व जणूं आतां झालेलें बोलणें मुळीं लक्षांत घेण्याजोगें नव्हतेंच अशा आविर्भावानें विषयाला सहजो कलाटणी देत ती म्हणाली, “ इंग्लिश सहावीच्या वर्गांत किनई प्रकाश, पुरुषपाट करणाऱ्या ५१६ मुली आहेत. अगदीं निर्भीडपणें छान काम करतात त्या. आणि तीन प्रवेशांची लिहावी, नाही नाटिका ? ”

“ तें आपलें तुझें तूं ठरव बुवा आमचें काम आम्ही केलं. ”

“ तर तर ! मी पाहीन की नाटिका लिहण्यांत तूं कसा भाग घेत नाहीस तें. ” मघां दूर सारलेल्या वह्या अतां जवळ ओढीत कौमुदी हंसून झणाली.

व तिनें किती चतुरतेनें आपल्याला घरी जाण्याबद्दल सुचविलें त्याचें कौतुक वाटून हंसतच प्रकाश घरीं गेला.

पण घरीं आल्यावर किती वेळ तरी व नंतरहि कितीदां तरी त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें कीं, कौमुदीच्या अंगांत कसली एवढी जादू आहे कीं, जिच्यामुळे तिच्याकडे हंसतां बोलतांना आपल्याला इतका मोठेपणा वाटतो !—त्याला काय ठाऊक कीं, कौमुदीच्या आपल्यावरील निःस्सीम प्रेमानें ही जादू निर्माण झाली आहे. तिच्या आपल्यावरील प्रीतीमध्ये स्फुरणाऱ्या मातृप्रेमाचा हा प्रभाव आहे. व त्या मातृप्रेमामुळेच ती अशी वेळोवेळीं आपल्याला सांवरते, आपल्याला जणूं अंजारते, गोंजारते नि आपल्या जीवनातील सुकलेलें स्वारस्य त्यामुळेच ती ओलावते !—

**आ**पण कौमुदीशीं इतक्या मनमोकळ्या स्नेहभावानें वागणें योग्य आहे कां असेंहि कधीकधी प्रकाशच्या मनांत येई. पण रश्मीशीं विवाह ठरविल्यापासून तो कौमुदीशीं आजवर इतका संभाळून वागत आला होता की, आतां त्या वागण्याचा त्याला कंटाळा आला. त्याच्या बोलक्या स्वभावाला एकलकोंडेपणाची ही शिक्षा इल्लीं तर इतकी अगदीं असण्य वाटत होती कीं आतां कौमुदीबरोबर पूर्वीसारखे हंसून खेळून वागल्यानें मनाला होणारा आनंद नाहींसा करावा अशी इच्छाच त्याला होईना. त्या बाबतींत आतां विचारच न करण्याचें त्यानें ठरविलें.

नाहीं तरी काय ? प्रत्येक मनुष्य असेंच करितों. आपल्या आचारो-  
पारांची पारख करतेवेळीं त्या वेळच्या मनोवृत्तीनुसार तो नेगळ्या कसे-  
ट्याच लावीत असतो ! व कांहीं वेळीं तर एकादी कसोटी आंगलट येतें  
असें वाटलें तर आपल्या त्या कृत्यांचें परीक्षण करण्याचा नादच तो सोडतो.

प्रकाशनें तसेंच केलें; तो अगदीं मोकळ्या मनानें कौमुदीशीं हंसूं  
खेळूं लागला. तें बरें कीं वाईट हा विचार त्यानें बाजूलाच सारला.

त्यानें मुचविलेल्या प्लॉटवर नाटिका लिहिण्यांत त्याचे व कौमुदीचे ते  
दोन दिवस मोठ्या मजेत गेलें.

नाटिका मनपसंत लिहून संपली व शाळेच्या प्रिन्सिपॉल बाईना ती

इतकी आवडली कीं ती लिहिण्यांत प्रकाशनें मोठ्या होसेनें माग घेतला होता हें कौमुदीकडून कळल्यामुळें ती नाटिका बसवितेवेळीं प्रकाशनें स्वतः हजर राहून योग्य त्या सूचना द्याव्या असा बाईंनीं कौमुदी-मार्फत निरोप पाठविला.

व कौमुदीनें तो मोठ्या आनंदानें प्रकाशला कळवितांच त्यालाहि मनांतून फार बरें वाटलें कारण एकतर हल्लीं त्याला कौमुदीच्या सह-वासाची फार गोडी लागली होती. बाकी त्याला ह्या गोष्टीची अद्यापि पुरी जाणीव झालीच नव्हती. किंबहुना ती जाणीव तो करून घेऊं इच्छित नव्हता व म्हणूनच त्यानें ही भैत्री आतां इतकी वाढू दिली.

तेव्हां नाटिकेच्या तालमीच्या वेळीं शाळेंत हजर राहिल्यानें कौमुदीचा सहवास मिळेल व विशेष म्हणजे आपल्या शिष्यांशीं ती कशी प्रेमळ पण शिस्तखोर वागते हेहि दिसेल : हें एक प्रकाशला आनंद वाटण्याचें कारण होतें. व दुसरें कारण असे कीं, मनुष्याला नेहमींच आपला गतकाळ व विशेषतः आपली विद्यार्थीदशा फार प्रिय वाटत असते ! व तें योग्यच असते. कारण मानवी आयुष्यांत विद्यार्थी दशेचा काळ फार सुखाचा — कवींनीं वर्णिलेल्या बाळपर्णीच्या सुखाच्या काळाहूनहि अधिक सुखाचा असतो ! त्यामुळें अशी जा सुखमय विद्यार्थीदशा आपल्या आयुष्यांतून आतां कायमची गेली त्या दशेंत अद्यापि आनंदानें वावरणाऱ्या बालकबालिकामध्यें मिसळण्याचा मोह कुणाहि सहृदय व्यक्तीला होणारच !

आणि प्रकाशलाहि असा मोह पडलाच. व त्यामुळें कौमुदीनें प्रिन्स-पालबाईचें आमंत्रण त्याला देतांच तो अगदीं खुलला. पण तसें उघडन दर्शवितां आपल्या चेष्टेखोर स्वभावानुसार कौमुदीला जरा चिडविण्यासाठीं तो म्हणाला, “ हो, तुझ्या प्रिन्सपॉलबाई खूप बोलावतील पण आपण नाहीं बुवा त्या स्त्रीराज्यांत जाणार ! ”

“ ओहो ! अगदीं अर्जुनाचा अवतारच कीं नाहीं ! म्हणे, त्या स्त्री-राज्यांत नाहीं जाणार ! हूं ! माझ्यासाठीं म्हणून आमच्या बाईंनीं तुला येण्याची परवानगी दिली तर त्याबद्दल आभार मानावयाचे सोडले नि—”

“आभर ! ते कां बुवा ! तुझ्या त्या प्रिन्सिपालबाईनें उपकाराची फेड  
अपकारानें केली एवढे मो म्हणून हवं तर.”

“म्हणजे ! ती कशी बाई !”

“वाः ! अग, तुमच्या शाळेच्या संमेलनासाठी इतकी सुंदर नाटिका  
त्यांना माझ्यामुळें मिळाली ! मग त्यांच्यावर हा मंज्ञा थोडा, थोडका  
कां उपकार आहे !” प्रकाश हंसून म्हणाला.

त्यावर कृत्रीम गांधीर्यानें कौमुदी उत्तरली, “होय बाई ! नि हा उप-  
कार स्मरून वास्तविक त्या नाटिकेची रंगीत तालीम इथे तुझ्या खोर्लेंत येऊ-  
नच मुर्लीनीं केली पाहिजे. नाही कां ! पण काय करणार ! कलियुग  
ना हें !”

कौमुदीच्या ह्या मिश्कीलपणावर खूष होऊन प्रकाश खदखदून हंसला.  
व हंसतां हंसतांच त्याच्या मनांत आलें, ही कौमुदी हल्लींच इतकी हंसरी,  
बोलकी, विनोदी कशी बनली ?

कशी बनली ! गाईला पाहवण्यासाठी तिच्या आचळाना जसें दूष  
लावावें लागतें तसें प्रकाशच्या मध्यंतरी सुकलेल्या हास्यविनोदप्रिय वृत्तीला  
पाह्ना आणण्यासाठी कौमुदीनें आपला हास्यविनोदाचा सारा सांठा हल्लीं  
बाहे काढला होता ! पण प्रकाशला ज्याप्रमाणें हें ठाऊक नव्हतें त्याप्रमाणें  
आपल्या प्रयत्नाला यश येऊन प्रकाश पूर्वासारखा हंसू बोलू लागलेला  
पाहून कौमुदीला कसें दुःखांत सुख वाटत आहे हेंहि त्याला ठाऊक नव्हतें.  
व त्याचमुळें तो इतका आनंदी बनू शकला.

किती दिवसांत हंसला नव्हता इतका तो आतां हंसला व मग खूष  
हंसल्यानें दमल्यागत होऊन मोठ्यांदा श्वास घेत तो म्हणाला, “नाहीं,  
नाहीं कौमुदी, तुझ्या शिष्यांनीं इतकी तसदी नको घ्यायला. इथे येवून  
रंगीत तालीम नको बरं करायला. मीच येईन शाळेंत झालं.”

“अंहे, इतकं जड वाटून नको कांहीं यावयाला.” ही गंमत चालूं  
डेविण्यासाठी कौमुदीनें म्हटलें.

पण प्रकाश काय अशानें बघणार ! तो लगेच म्हणाला, “तसूं दे  
झालं. उगीच कां दुसऱ्याची निराशा करा ! अं !”

व हा हास्यविनोद निर्हार निरनिराळ्या वळणांनीं उपवळणांनीं असाच आणखी खळखळत राहिला असता पण ह्याच वेळीं प्रकाशच्या ऑफिसांतील शिपाई एक लखोटा घेऊन प्राप्त झाला.

लखोटा पोंचल्याची सही घेऊन शिपाई चालतां होतांच प्रकाशनें तो फोडून आंतील पत्र बाहेर काढलें — तर काय !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सीतागडला खाना होऊन तेथील वाड्याचें काम बरेंचसें पुरें होईतांवर सीतागडालाच तिथें रहाण्याबद्दलचा वरिष्ठाच्या सहीचा हुकूम ! —

तो वाचतांच प्रकाश भारी हिरमुसला झाला. व अगदीं नाराज स्वरांत त्यानें म्हटलें, “काय करणार बुवा आमच्या ह्या साहेबाला ! मला सीतागडला पाठवावयाला ह्याला उद्यांच मुहूर्त सांपडला ना ? मी चांगला बरा उद्यां संध्याकाळीं दुष्ट्या शाळेमध्ये नाटकेची तालीम पदावयास येणार होतो. नि मध्येच झाला कीं हा घोंटाळा !”

व प्रकाशचे हे शब्द ऐकून कौमुदीला फार गंमत वाटली. मघांपासून प्रकाशनें केलेली बतावणी आतां फुटली. नाटकेची तालीम पहाण्याची — विद्यार्थी दशेचा आनंद लुटणाऱ्या त्या निष्पाप बालिकांच्या गोड सहवासांत तास, दोन तास घालविण्याची—प्रकाशला वास्तविक किती हौस वाटत होती तें आतां बाहेर पडले.

पण प्रकाशच्या स्वभावाची कौमुदीला अगदीं उत्तम माहिती असल्यामुळे तिनें त्याला ह्यावरून मुळींमुद्धा चिडविलें नाहीं. कारण प्रकाश जेवढा हंसरा, बोलका, पोरकट होता तेवढाच चिडखोर होता. व विशेषतः आपल्या मर्मस्थानावर कुणी चेष्टेची फुंकर घातली तरी कुवेष्टेचा निखारा ठेविल्यागत अगदीं चवताळून जाई तो. व म्हणूनच त्याच्या ह्या कुरकुरण्यावर कौमुदीनें फक्त सहानुभूतीनं दर्शक खिन्न स्मित केलें !

नंतर सामानसुमानाची जरा आवराआवर करित एकटाच आपल्या खोलींत असल्यावेळीं प्रकाशच्या एकदम ध्यानांत आलें कीं, मुलींच्या नाटकेची तालीम पहाण्याची संधि चुकणार म्हणूनच केवळ आपल्याला

इतका खेद झालेला नाही - तर - तर - कौमुदीचा सहवास आतां  
काही दिवस अंतरंगार म्हणून आपलें मन इतकें खिन्न झालें आहे.

कौमुदी !—किती प्रेमळ, किती गोड आहे बरं कौमुदी !— अगदीं  
नांवाप्रमाणेच शीतल, सौम्य !—

आणि मग एकदम प्रकाशला रश्मीची आठवण आली.

रश्मि ! —हं !— रश्मि !— नि तिची आठवण येतांच प्रकाशला एकदम  
कसा धक्का बसल्यागत झालें.

शीतल रम्य चंद्रप्रकाशांतून तो जणू एकाएकी तापदायक सूर्य  
प्रकाशांत आला !

असें काय व कां झालें तेंच त्याला कळेना ! आतांपर्यंत वाटणारा  
मोकळेपणा एकदम नाहीसा झाल्यागत वाटूं लागलें त्याला.

एक संकल्प निःश्वास सोडून रश्मीचा निरोप घेण्यासाठी तो तिच्या  
घरां गेला.

जर तो ह्यावेळीं पुनः कौमुदीकडे गेला असतां तर त्याला तिथलें दृश्य  
पाहून मोठेंच आश्चर्य वाटलें असतें.

कारण गेले २।४ दिवस त्याला हंसविणारी, रिझविणारी कौमुदी आतां  
उशीत मान खुपसून असहाय्यपणें रडत होती.—

प्रकाश रश्मीचा आहे, रश्मीच्या पाशामध्ये अडकलेला आहे हें ठाऊक  
असूनहि कौमुदीनें गेले २-४ दिवस स्वतःला रश्मीच्या अस्तित्वाचा  
मुद्दामच विसर पाडला होता !

ती जणू एका गोड स्वप्नांत वावरत होती. व त्या स्वप्नाच्या जगांत  
प्रकाश तिचा होता नि-ती प्रकाशची होती !

पण आज एकाएकी तें स्वप्न भंग पावलें !— तिला वस्तुस्थितीची  
निष्ठुर जाणीव झाली.

गेले २-४ दिवस निराशामय, निष्पाप आनंदांत बागडलेल्या तिच्या  
हृदयाला ही जाणीव असह्य झाली !—

आकाशांत त्वर भरारी मारणारी, आपल्यापासून वस्तुतः किती तरी  
दूरदूर रहाणारी चिमणी चुकून आपल्या हातीं लागली नि ती आतां

आपलीच आहे अशा गोड आभास आपल्या मनाला वाटावा तोंच त्या चिमणीने भुरकून उडून जावं—तशी गत झाली कौमुदीच्या ह्या स्वप्नाची !

गेले २४ दिवस तिने विचाराला अजिबात फांटा दिला होता. नेहमी बुद्धीच्या राजमार्गाने जाणारी ती - गेले २४ दिवस हृदयाची पाऊलवाट चोखाळून लागली होती.

प्रकाशशी—रश्मीच्या प्रकाशशी - इतक्या गोड आपुलकीने आपण वागणे योग्य नव्हें हें कळत असूनही कौमुदी तिकडे दुर्लक्ष करित होती.

इतकेंच नव्हे तर एक दिवस तिचे तात्यामुद्दां तिला ह्या बाबतीत रागे भरले. आपल्या लाडक्या, गुणी मुलीला कधी एका शब्दानेहि न दुःखविणारा तो प्रेमळ पिता म्हणाला, “ बाळ, तू हल्लीं काय चालविलें आहेस हें ? प्रकाशचा विवाह ठरला आहे ना म्हणे. मग त्याच्याशीं असं एकसारखं हंसनं, बोलणं बरं काय ? ”

पण तात्यांनीं असं म्हणतांच कौमुदीची मुद्दा इतकी विव्दल झाली कीं, ती पाहून तात्यांनां गहिंवरून आलें व कौमुदीच्या पाठीवरून समतेनें हात फिरवीत ते म्हणाले, “ बाळ, तुझ्या हितासाठींच ना बोलतो मी !— बघ, प्रकाश किती लाघवी, गोड पोसा आहे हें काय भला ठाऊक नाही ! शिवाय, तूहि समजस आहेस, तुला बरं, वाईट सगळं कळत ! पण तुला इतकेंच सांगतों मी कौमुदी, कीं, दैवाकडून दुःख मुद्दाम मागून घेऊं नकोस बरं.”

खरंच ! तात्या किती सार्थ बोलले.

कौमुदी दैवाकडून दुःख मागूनच नव्हती कां घेत ! हें सुखस्वप्न तिनें मुद्दाम नव्हतं काय पाडलें !— पण ती तरी काय करील बिचारी !—

आपल्या दैवी सुख नाही. हें स्पष्ट कळून आल्यावर सुखाचा आभास उत्पन्न करणारे क्षण तरी मिळतील तितके मिळवावं असं वाटलें तिला !

शेंकडा नव्हाणव टक्के माणसें सुखाच्या भावी आशेवर जगतात ! आणि कौमुदी ह्या एक टक्क्यापैकीं असल्यामुळें ह्या स्वप्नाच्या स्मृतीवर जगण्यासाठींच तिनें हें सुखस्वप्न मुद्दाम पाडलें होतें !—

रश्मीचा निरोप घ्यावयाला म्हणून प्रकाश तिच्या घरी गेला खरा. पण त्या जाण्यामध्ये कांहींसुद्धां ओढ नव्हती ! मात्र प्रकाशनं हें स्वतःशीं देखील कबूल केलें नसतें. तर उलट, रश्मीशीं आपला विवाह ठरलेला आहे, रश्मीचे आपल्यावर प्रेम आहे, व आपलें रश्मीवर प्रेम आहे ह्या तीन घटनांचा तो आपल्या हृदयाला एकसारखी आठवण देत होता.

वेडा विचारा ! स्वतःशीं गाढ संबंध असणाऱ्या घटनांची हृदयाला कधी अशी आठवण कां व्यावी लागते ? पण जिये मुळापासूनच हृदयाशीं लपंढाव सुरू होता तिथें ह्या फसवाफसवीची काय तमा !—

प्रकाश रश्मीच्या घराकडे पोहोंचला— आणि त्याला चटकन् आठवण आली की, गेल्या दोन दिवसांत आपण इकडे आलोच नाही. असा कसा विस्मय पडला तरी ?— हं, बरोबर ! नाट्यलेखनामध्ये कौमुदीला मदत करण्यांत व तिच्याशीं गप्पा मारण्यांत गुंतल्यामुळें रश्मीची भेट घेण्याच्या क्रमांत खंड पडला.— पण रश्मी काय म्हणेल ! तिला निमित्त काय सांगावयाचें !

आजाराचें ? — हो, प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याचेंच निमित्त सांगावें.

प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याचें ? — हं ! पुनः फसवाफसवी !

पण हल्लीं प्रकाशचें हृदय अस्वस्थ होतें ना ? मग त्यामुळें प्रकृतीहि अस्वस्थ होणारच. मग कारणाचा उल्लेख न करितां नुसत्या कार्याचा उल्लेख केला म्हणून बिघडलें कुठें ?

व प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याचें निमित्त दाखल करण्याचें नक्की ठरवून प्रकाश रश्मीच्या खोलींत प्रविष्ट झाला.

नेहमीप्रमाणें नखशिखान्त नखरा करून समोरील आरशांत पडलेल्या आपल्या प्रतिबिंबाचें कौतुक करीत रश्मी कोंचार ओठंगून बसली होती.

तिला पहातांच आपल्या गैरहजेरीचें कारण एकदां सांगून टाकण्याच्या उद्देशानें प्रकाश म्हणाला, “रश्मी —”

“याबा जरा. प्रकाश, काल नि परवां संध्याकाळीं मर्झी भेट झाली नाहीं ह्याबद्दल विचारणार ना तुम्ही ? पण काय करूं ? दोन्ही दिवशीं अगदीं अचानकपणें सिनेमा ‘शो’ ला जाण्याचें ठरलें. तुम्हांला कळवावयाला जमलंच नाहीं. आलांत तसेच परत जातांना निराशा झाली असेल नाहीं तुमची ?”

वाः ! छान ! सुरेख !! एकूण गेल्या दोन संध्याकाळीं रश्मी घरी नव्हतीच तर ? वाः ! सुरेख ! आणि आपण आलों होतों कीं नाहीं ह्या-बद्दल नौकराकडे चौकशी करण्याची सुद्धां तिला आवश्यकता वाटली नाहीं ना ? —

हं !— तशा स्थितींतसुद्धां प्रकाशला किंचित् हंसूं आलें व त्याला वाटलें हें काय प्रेम कीं प्रेमाचें सोंग ?—

पण— पण— प्रकाशच्या लगेच लक्षांत आलें — रश्मी आपली वाड्-निश्चित वधू आहे ना ? मग कर्तव्याची जाणीव नको कां बाळगावयाला ?—

हुं ! ही जाणीव बाळगूनच तर प्रकाश आज तिथें आला होता. नि आतां ही जाणीव बाळगूनच तो रश्मीच्या जवळ बसला व तिचा नाजूक डावा हात दोन्ही हातांत घरीत तो म्हणाला, “रश्मि, उद्यां सीता-गडला जाणार मी. ”

“होय ? नि किती दिवस रहाणार तिथें ?”

“कदाचित् महिना, दीड, दोन महिनेसुद्धां रहावें लागेल.—” प्रकाश म्हणाला व आपलें हे शब्द ऐकतांच रश्मीनें मोठ्यांदा श्वास घेतला. जुणुं आपण हे शब्द उच्चारिपर्यंत तिनें श्वास कोंडून धरला होता नि तो आतां

खोडला अशें प्रकाशला वाटलें व त्याच्या मनांत आलें, “रश्मीचें आपल्यावर फार प्रेम आहे एकूण !”

बं कांहींशा कुतूहलानें त्यानें तिच्या चर्येकडे पाहिलें. पण काय असेल तें असो ! रश्मीनें त्याच्या नजरेला नजर देण्याचें टाळलें व थोडेंसं हंसत्यासारखें करित ती म्हणाली, “अस्स होय ! मग आज मी पांढरं पातळ नेसावयाला हवं होतं तर ! हें विरमिजी रंगाचें उगीच नेसलें !”

“म्हजें ? पांढऱ्या पातळाचा काय बुवा संबंध ?” प्रकाशनें आश्चर्यानें विचारलें.

“पांढरा हा विरहसूचक रंग आहे ना ! म्हणून म्हणते, मी आज पांढरं पातळ नेसणंच योग्य होतं !”

रश्मीचे हे प्रलाप ऐकून हंसवें कीं खेद मानावा हेंच प्रकाशला कळेंना—आपण जाणार म्हणून तिच्या तोंडून खेदाचा एक शब्दहि नाही—फक्त पांढरें वस्त्र परिधान करून संस्कृत नाटकांतील नायिकेला शोभेसा वेष परिधान करण्याची संधि गमावली ह्याबद्दलचा खेद मात्र तिनें व्यक्त करावा ना ?—

एरवीं झाल्या, प्रकाशनें सौम्य शब्दांत रश्मीची ह्याबद्दल हजेरा घेतली असती. पण आज त्याचें मन त्याला खात होतें. रश्मीच्या असल्या ह्या उथळ प्रेमाबद्दल तिला दोष द्यावयाला आपण कुठें निर्दोष आहों ! कौमुदीच्या स्नेहसंबंधांत अडकल्यामुळें आपल्याला रश्मीचा नव्हता काय विसर पडला ! आपण तो उघड केला नाही आणि भोळसट रश्मीनें आपण येतांक्षणींच स्वतःच्या चुकीचा गाजावाजा केला !—तेव्हां एकपरीनें तीच आपल्यापेक्षां कमी दोषी ! मग तिच्या दोषाचे माप आपण कोण तिच्या पदरांत घालणार ?—असें वाटून तिच्या ह्या पाचकळ प्रलापाकडे दुर्लक्ष करून व तिच्यावर आपलें प्रेम आहे ह्याबद्दल स्वतःला पुनः पुनः खात्री देत प्रकाश म्हणाला, “रश्मी, अशी दूर काय बसलीस ! उद्यां जाणार मी जवळ ये ना जरा.—”

व तिची हनुवटी वर उचलून प्रकाशनें तिचें चंवन घेतलें, आणि आपलें कर्तव्य पार पाडल्याच्या समाधानानें तो निःश्वास खोडणार ह्मक्यांत

त्याला आठवण झाली, हें रोजचें कर्तव्य संपलें पण आतां कदाचित् एक महिनाभर आपली भेट होणार नाही. मग — मग काय तें प्रकाशच्या बुद्धीनें — हृदयानें नव्हे हं — त्याला सूचविलें व तदनुसार तो म्हणाला, “ अं- अं- रश्मी, आज एवढ्यावरून कसं भागेल ? — आतां— आता महिनाभर आपली भेट होणार नाही! — तेव्हां तुझी ही सुंदर वेषभूषा जरा बिघडली तरी हरकत नाही पण आज मी तुला माझ्या हृदयाशीं धरणार — अज काय — बोलत कां नाहीस ? होय म्हण ना ”

प्रकाशनें रश्मीकडून होकाराची अपेक्षा व्यक्त केली खरी, पण त्याबाबत आपल्या हृदयाचे मत जर त्यानें विचारलें असतें तर रश्मीनें आपल्या ह्या कर्तव्यनिष्ठ प्रभाला नकार द्यावा असेंच तें मिळालें असतें ! पण आज काश असा खोलांत शिरूं इच्छितच नव्हता ! — आपलें कर्तव्य पार पाडावयाचें इथेंच फक्त तो लक्ष देऊन होता.

व म्हणून एवढें बोलून तो रश्मीच्या खांद्याभोंवती आपला हात टाकूं लागला.

पण आपल्या कोरीव भिंवया उंचावीत रश्मी म्हणाली, “ अहं, प्रकाश. तुम्ही नका इकडे सरकू. मीच जरा तुमच्याजवळ येतें.”

रश्मीचे हे अनपेक्षित व तितकेंच अजब वाटणारे शब्द ऐकून आपला हात आंखडून घेत प्रकाशनें आश्चर्यानें तिच्याकडे पाहिले.

त्यासरशीं मान मुरडीत रश्मी त्याच्या अगदीं जवळ येऊन बसली व समोरील मोठ्या आरशांत दिसणाऱ्या उभयतांच्या प्रतिबिंबाकडे बोट करून नाजूक रीतीनें हंसत ती म्हणाली, “ तें पाहिलंत का ? ह्यासाठीं मी म्हटलें कीं, तुम्ही साकूं नका म्हणून. आतां आरशांत आपलें दोघांचें प्रतिबिंब कसं सुंदर दिसतें, पाहिलंत ? ”

रश्मीचे हे शब्द ऐकतांच प्रकाशला विलक्षण शिसारी आली.

प्रीतीचा सुमधुर सुवास हुंगावयाला तो गेला तर प्रणयाचा हा उग्र दर्पच त्याच्या नाकांत शिरला. व त्यामुळे त्याला कसें भिरभिरत्यासारखें होऊं लागलें.

त्याच्या नसानसांतून वहाणारे रक्तच जणू गोठून गेलें !— हं प्रीती-  
संबंधी काय ही कल्पना ! -

स्वतःच्या नाजूक सौंदर्याशेजारी आपला मर्दानी देखणेपणा समोरील  
आरशांत छान शोभून दिसेल असें वाटलें म्हणून रश्मीनें आलिंगन घेण्याची  
परवानगी दिली तर ?

हं !— आतां रश्मीला आलिंगण्याची प्रकाशला इच्छाच होईना. व मग  
त्यानें तो फार्ष कसा पार पाडला व नंतरहि तासभर रश्मीची नेहमीची  
अर्थशून्य बडबड ऐकत तो कसा बसला तें त्याचें त्यालाच ठाऊक !

तेथील तो श्रीमंती उपहार मात्र त्यानें उष्टवलासुद्धां नाहीं. फार काय,  
एरवीं अतिशय आवडणारा चहासुद्धां तिथें त्याच्या घशाखालीं उतरेना.

आणि निरोप घेतेवेळीं रश्मी जेव्हां लाडिकपणें त्याला म्हणाली, “उद्यां  
सकाळीं ११॥ च्या गाडीनें जाणार ना तुम्हीं ! मग ११ वाजतां मोटार  
घेऊन मी तुमच्या घरीं येईन नि मग आपण बरोबरच स्टेशनावर जाऊं  
अं —” तेव्हां तर त्याला कांहीं उत्तरहि देववेना.

रश्मीचा आजचा हा अनपेक्षित प्रेमौघ त्याला गुदमरून टाकीत होता.  
व त्यांत ती स्टेशनावर येणार ह्या बातमीनें तर त्याला आणखीच अव-  
घडल्यासारखें झालें.

रश्मी स्टेशनावर आपल्या प्रणयाचें असें प्रदर्शन करील अशी खरी भीति  
त्याला मुळींच वाटली नाहीं. रश्मि तशी शहाणी आहे. रीतीभातींची  
जाणती आहे. हें त्याला ठाऊक होतें. तरीहि रश्मि स्टेशनावर येणार हें  
कळतांच त्याला इतकें अवघडल्यासारखें वाटलें त्याचें कारण म्हणजे कौमुदी  
स्टेशनावर येईल, उद्यां शाळा असूनहि थोडी रजा. घेऊन आपल्याला  
पोंचवावयाला ती खास येईल अशी गोड आशा त्याच्या मनाला वाटत होती

पण आतां रश्मी स्टेशनावर येणार म्हणते म्हणजे कौमुदी न आली  
तरच उत्तम असें त्याला वाटलें व म्हणूनच त्याचें मन खट्टु झालें.

व मग घरीं आल्यानंतर सामानसुमान बांधीत असतां जेव्हां कौमुदी  
त्याला म्हणाली, “ प्रकाश, उद्यां ताप येणार आहे हं मला. ”

तेव्हां त्या निराशेनें मन व्याकुळ झालें असल्यामुळेच प्रकाश रक्ष स्वरांत म्हणाला, “ म्हणजे ? ”

“ म्हणजे काय ? इतकं कळत नाही तुला ? उद्यां तुम्हा पांचवा-यला स्टेशनावर यायचं आहे मला नि म्हणून ताप आल्याचें निमित्त करून अर्ध्या दिवसाची रजा घेणार मी. ”

कौमुदीचे हे शब्द ऐकून प्रकाशला जेवढा आनंद झाला तेवढेंच दुःख झालें—किंबहुना, आनंद, झाला म्हणूनच दुःखहि झालें !

आपण गांवाला जातेवेळीं आपल्या माणसानें आपल्याला पांच-वावयाला यावें, गाडी सुटतेवेळीं त्या आपल्या माणसाच्या मुद्रेवर खेद दिसावा, आपण आज जाऊं नये असें दर्शविणारी उत्सुकता त्याच्या नेत्रांत प्रकट व्हावी नि मग तशा दुरदुरत्या मनःस्थितींत एकमेकांचा निरोप घ्यावा अशी आवड प्रकाशला फार वाटे. पण मार्गे सीतागडला गेल्यावेळीं त्यानें कौमुदीला आपल्या वाङ्मनिश्चयाबद्दल कळविलें नसल्यामुळे तिच्याशीं तो जरा अवघडूनच वागत होता. त्यामुळे त्यावेळीं कौमुदी त्याला पांचवावयाला स्टेशनावर गेलीच नव्हती. व प्रकाशची ही आवड अद्यापि पुरली गेलीच नव्हती. बाकी, खरें म्हणजे, त्या वेळेपेक्षां हल्लींच त्याची ही आवड अधिक प्रकट झाली होती. नि आतां कौमुदीनें त्या आवडीला हवा तो दुजोराहि दिला.

पण—पण—रश्मीनें घोंटाळा केला ना ?—

कौमुदीनें स्टेशनावर पांचवावयाला येण्यांत जी गंमत होती ती रश्मी असतांना तिनें येण्यांत मुळींच नव्हती.

मास्तरांची नजर चुकवून मधल्या सुटींत चिंचा व पेरू खाण्यांत जशी गंमत असते तशी रश्मी असतांना कौमुदीनें येण्यांत गंमत होती !—तसा निर्व्याज खेळकर आनंद त्यांत होता !

पण आतां रश्मी येणार !

प्रकाशची भारी निराशा झाली. व मौज अशी की, त्या निराशेचा राग त्यानें कौमुदीवर काढला.

तुटक स्वरांत तो तिला म्हणाला, “स्टेशनावर पोंचवावयाला येण्याचं काय कारण आहे ? मी कायमचा थोडाच जातो आहे !”

प्रकाशचे हे शब्द ऐकून कौमुदी स्तंभित झाली. प्रकाशला बरें वाटावें म्हणून आपल्या मनाला होणारें दुःख आवरून ती पुनः इतकी हंसती, बोलती झाली नि प्रकाशनेच असें तुटक बोलावें ?

कौमुदीला फार वाईट वाटलें, रागहि आला व त्या भरांत ती चटक म्हणाली, “कां ? रश्मी येणार आहे वाटतं स्टेशनवर ?”

आणि हे शब्द उच्चारल्यानंतर तिला कसेतरीच झालें. जी गोष्ट अगदीं बोलावयाला नको होती ती अविचाराच्या भरांत आपण बोलून टाकली ह्याबद्दल तिला खेद वाटला. पण आतां काय इलाज ?

ती असा प्रश्न विचारील ही प्रकाशलाहि कल्पना नव्हती. तिच्या अनपेक्षित प्रश्नानें तर त्याचा राग अधिकच भडकला व त्यानें मोठ्या ऐंटीत उत्तर दिलें, “होय, अर्थात्च रश्मी येणार आहे.”

ह्यावर कौमुदी कांहीं चोलली नाहीं. आणि बोलणार तरी काय म्हणा ? प्रकाशनें अकारण तुटक वाणून आपल्याला दुखविलें म्हणून नको तो प्रश्न विचारून त्याला आपण डिवचावें कां बरें ?

पण तिला हें कळेना कीं, अवघ्या १॥-२ तासापूर्वीं आपल्याकडे किती प्रेमानें बोलणारा प्रकाश इतक्यांत असा कां बदलला ?—

हं ! तिला काय ठाऊक कीं, रश्मीच्या प्रणयाचा उग्र दर्प त्याच्या डोक्यांत भरला असल्यामुळें त्याला अद्यापि भिरभिरल्यासारखें वाटतें आहे !

तिला काय कल्पना कीं, त्या दर्पाच्या उग्रतेमुळें कौमुदीच्या मैत्रीचा सुवास आतां येऊंच शकत नाहीं ?

व ही कल्पना नसल्यामुळें किंबहुना त्या बाबतींत कांहीं विचार करण्याच्या मनःस्थितीतच ती नसल्यामुळें दुसऱ्या दिवशीं १०॥ वाजतां शाबेला जातांना तिनें प्रकाशचा निरोप घेतला. त्यावेळीं कौमुदीची ती उतरलेली चर्चा पाहून प्रकाशला अतिशय खेद झाला. व त्याला एकदां वाटलें कीं, प्रांजळपणें कौमुदीला सर्व सांगून टाकावें—आपल्या हृदयाला रश्मीच्या सौंदर्याचा कसा मोह पडला होता तें तिला कळवावें.

पण—पुनः त्याच्या मनांत आलें, तें रहस्य आपलें एकट्याचें कुठें आहे !  
तें रश्मीचेंहि होतें ना ?—मग ?

म्हणजे रश्मीच्या सौंदर्याचा प्रकाशच्या हृदयाला पडलेला मोह कमी प्रमाणांत कां होईना, पण अद्यापि होता व त्यामुळेच प्रकाशनें त्या बाबतींत मौन धरलें व कौमुदीकडे सर्व सांगून मोकळें होण्याची संघीहि आपल्याला मिळणें शक्य नाहीं हें कळून आल्यामुळें तो आतां सुद्धां कौमुदीकडे अगदीं तुटक वागला. व त्यामुळें अधिकच खिन्न होऊन कौमुदी शाळेली गेली व तें पाहून प्रकाश आणखीच अस्वस्थ झाला.

व नंतर अर्ध्या तासानें तशा अस्वस्थ मनानेंच तो रश्मीबरोबर स्टेशनवर गेला व अगदीं त्रयस्थासारखा तिचा निरोप घेऊन तो सीता-गडला रवाना झाला.

स्टेशनवर रश्मीशीं बोलतांना त्याला जर कुणी पाहिलें असतें तर रश्मी कांहीं त्याची वाङ्मनिश्चित वधू आहे असें कांहीं त्याला वाटलें नसतें !

वाङ्मनिश्चित वधू !—बरोबरच आहे म्हणा !—निव्वळ वाचेनेंच निश्चित केलेली नाहीं ? हा निश्चय ओंठापासून निघालेला—पोटापासून नव्हे ! म्हणजे तो करते वेळीं बुद्धीचें व हृदयाचें मतैक्य झालेलें नव्हतें. मग त्या वाङ्मनिश्चयांत संपूर्ण जिझाळा कुठला असणार ? नि मग तोंडावाटें तरी जिझाळ्याची भाषा कशी निघणार ?

पांचट दुधाचें दहीहि पांचटच लागावयाचें !

**सी**तागडला गेल्यानंतर दुसऱ्याच दिवशी प्रकाश कमलेला भेटला. दत्त-  
विधानाचे व पुढील 'तीर्थाटना'चे दिवस आतां जवळ जवळ  
आल्यामुळे कमलाताईच्या मनःस्थितीची भारी चलचिचल झाली होती.

तिने प्रकाशकडे त्याबद्दल प्रत्यक्ष बोलून मुळीच दाखविले नाही.  
पण बसंत ऋतूमध्ये आनंदभराने गाणारी आनंदी कोकिळा आपण  
गातो आहो असे थोडेच सांगते ! तिच्या स्वैरालापारून ते ओळखू येते !—

त्याप्रमाणे माघवराव सभोर असल्यावेळीं सकारण, अकारण हंसणाऱ्या,  
लाजणाऱ्या कमलाताईच्या बावल्या मनःस्थितीचे आकलन तिने कांहींहि न  
सांगतांच होऊ शकत होते !—

व त्यामुळे माघवरावाला प्रत्यक्ष व कमलाताईला अप्रत्यक्ष चिडविण्यांत  
प्रकाशला भारी गंमत वाटे. अशा वेळीं स्वतःच्या अवघडलेल्या मनः-  
स्थितीचा त्याला थोडाफार विसर पडे.

बाकी आपली मनःस्थिति हल्ली पूर्ण ठिकाणावर नाही हे जरी प्रकाशला  
कळत होते तरी कौमुदीवर आपले अंतस्थ गूढ प्रेम असल्यामुळे आपण  
रक्षीबरोबर ठरविलेला विवाह विवाह आपल्याला इतका तापदायक होतो  
आहे हे कांहीं त्याला कळले नाही —

आणि ते कळणार तरी कसे ? त्याबद्दल त्याने विचार केला तर ना ?

तसा विचार करण्याची आवश्यकता आहे हें तरी आर्षी त्याच्या कुठें दोष्यांत आलें होतें ? —

त्याची वृत्ति कमालीची प्रामाणिक होती. रश्मीबरोबर आपला विवाह ठरला असल्यामुळें तिच्यावरच आपलें प्रेम आहे असें तो गृहीत धरूनच चालला होता. व त्यामुळें कौमुदीविषयी आपल्याला निव्वळ स्नेह वाटतो असेंच तो मानीत होता. व ह्या स्नेहाची इल्लीं फार चटक लागल्यामुळें रश्मीकडे आपलें दुर्लक्ष झालें अशी तो आपल्या ह्या मनःस्थितीची सरळ संगति लावीत होता. ह्यामध्ये तो कसलीहि लबाडी करित नव्हता.

रश्मीबरोबर विवाह ठरला असतां कौमुदीवर आपलें प्रेम जडूं शकेल ही कल्पनाच; त्याच्या मनांत कधी उद्भवली नाहीं. त्याची मनो-वृत्ति विलक्षण सरळ व निर्व्याज होती.

कौमुदीच्या मैत्रीची आपल्याला इल्लीं फार आवड झाली आहे हें त्याच्या लक्षांत आलें होतें तरी मैत्रीच्या ह्या शुभ पाण्यांत प्रीतीचा गुलाबी रंग मिसळला असेल अशी भावनाहि त्याच्या मनाला अद्यापि शिवली नव्हती !

मात्र रश्मीच्या त्या नटव्या, नाटकी प्रेमानें त्याला विटल्यासारखें होई. सीतागडला आल्यावर मनाला एक वेगळा विरंगुळा म्हणून माघव-कमले-च्या प्रेमरहस्यांत तो पूर्णपणें गुंगला.

पण मनुष्य रोज रोज इतरांच्या प्रेमरहस्यांत तरी किती गुंगणार ! शिवाय पहिले ५१६ दिवस ह्या विषयावर बोलून झाल्यावर कमला स्वतःच दुसऱ्या विषयाकडे वळली.

तो दुसरा विषय म्हणजे तिची आवडती कौमुदी व तिचें गुणवर्णन. कमलेनें काढलेल्या ह्या विषयांतहि प्रकाश स्वरूप रंगूं लागला. पण नंतर लगेच त्याला आठवण आली कीं, कौमुदीचा आपल्याला इतका व्यास लागणें योग्य नाहीं.

व म्हणून नंतर ११२ दिवसांनीं तो कमलेला म्हणाला, “ काय हो कमलाताई, प्रीतीची बाधा झाली कीं माणसं अगदीं स्वार्थी बनतात वाटतं ? “ म्हणजे ? ” प्रकाशच्या ह्या प्रभावा अर्थ न कळूनहि उगीचच एक

मूरका मारीत व समोर बसलेल्या माधवरावाकडे ओसरता कटाक्ष टाकीत कमलेने विचारले.

“ अं — नाही म्हाटलं, माधवाच्या व तुमच्या प्रेमहरयावर आपण इतके दिवस बोललों पण इतरांबोहि तशीं प्रेमरहस्यें असतील असा विचार कांहीं तुमच्या मनांत आला नाही — ”

“ अगबाई, म्हणजे ? हें तुम्हीं आपल्या स्वतःविषयी कां बोलतां आहां ? ”

“ होय — माझा — माझा — विवाह ठरला आहे. ” एकादी सर्व-साधारण बातमी सांगावी तसें प्रकाश बोलला. व मग त्याचे त्यालाच ह्या-बद्दल आश्चर्य वाटलें कीं, माधवराव व कमला स्वतःच्या विवाहाच्या इतरां कडून होणाऱ्या उल्लेखानेंहि लाजतात मग आपल्या विवाहाचा आपणच उल्लेख करिते वेळीं आतां आपल्याला कां तसें वाटूं नये ? —

कां वाटूं नये ? — हं ! — प्रश्न तर खराच पण त्याचें उघड उत्तर हें कीं, लज्जा ही प्रीतीची घाकटी बहीण आहे व जिथें प्रीति असते तिथेंच लज्जा आढळते ! —

पण ह्या बाबतींत असा कांहीं विचार करावयास प्रकाशला आतां सवड मिळाली नाही. कारण त्याचें बोलणें ऐकतांच कमलेनें मोठ्या उत्सुकतेनें विचारलें, “ खरंच ? कुणाबरोबर ? को — ”

पण तिला पुरतें बोलूं न देतां प्रकाश उत्तरला “ रश्मि पंडित हिच्याबरोबर — ”

“ होऽऽय ? — आणि रश्मि कोण ही ? ” हा प्रश्न करितेवेळीं कमलेच्या स्वरांत उमटलेली निराशा प्रकाशलासुद्धां कळून आली. व कां तें न कळून, त्यानें एक मंद निःश्वास सोडला.

पण तेवढ्यांत माधवरावानें म्हाटलें, “ म्हणजे दिवाणबहादूर पंडितांची कन्या कीं काय ? ”

व ह्या प्रश्नाला प्रकाशनें मानेनेंच होकार दिला. कारण त्याचें चित्त आतां ठिकाणावर नव्हतें —

त्याला हा विचार एकसारखा सतावीत होता कीं, आपला विवाह

ठरला आहे हें कळतांच तो कौमुदीबरोबर ठरला असणार असें कमलाताई कां समजली ? — छे: छे: ! कौमुदी आपली मैत्रीण आहे — तिचा व आपला स्वरूप स्नेह आहे पण आपलें प्रेम रश्मीवर आहे.

होय — रश्मीवरच आहे — कारण तिच्याबरोबरच आपला विवाह ठरलेला आहे.

भोळा प्रकाश ! — जी गोष्ट खरोखरीच सत्य असते तिचें कधी असें पुनः पुनः प्रतिपादन कां करावें लागतें !

आणि रश्मीवरील आपल्या प्रेमाची इल्ली वारंवार आपल्या हृदयाला आठवण द्यावी लागते हें मात्र प्रकाशच्या लक्षांत येऊन चुकलें होतें. पण रश्मीवर आपलें-हृदयाच्या खऱ्या जिह्वाळ्याचें प्रेम नसल्याचा हा परिणाम आहे असें बरीच त्याच्या ध्यानांत आलें नाहीं. त्यानें आपला असा सरळ हिशेब केला कीं, रश्मीवरील प्रेम आणि कौमुदीबद्दलचा स्नेह हीं आपल्या हृदय-तराजूचीं दोन पारडी आहेत. व इल्ली कौमुदीबरोबर ती नाटिका लिहिण्याच्या वेगळे घांदलीत आपला वेळ तिच्या सहवासांत अधिक गेला. व त्यामुळे तराजूचें तें पारडें अधिक जड झालें इतकेंच !

पण समवयस्कांमधील स्नेह कितीहि मधुर असला तरी तारुण्योद्भव प्रीतीपुढें तो फिक्या पडणारच ही सार्धा गोष्ट प्रकाशच्या ध्यानांत आली नाहीं. कारण त्या खऱ्या प्रीतीची त्याला अद्यापि ओळख पटली नव्हती.

रश्मीबद्दल वाटणाऱ्या आकर्षणाला तो प्रीति हें नांव देऊं पहात होता आणि कौमुदीवरील प्रीतीला स्नेहाच्या नांवाखाली ओळखीत होता. मग त्याची अशी दिशाभूल झाल्यास नवल काय !

परंतु तरीहि कौमुदीबद्दल आपल्याला फार आपुलकी वाटते हें ओळखून कीं काय, तिच्याबरोबरच आपला विवाह ठरला असणार असें कमलाताईनें गृहीत धरले हें मघां कळतांच त्याला चमत्कारिक वाटलें. त्याच्या प्रामाणिक हृदयाला तें गैर वाटलें.

प्रकाशच्या मते, मानवी हृदय हें जणूं चावीच्या मोटरसारखें असतें. चावी देऊन मोटर एका विवक्षित दिशेनें सोडली कीं, ती जशी तिथें गेलीच पाहिजे तसें एखाद्या तरुणानें अमुक एका तरुणीबरोबर विवाह

ठरविळा की तिच्यावरच त्याचें प्रेम स्थिर राहिलें पाहिजे असें तो खरोखरीच समजत होता.

पण जमीन वेडीवांकडी लागली तर निर्जीव मोटर देखील जर पट्टिदीर्घा वेगळ्या दिशेला वळते तर सजीव हृदयमुद्रां तसेंच कारण बडल्यास अमुक एका विवक्षित व्यक्तीपासून इतरत्र नाहीं कां वळणार !

पण छेः !—प्रकाशला ही कल्पना पटणें मुळीं शक्यच नव्हतें.

रश्मीवर आपलें प्रेम आहे, असलें पाहिजे या कल्पनेलाच तो कवटाळीत होता. त्यामुळे कौमुदीच्या स्नेहापायीं रश्मीकडे आपल्या हृदयाचें दुर्लक्ष होत आहे असें वाटतांच तो स्नेहच दूर सारला पाहिजे असें त्यानें ठरविले व तदनुसार सीतागडला पक्षा ख्वा महेना राहूनहि त्यानें कौमुदीला एक-मुद्रां पत्र घातलें नाहीं. जणू कांहीं आपल्या विचारांना असें आचारांचें बंधन घालतां येतेंच !

पण त्यानें आपल्याकडून प्रयत्न तर केला. व त्या प्रयत्नाला बळकटी आणण्यासाठीं म्हणून तो दर चार, सहा दिवशीं रश्मीला पत्रें पाठवूं लागला.

हीं पत्रें बहुशः एकाच धर्तीची असत. वाढ्याच्या कामाची थोडीशी हकीकत, परस्परांच्या प्रकृतीची औपचारिक खुशाली व हवापाण्याचा उल्लेख इतकाच मजकूर त्यांत असे. व रश्मीकडून ह्या पत्रांची उत्तरे क्वचित्च व तीहि चाईत खरडलेलीं अशींच येत तरी त्यामुळे प्रकाशच्या पत्रलेखनांत कांहीं खंड पडला नाहीं.

बरोबरच आहे !—तो कर्तव्य म्हणून रश्मीला पत्रें लिहीत होता ना ! मग ह्या कर्तव्यपालनांत हृदयाचा संबंध कुठें होता ! केवळ बुद्धीच्या शिकवणी बरहुकूम तो हें कर्तव्य बजावीत होता. झालं !

**आ**णि गंमत अशी की, कौमुदीचा स्नेह मुद्दाम असा कमी केल्याने प्रकाशला खेद वाटत होता तरी कौमुदीला वाटत नव्हता. कारण प्रकाशच्या प्रामाणिक हृदयाची तिला प्रत्यक्ष प्रकाशहूनहि अधिक ओळख होती.

त्यामुळे सीतागडला जाण्याच्या वेळी प्रकाशच्या अकारण तुटकपणाने तिचे मन जरी खिन्न झाले तरी थोड्या विचारांअर्ती ह्या तुटकपणाचा कार्यकारणभाव तिने बरोबर शोधून काढला.

आपल्या व त्याच्या वाढत्या मैत्रीचे प्रकाशला भय वाटू लागले आहे व म्हणून तो ही मैत्री कमी करू पहात आहे हे तिने ओळखले. व त्यामुळे तिला वाईट वाटले तरी प्रकाशला आपल्याविषयी नुसता स्नेह वाटत नाही हे कळून तिला आनंदहि बाटला !

पण—परिस्थिति अशी असूनहि, रश्मीवर त्याचे खरे प्रेम नसूनहि मोहवशतेपायी तो हा विवाह करणार होता !

म्हणजे पोहावयाला येत नसतांना हातपाय बांधून घेऊन समुद्रांत उडी डाकण्यासारखेच नाही का हे कृत्य ?

केवढा हा आततायीपणा !

पण—पण—प्रकाशला तो कसा कळून येणार ?

रश्मीला दिलेलें विवाहाचें वचन तो कदापि मोडणार नाहीं.

मग पुढें काय होणार ?

कौमुदीनें ह्यावर कितीतरी विचार केला. रात्रीच्या रात्री जागून काढल्या व शेवटीं ठरविलें कीं, अशा स्थितीतहि जग प्रकाश रश्मीबरोबर विवाह करूं लागलाच तर त्याला वस्तुस्थिति नीट समजावून देण्याचा प्रयत्न करावयाचा !

आणि—प्रकाश आपलें सांगणें ऐकून घेईल ?

त्याप्रमाणें तो वागेल ?

हो—वागेल !

आपल्याबद्दल त्याला जर खरा निर्याज स्नेहच वाटत असला, आपल्या व त्याच्या मैत्रीमध्ये कुठेंतरी धोका आहे असें जर त्याला वाटत नसेल तर तो आपली मैत्री सुलूं ठेवील व आपल्या मैत्रीच्या मलोच्चारानें त्याच्या मानगुटीवर बसलेलें हें मोहपिशाच्च दूर पळून जाईल !

पण—प्रकाशला हल्लीं आपल्याबद्दल नुसता स्नेहच वाटत होता काय ?

कौमुदीचें हृदय पुनः पुनः तिला ' नाहीं नाहीं ' म्हणून सांगूं लागलें.

व तिनें पुष्कळ विचारांतों असा आडाखा तयार केला कीं, प्रकाशला जर आपल्याविषयीं हल्लीं व पूर्वीं खरोखरीच निर्मळ मैत्री वाटत असेल तर कीतागडहून तो आपल्याला एकहि पत्र पाठविणार नाहीं.

त्याची अतिप्रामाणिक व लवचिक मनोवृत्ति त्याला पत्र लिहूं देणारच नाहीं !

व त्यानें स्वतःशीं सुद्धां जरी तें कबूल न केलें तरी त्याला आपल्या-विषयीं साध्या मैत्रीपेक्षां विशेष काहींतरी वाटत आहे असें ह्यावरून स्पष्ट होईल.

व मग तरीहि दिलेलें वचन पुरें करण्यासाठीं तो जर रश्मीबरोबर विवाह करावयास तयार झाला तर लाज, भीड दूर सारून आपण त्याला त्याच्या हृदयाची ओळख पटवून द्यावयाची !

मात्र त्याचें वस्तुतः आपल्यावर प्रेम आहे—असेल असा उल्लेखहि करावयाचा नाहीं !

फार काय, त्याने आपल्याबरोबर लग्न न केले तरी हरकत नाही वण  
रश्मीवर प्रेम नसताना त्याला तिच्याशी विवाह करू न्यावयाचा नाही !

बस !— ह्या दिशेने आपण शक्य ते प्रयत्न करावयाचे असे कौमुदीने  
ठरविले.

व आपण नसविलेला आडाखा बरोबर येतो की चुकतो हे कळण्याची  
ती मार्गप्रतीक्षा करू लागली !

आणि आडाखा बरोबर आला !

एरवी मोकळ्या मनाने तिला पत्रे पाठविणाऱ्या प्रकाशने सीतागडहून  
तिला एकहि पत्र पाठविले नाही.

व त्यावरून आपल्या व त्याच्या वाढत्या मैत्रीचे त्याला भय वाटत आहे  
व म्हणून ती मैत्री कर्मा करावयाला तो पहातो आहे हे कौमुदीने ओळख  
व तिला त्यांतल्या त्यांत बरे वाटले.

आतां ह्याउपपर प्रकाश जर रश्मीबरोबर विवाह करू लागला,  
त्याला त्यापासून परावृत्त करण्याचा अधिकार आपल्याला आहे  
जाणीव तिच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाली !

किती मजेदार योगायोग हा !

कौमुदीशी असणारा स्नेहभाव दूर सारल्याने रश्मीशी विवाह क  
आपल्या कर्तव्याचे पालन करणे सुलभ होईल असे वाटून तो  
दूर सारण्याची पहिली पायरी म्हणून प्रकाशने कौमुदीला एक  
घाडले नाही !

व त्याने एकहि पत्र न पाठविल्यामुळे, त्याचे त्यालाहि कटू  
नसेल तरी वस्तुतः त्याचे आपल्यावर प्रेम आहे हे कौमुदीने उ  
म्हणून तो रश्मीशी करू न पाहत असलेल्या निष्प्रेम विवाहांत मोड  
आपल्या कर्तव्याचे पालन करावयाचे असे कौमुदीने ठरविले.

म्हणजे एकाच वेळी व एकाच घटनेमुळे प्रकाश व कौमुदी या  
अगदी परस्पर विरुद्ध अशा कर्तव्याचे पालन करण्याचा निश्चय केला !

रश्मीशी ठरलेला विवाह पार पाडणे हे आपले कर्तव्य आहे व ते  
रीतीने पालन करावयाचे असे प्रकाशने ठरविले व रश्मीशी ठरले.

प्रकाशचा विवाह पार पाडू न देणें हें आपलें कर्तव्य आहे व तें आपण योग्य रीतीनें पालन करावयाचें असें कौमुदीनें ठरविलें !

एका वेळीं जन्मलेल्या बालकांची दैवरेषा जर परिस्थित्यनुरूप वेगवेगळीं उमटते तर एकाच वेळीं ठरविलेल्या घटनांची रूपरेषा परिस्थित्यनुरूप वेगवेगळीं घडणारच !

याच लेखिकेची

## निर्माल्यांतील कळी

ही सामाजिक कादंबरी वाचण्यास विसरूं नका

वि. ग. ताम्हणकर १२ बुधवार पुणे.

## २० “शाळेतुनीं घराला येतां धरील पोटीं”

पुण्या सग्या महिन्यानें प्रकाश मुंबईला परत आला. त्याच्याकडून एकहि पत्र आलें नसल्यामुळे तो केव्हां येईल ह्याबद्दल कौमुदीला कांहींच कल्पना नव्हती. तरीमुद्दां एक, दोन दिवशीं गड्याकडून प्रकाशची खोली ती झाडून घेत असे.

साधारणतः एका महिन्यानें आपण परत येऊं असें जाण्याच्या आदल्या दिवशीं प्रकाशनें तिला म्हटलें होतें परंतु ही मुदतच जेव्हां टळून गेली तेव्हां प्रकाश मुद्दामच तिथे जास्ती दिवस रहात आहे की काय अशी कल्पनाहि तिच्या मनांत येऊन गेली. पण त्याच वेळीं निदान रस्मीसाठीं तरी तो शक्य तों लौकर इथे येईल असा ‘दुष्ट व खवचट’ विचार तिच्या डोक्यांत उद्भवलाच.

कारण कौमुदी कितीहि विचारी असली तरी प्रकाशच्या तुटक वागण्या, मुळें तिला कसेतरीच वाटे, प्रकाशच्या प्रेमाचा आपल्याला लाभ होणार नसला म्हणजे त्याच्या मैत्रीलाही आपण अंतरलेंच पाहिजे काय असें वाटून तिला खेद होई !

पण लगेच प्रकाशच्या चंचल, भावनाप्रवण मनोवृत्तीची तिला आठवण येई व शिवाय असेंहि वाटे की आपला सहवास टाळण्याचा जरी तो प्रयत्न करित असला तरी हरेक बाबतींत आपली मदत घेण्याची, आप-

त्याला प्रत्येक गोष्ट सांगण्याची इतक्या दिवसांची संवय त्याला काय अशी एकाएकी सुटेल ?—

आज ना उद्यां, तो स्वतःचे सुखदुःख खात्रीने आपल्याकडेच सादर करील.

आईवर अभिमानाने रागावून बसलेला मुलगा कांही वेळाने परत आईच्याच कुशीत नाही कां घुसत ?

तसा प्रकाशहि आपल्याकडे परत येईल.

खरंच, कौमुदी प्रकाशला किती उत्तम ओळखीत होती.

सव्या महिन्याने प्रकाश मुंबईला परतला. पण त्यावेळी कौमुदी शाळेत गेली होती. आणि ती शाळेतून आल्यावेळी तात्यांची भेटहि न घेतां प्रकाश बाहेर निघून गेला होता. त्यामुळे कौमुदीला त्याच्या आगमनाची जाणीव नव्हती.

शाळेतून आल्यावर तिने चहा घेतला, व तात्या फिरावयाला गेल्यानंतर ती आपल्या खोलीत खिडकीशी बसून 'यशोधन' वाचू लागली.

त्यांतील 'आई' ही कविता कौमुदीला अतिशय आवडत असे. त्यांत वर्णन केलेल्या आईच्या वात्सल्याचा वयाच्या तेरा वर्षेपर्यंत तिने अनुभव घेतला असल्यामुळे आपल्या प्रेमळ आईची स्मृति तिच्या अंतःकरणांत चांगलीच दृढ होती !—

आईच्या मृत्यूनंतर शाळेतून घरी आल्यावेळी कौमुदीच्या बालहृदयाला मातृविरह अतिशय व्यथित करित असे.

“शाळेतुनी घराला येतां घरील पोटी,  
काढून ठेविलेला घालील घास ओठी.”—

अहा !— आईच्या मायेचें यशवंत कवीने किती यथार्थ वर्णन केलें आहे.

कौमुदी शाळेतून आल्यावर तिची प्रेमळ आई तिला अशीच पोटेशीं घरीत असे. व मग लगेच तिला ऊन चहा व कांही तरी फराळाचें ती खाऊं घालीत असे.

पण—पण आई गेल्यावर तें सारें संपलें !— व त्या बरोबरच कौमुदीचे बाव्यहि कायमचें संपलें !

तेरा वर्षाच्या कोंवळ्या वयांत कौमुदीवर घरसंसार व स्वयंपाकपाणी  
संभाळण्याची जबाबदारी पडली.

पुढे पुढे संवयीने तिच्या तें अंगवळणी पडलें तरी—आतां ती तेवीस  
वर्षांची झाली होती तरीहि अद्यापि शाळेंत शिकवून, दमून भागून घरीं  
आल्यावेळीं तिला आईचा विरह तितकाच कधीकधी जाणवें !

आई असती तर ?

तर — तर— घरीं दमून श्रमून आल्यावर आपणच चहा करून प्याव-  
याचा व अतिशयच श्रमल्यावेळीं चहाला अजिबात फांटा द्यावयाचा हे त्रास  
चुकले असते !

आईनें किती आवडीनें, कौतुकानें आपल्याला चहा करून दिला  
असता ! आपण घरीं येण्याच्या वेळीं ती आपली वाट पहात दारांत  
उभीच राहिली असती !

आई — आई ग—

कौमुदीच्या डोळ्यांतून दोन चार अश्रूबिंदू ओघळले. ते पुसण्यासाठीं  
तिनें हात वर केला इतक्यांत दारांतून हांक ऐकू आली.

“ कौमुदी, कौमुदी—”

कौमुदीनें दचकून तिथें पाहिलें.

दारांत प्रकाश उभा होता—

हळूहळू पुढें येत तो म्हणाला, “ कौमुदी, मी आलों आहे.”

चट्दिशीं डोळे पुसून कौमुदी खुर्चीवरून उठणार इतक्यांत प्रकाश  
तिच्या खुर्चीजवळ खालीं सतरंजीवर बसला व तिच्या गुडघ्यावर आपला  
हात ठेवीत मंद स्वरांत तो म्हणाला, “ कौमुदी, मी आतां रश्मीकडून  
आलों— माझ्या गैरहजेरांत तिनें बाळासाहेब सरदाराबरोबर विवाह ठरवून  
टाकला. आमचा ठरलेला वाड्निश्चय तिनें मोडला. नि म्हणून मी तुझ्या-  
कडे आलों आहे.”

“ नि म्हणून मी तुझ्याकडे आलों आहे —”

किती सरळ निर्घाजतेनें प्रकाश बोलला.

मर्णा वाचीत असलेल्या कवितेंतील तो चरण कौमुदीला आठवला.

“ शाळेंतुनी घराला येतां घरील पोटी—”

—खरंच, जगाच्या शाळेंत आज नवा, कडु धडा शिकून प्रकाश भरीं आपल्यापाशीं आला आहे !

त्याला आतां आपणच नको कां पोटाशीं घरावयाला ?

रश्मीने त्याचा स्वाभिमान दुखविला आहे व तें दुःख तो आपल्या पाशीं घेऊन आला आहे.

तें दुःख आतां आपणच निवारलें पाहिजे !

कौमुदीने स्नेहभरानें त्याच्याकडे पाहिलें —

त्याची मुद्रा त्रासिक, रागीट व ओशाळी दिसत होती.

कौमुदीने त्याच्याकडे पहातांच कांहींना फुरंगटलेल्या स्वरांत तो म्हणाला “हू ! रश्मीला माझी किंमत अगदीं कवडीमोलाची वाटते होय ! तर मग मलाहि तिची पर्वा नाही. कौमुदी तूं माझ्याबरोबर लग्न कर म्हणजे चांगला नक्षा उतरेल तिचा — अं ? ”

प्रकाशच्या ह्या विक्षिप्त मागणीला काय उत्तर द्यावें तेंच कौमुदीला कळेना !—

प्रकाशवर तिचें दृढ प्रेम होतें. त्याच्याशीं आपलें लग्न व्हावें अशी तिची फार इच्छा होती. पण ती इच्छा अशा रीतीनें पुरी व्हावी असें मात्र तिला मुळींच वाटत नव्हतें.

रश्मीचा नक्षा उतरविण्यासाठीं — आपला दुखविलेला स्वाभिमान पुनः प्रस्थापित करण्यासाठीं — प्रकाशनें आपल्याबरोबर विवाह करण्याची इच्छा प्रकट करावी हें तिला कसें आवडेल !—

प्रकाशच्या ह्या पोरकटपणाची तशा स्थितीतहि तिला मौज वाटली ! प्रकाशच्या स्वभावार्शी त्याची ही कृति अगदीं सुसंगतच होती !

आपल्याला हवेंसें वाटणारें खेळणें दुसऱ्या मुलानें विकत घेतलें म्हणजे त्याच्या नाकावर टिचण्यासाठीं ह्या चिडलेल्या मुलानें समोर दिसेल तें खेळणें विकत घ्यावें त्यांतलाच प्रकार हा !

वास्तविक रश्मीबद्दल प्रकाशला वाटणारें आकर्षण अद्यापि अगदीं दूर झालें नव्हतेंच—व मुख्य म्हणजे, आजवर प्रत्येक परीक्षेंत पहिला आलेल्या,

आपल्या मगदुरावर आज महिन्याला अडीचशे रुपये मिळविणाऱ्या प्रकाशाला रश्मीने केलेला अपमान असह्य झाला होता. त्याचा अभिमान डिवंचला गेला होता.

कौमुदीला प्रकाशची कीव आली.

लहान मुलाला थोपटावे तसे तिने प्रकाशला खांद्यावर थोपटले.

त्याबरोबर तिच्याकडे पहात प्रकाशने पुनः म्हटले, “मग काय कौमुदी, तू करणार ना माझ्याशी लग्न ?”

क्षणमात्र विचार करून स्थिग्ध स्वरांत कौमुदी उत्तरली, “लग्न करण्याची एवढी काय घाई आहे ? प्रकाश, मी मैत्रीण आहे ना तुम्ही ? आपण किनई पूर्वीप्रमाणे खूप गप्पा गोष्टी करू, माधवकमलेचा विवाह निर्विघ्नपणे घडवून आणू काय ?”

कौमुदीचे हे उत्तर ऐकतांच प्रकाशची मुद्रा किती पण निवळली, त्याच्या चर्येवरील मघांचा तो कडवटपणा दूर झाला. तो थोडासा हसला सुद्धा व खेळकरपणाने म्हणाला, “कौमुदी, तू मोठी जादूगारीण आहेस बघ. तुझ्याकडे जरा बोलण्यासवरल्यानेच मनाला किती हलकं वाटतं गं ?”

“मग ? जड मनाला हलकेपणा आणणारी जादूगारीण अशी पाटी लावू या काय माझ्या खोलीला ?” संभाषणांत मोकळेपणा आणण्यासाठी कौमुदीने बळेच विनोद केला.

पण ह्यावर प्रकाश हसला नाही. तो कांहीतरी विचार करीत होता. (११) ३-३ मिनिटांनी तो म्हणाला, “कौमुदी, तुला ते सांगावं की नाही असं प्रश्न पडला आहे मला. पण तुझ्यापासून कांही लपवावं असं मला वाटत नाही. म्हणून सागतोच तुला. बघ कौमुदी, मघां माझ्याशी लग्न करण्याबद्दल मी तुला विचारलं ना, त्याला तू नकार दिलास त्यामुळे मला कसं बरं वाटलं. म्हणजे तू होकार दिला असतास तर मी माघार घेतली असती असें नव्हेत. पण नुसत्या रागाच्या भरांत तुला मी मागणी घातली होती ! खरं म्हणजे मला मुर्छी लग्न करण्याची इच्छाच नाही ! मी हें तुला स्पष्ट सांगितलं म्हणून रागावू नकोस हं माझ्यावर !”

आणि प्रकाशच्या ह्या स्पष्टोक्तीचा कौमुदीला राग आला नाही. तरी

तिला वाईट मात्र वाटलें. रश्मीबद्दल प्रकाशला अद्यापि आकर्षण वाटवें आहे हें त्याच्या ह्या शब्दावरून ध्वनित होत असतां तिला खेद झाल्या-शिवाय राहिल ? पण त्यांतल्यात्यांत तिला इतकेंच बरें वाटलें कीं, प्रकाशनें निव्वळ रश्मीवरील रागाच्या भरांत मर्णां आपल्याला मागणी घातली हें ओळखून आपण त्याला नकार दिला हेंच योग्य झालें.—

कारण कौमुदीचें प्रकाशवर एवढें प्रेम होतें कीं, त्याच्या नखालाहि धक्का लागूं नये म्हणून तिनें केव्हांही आपल्या जिवाचा अगदीं आटापिटा केला असता !

पण ती नुसती भावनाप्रवण नव्हती. प्रसंगी भावनेला विचाराची मुरड घालावी लागते हें ती ओळखून होती. व त्यामुळे प्रकाशनें हृदयाच्या जिह्वाळ्यानें आपल्याला मागणी घातलेली नाहीं हें ओळखून तिनें त्याला मर्णां नकार दिला.

मात्र तो देण्यापूर्वी त्याला शब्दानें आपल्याशीं बांधून ठेविलें तर रश्मीच्या मोहपाशांत पुनः अडकण्याची त्याला मनाई होईल हें मनांत येऊन त्याच्या मागणीचा स्वीकार करण्याचा मोह तिला पडला होता.

पण हृदयाला— त्यांतून विकाराच्या आहारी गेलेल्या हृदयाला बंधनें कुठवर घालतां येणार असें वाटून प्रकाशला नकार देणेंच तिनें इष्ट ठरविलें. व आतां प्रकाशची ही स्पष्टोक्ति ऐकून तर आपण नकार दिला हें अति-शयच बरें झालें असें तिला वाटलें. तरी मुद्दां प्रकाशवरील आपल्या प्रेमाची त्याला अद्यापि जाणीव होत नाहीं असें मनांत येऊन तिचें हृदय व्यथित झालें.

पण तिनें लगेच स्वतःला सावरलें. प्रकाश वयानें मोठा असला, आपल्याहून त्यानें अधिक पावसाळे पाहिलेले असले तरी तो अजाण आहे, पोरकट आहे, खुळ्या दुरभिमानानें त्याची अद्यापि दिशाभूल होत आहे. तेव्हां त्याचें बोलणें काय मनाला लावून घ्यावयाचें ? — तो चुकला तरी आपण आपलें कर्तव्य नीट बजाविलें पाहिजे.

“ शाळेंतुनी घराला येतां धरील पोठी ” हें प्रेमळ आईचें वात्सल्य आपण त्याला दाखविलें पाहिजे — व असें मनांत येऊन कौमुदीनें वात्सल्य स्निग्ध प्रेमानें आपला हात प्रकाशच्या अवनत मस्तकावर ठेविला.

**कौ**मुदीच्या ह्या मातृमुख्य ममतेनें केवढें तरी काम केलें. मघां रस्मी-  
कडून आल्यावेळीं त्रासिक, रागीट दिसणारा प्रकाश किती चटकन  
नेहमींसारखा हंसरा, बोलका बनला.

त्या रात्री अकरा वाजेपर्यंत तो कौमुदीला सीतागडची सर्व बारीक  
सारीक इकीकत सांगत होता.

तेथील नव्या वाड्याचें काम बहुतेक संपत आलें आहे, वाडा किती  
सुंदर व नवीन पद्धतीचा बांधला आहे, त्यांत सर्व आधुनिक सोयी कशा  
केल्या आहेत, त्याच्या बांधकामावर देखरेख करितांना आपल्याला किती  
त्रास पडला व परवां आपले साहेब तिथें आल्यावेळीं कामाचा उकृष्ट  
'प्रोग्रेस' बघून आपल्यावर ते कसे खूष झाले व पुढील महिन्यापासून आप-  
ल्याला पन्नास रुपयांची बढती कशी मिळणार आहे वगैरे भाडिती सांगून  
तो माधव— कमलेच्या विषयाकडे वळला.

व कांहींशा गंभीर आवाजांत तो म्हणाला, “ कौमुदी, माधवकमलेचा  
विवाह घडवून आणण्यासाठीं आपण करणार असलेलें हें नाटक आतां  
ढीकटच सुरू होणार. आणखी आठ दिवसांनीं म्हणजे पुढल्या गुरुवारी  
नाटकाची नांदी आहे हें—”

“ नाटकाची नांदी ! म्हणजे काय ? ”

“ वा ! अग, दत्तविधान ! दत्तविधान म्हणजे आपल्या नाटकाची

नांदीच नव्हे काय ! दत्तविधान आटोपलें कीं, प्रजेला नापसंत असलेला मुलगा दत्तक घेतल्यामुळे प्रजाजनांचा राणीसाहेबांवर होणारा रोष टाळण्यासाठीं कमलाताईला मथुरावृंदावनाला पाठवावयचें नि मग पुढें नाटकाचे अंक पार पाडावयाचे. ”

“ अस्सं !—पण प्रकाश, ती वेळ आतां जवळ येऊं लागली तशी भीति वाटते बघ, मला. ” आपल्या कंठावर उजवा हात दाबीत कौमुदी बाबरल्या स्वरांत म्हणाली.

“ बाइबाः, तूंच एवढी भितेस. मग कमलाताईनें काय करावें ? त्या विचारांच्या इल्लीं ८।१० दिवस अगदीं भयभीत झाल्या आहेत. शक्यतों लौकर तूं सीतागडला आपल्याकडे निघून ये असा त्यांनीं तुला निरोप पाठविला आहे. आणि खरं सांगूं कौमुदी, त्या इतक्या भिऱ्या आहेत कीं, ज्या प्रेमसौख्याला आपण आतां कायमची पारखी झालें आहे तें सुख माघ-बाशीं विवाह केल्यानें पूर्णेशानें आपल्याला लाभणार ही खात्री त्यांच्या हृदयाला असूनहि त्यांची बुद्धि आयत्या वेळीं त्यांच्या हृदयाला दगा देईल कीं, काय अशी शंका येते मला. आपण राणी असले तरी सर्वसामान्य तरुणीप्रमाणें आपल्याला भावना आहेत, विकार आहेत हें त्यांच्या हृदयाला पटतें आहे पण बुद्धीला अद्यापि तितकें पटत नाहीं. कौमुदी, तूं एकदां म्हटलं होतंस त्याप्रमाणे त्यांच्या बुद्धिहृदयामध्ये रस्सीखेंच सुरू आहे नि अशावेळीं त्यांना धीर द्यावयाला जर तूं तिथें नसलीस तर आयत्यावेळीं त्या माघार घेतील नि स्वतः जन्माच्या दुःखी होऊन माघवालाहि दुःखी करतील ! त्यांनीं पुनर्लभ केल्यानें वस्तुतः कुणाचेंहि नुकसान होणार नाहीं. सीतागड संस्थानांत त्या आजन्म कुजत पडल्यानें प्रजेचा काय फायदा होणार आहे ! प्रजेचें हित साधावयाचें थोडें तरी सामर्थ्य त्यांना आहे काय ! प्रजेला इवा असणारा मुलगा दत्तक घेण्याचा अधिकारहि त्यांना नाहीं. मग एकाद्या कष्टसूत्री बाहुलीप्रमाणें नाचण्यापेक्षां आमच्या माघवाच्या संसाराचीं सूत्रें स्वतः हातीं घेऊन त्यांनीं तीं नाचविणेंच इष्ट नाहीं काय ! ”

“ केव्हांहि इष्टच आहे ! प्रकाश, एकादी निर्जीव वस्तु कुसलेली आप-

ह्याला पहावत नाही. मग तरुण विषवेचें सजीव हृदय कुसतांना आपण उपज्या डोळ्यांनीं कसं रे पहातो ? ”

“ कसं आणि काय ? हें बघ कौमुदी, पहाण्याची इच्छा नसली म्हणजे डोळ्यांवर कातडें ओढून सोईस्कर आंधळेपणा आणण्याची युक्ति आपल्या समाजाला अगदीं छान साधली आहे !- वरं, मग तूं येणार ना सीता-गडला ? ”

“ होय. यावयालाच पाहिजे नाही ? ”

“ तर ग- कमलाताई तुझ्या वाटेकडे डोळे लावून बसल्या आहेत ना. ”

“ आणि तूं तर येणार असशीलच ? ”

“ हो, हो- दत्तविधानाला उपस्थित होण्याबद्दल दिवाणसाहेबांनीं मला आमंत्रण दिलं आहेच पण शिवाय, त्याच दिवशीं संध्याकाळीं व्हाइसरॉयच्या हस्ते त्या नव्या वाड्याचा उद्घाटन समारंभ होणार आहे ना ? ”

“ पण प्रकाश, त्या उद्घाटन समारंभापेक्षां दत्तविधानाचें महत्त्वच तुला अधिक वाटणार, नाही कां ? कारण दत्तविधान म्हणजे तुझ्या नाटकाची नांदी नि तूं तर नाटकाचा सूत्रधार. ”

“ हं, हं, खरं आहे.—नि हो खरं, कौमुदी, मग तुझ्या शाळेच्या वार्षिक समारंभाच्या वेळीं तें नाटक कसं काय झालं ग ? ”

“ फारच छान झालं रे— प्रेक्षकांना तें फारच आवडलं. नि त्यामुळें आमच्या प्रिन्सिपॉल्बाई भारीच खूप झाल्या माझ्यावर— नि तूं न आल्यानें त्या तितक्याच हळूहळू त्या नि—”

पण कौमुदीनें वाक्य अर्धेच सोडलें. कारण बाई नुसत्या हळूहळूनच थांबल्या नव्हत्या. त्यांनीं प्रकाशवरून कौमुदीची प्रच्छन्न चेष्टाहि केली होती. प्रकाशची व आपली नुसती खूप मैत्री आहे असं कौमुदीनें त्यांना सांगितलें तरी ह्या मैत्रीच्या भुंग्याच्या आंवतींभोंवतीं प्रीतीचा मध असणारच असा बाईंनीं दृढ तर्क केला होता व त्यामुळें प्रकाशला पहावयाला त्या फार उतावीळ झाल्या होत्या. व आतां बोलतांना भान न राहून कौमुदी ह्याबद्दल थोडासा उल्लेख करूं जात होती पण तेवढ्यांत तिनें सावरलें.

ती एकदम बोलावयाची यांबतांच प्रकाश म्हणाला, “हं—बोल कीं पुढें.”

“अं— काय बोलें ? ”

“अग, वाक्य पुरं तरी कर. ‘नि तूं न आल्यानें त्या तितक्याच हळ-  
हळल्या नि—’ असं बोलत होतीस आणि मध्येच यांबलोस कां ? ”

“अं—अं— छेः ! तसं नव्हतें मीं बोलत— ‘नि तूं न आल्यानें त्या  
तितक्याच हळहळल्या ना’ असं म्हटलं मी—” कौमुदीनें किती चट्दिशीं  
शब्द फिरविला— कशी शट्कळ सारवासारव केली !—

बाकी ह्यांत काय आश्चर्य म्हणा ! जिथें ती आपल्या हृदयांत नाच-  
णाऱ्या नाजूक भावनांची प्रसंगानुसार सारवासारव करित होती तिथें एकाद्या  
वेलांटी कान्हाची काय मात्रा !—

एवढेंच नव्हे तर तिनें मग पट्दिशीं तो विषयसुद्धां बदलला. ती घाई-  
घाईनें म्हणाली, “नि प्रकाश, कमलच्या माहेरच्या माणसांना दत्तविधा-  
नाला नाहीं ना बोलविलेलं ? ”

“नाहीं बुवा ! त्या बाबतींत स्वतः कमलाताईनींच हेका घरला व  
दुसरी मौजहि अशी झाली अनायासें कीं, दत्तविधानाची कुणकुण थोडी  
ऐकून मागेच कमलाताईच्या भावांनें त्यांना पत्र धाडून आपल्या मुलाला  
दत्तक घेण्याचें सुचविलें होतें. व कमलाताईनीं ताबडतोब तें पत्र दिवाण-  
साहेबांना दाखवून त्यांच्या करवीं आपल्या भावाला एक चांगलें खरमरीत  
पत्र धाडलें होतें. त्या प्रसंगापासून दिवाणसाहेबहि कमलाताईच्या माहेरच्या  
माणसांवर जरा नाराजच आहेत. कमलाताईच्या ऐश्वर्यावर त्या माणसांचा  
डोळा आहे असें वाटून दिवाणसाहेब त्या कुणाला संस्थानांत येण्याचीसुद्धां  
सलगी करूं देत नाहीत. त्यामुळें त्या घटने विषयीं दिवाणसाहेबांना आतां-  
आठवण देऊन त्या माणसाला दत्तविधानाच्या निश्चित दिवसाबद्दल माग  
मूसहि लागूं न देण्याची कमलाताईनीं सूचना केली व दिवाणसाहेबांनाहि  
ती फार पटली. ”

“अस्सं होय ! म्हणजे सुंठीवांचून खोंकला गेला. म्हणावयाचा. सुरेल !  
—“कौमुदीं हंसून, आतां मनमोकळें हंसून,” म्हणाली.

व मग अशाच गप्पा गोष्टीत ते ५।६ दिवस गेले. व मौज अशी कीं,

आजपर्यंत, म्हणजे रश्मीशी त्याचा विवाह ठरल्यापासून आजपर्यंत प्रकाशनं एकदांही कौमुदीकडे रश्मीचा उल्लेख केला नव्हता. पण ह्या ५।६ दिवसांत त्याने बऱ्याच वेळां तिचा उल्लेख केला.

सितागढला कमलताईला पाहिल्यावेळीं त्यांच्या सौंदर्याशी आपण रश्मीच्या सौंदर्याची तुलना कशी केली ह्याबद्दल एक दिवस कौमुदीला सांगून त्याने म्हटलें, “कौमुदी, तुझी कमलताई फार सुंदर आहे पण रश्मीचें सौंदर्य तिच्यापेक्षा अधिक शगसगीत आहे. अगदीं सूर्यप्रकाशासारखेंच तेजस्वी आहे.”

ह्यावर कौमुदीने मनांतल्या मनांत म्हटलें, “हं, तरीच ह्या सौंदर्याच्या सूर्यप्रकाशानें तुझे डोळे अद्यापि दिपलेले आहेत ते—”

उघड मात्र मात्र ती एवढेंच म्हणाली, “म्हणजे रश्मि हें तिचें नांव सार्थ आहे तर—”

“हो, अगदीं सार्थ ! नि ती अशी अव्यंग सुंदर आहे म्हणून तिच्या मुखकमलाभोवती अनेक भुंगे गुंजत राहिले तर काय नवल ! नि मग त्यामुळें तिची वृत्ति कांहींशी चढेल झाली तरी काय नवल ? ”

कौमुदीने ओळखलें कीं, स्वारी अद्यापि विकाराच्या तडाक्यांत सांपडलेलीच आहे. एवढ्यांत त्याला विचार सुचणार नाहीं.

तेव्हां रश्मीविषयी चार दोन उपदेशाचे शब्द त्याला ह्यावेळीं सांगून उपयोग नाहीं. रश्मीचें सौंदर्य कितीहि जरी विलोभनीय असलें, कितीहि तरुण तिच्या नादी असले तरी एकाद्या तरुणाला विवाहाचें वचन दिल्यावर तें मोडण्याचा तिचा हा चंचलपणा मुळींच क्षम्य नाहीं हें प्रकाशला आपण सध्यां सांगितलेलें रुचणार नाहीं हें ओळखून कौमुदी कांहीं बोलली नाहीं.

बाकी, कौमुदी रश्मीला चंचलपणाचा दोष लावीत होती व रश्मीनें केलेला अपमान इतक्या लौकर विसरणान्या प्रकाशलाही चंचल ठरवीत होती आणि ती स्वतः काय कमी चंचल होती!—

रश्मीशीं ठरलेला प्रकाशचा विवाह मोडला जावा अशी तिची इच्छाच होती. पण आतां रश्मीनें तो मोडला तर तिला त्याबद्दल दोष द्यावयालाहि कौमुदी तयार झाली हा चंचलपणाच नव्हे काय !

पण कौमुदीच्या ह्या बाह्यतः चंचलपणाला तसेंच कारण होतें.

ठरलेला विवाह रश्मीने मोडला तरी त्यामुळे तिच्याविषयीच्या मोहांतून प्रकाशची सुटका होईल असें कौमुदीला वाटत नव्हते. प्रकाशचा नाद अगानें सुटणार नाही असा तिचा तर्क होता.

व तो तर्क अगदी खरा ठरला !— प्रकाश अद्यापि रश्मीविषयीच्या मोहांत गुरफटलेलाच होता. व त्यामुळेच हा विवाह मोडला तरी कौमुदीला तितकासा आनंद झाला नाही.

एवढेंच नव्हे तर तिच्याशी बोलतांना प्रकाश जरी कधी कधी रश्मीला दोष देई व कधी कधी तिची बाजू घेई तरी कौमुदी ह्या निंदास्तुतीत थोडासुद्धां भाग घेत नसे !—

प्रकाशची वृत्ति अति प्रामाणिक व कमालीची अस्थिर आहे हें ठाऊक असल्यामुळेच ती ह्या भानगडीत पडत नसे.

समजा, प्रकाशनें रश्मीला दोष दिल्यावेळीं कौमुदीनें जर तिची बाजू घेतली असती तर प्रकाशला लगेच तें पटलें असतें व झाल्या घटनेत रश्मि सर्वस्वीं निर्दोषी आहे असें पकें ठरवून तो आणखीच तिच्या आहारीं गेला असता !

बरं, कौमुदीनें जर रश्मीची निंदा केली असती तर त्याच्या खुल्या प्रामाणिक हृदयाला व निःसीम विश्वासू वृत्तीला तें आवडलें तर नसतेंच पण कौमुदीच्या ह्या उद्गारावर प्रतिक्रिया म्हणून रश्मीच्या अंगांत वास्तविक असलेल्या दोषाकडे तर त्यानें पूर्ण डोळेझांक केली अगतीच पण तिच्या अंगांत नसलेले गुणहि त्यानें तिला बहाल केले असते व तिला निर्दोष व अखिल गुणसंपन्न समजून तिच्या ह्या कार्त्तिक मूर्तीच्या पूजेतच तो गुंणून राहिला असता ! —

असा कांहीं विविचित्र स्वभाव त्याचा होता.

व तो पुरा ओळखीत असल्यामुळेच रश्मीच्या बाबतीत कौमुदीनें त्याच्याकडे मौनाचें धोरण स्वीकारलें होतें व ज्या ज्या वेळीं तो होऊन तिचा विषय काढा त्या त्या वेळीं शक्य तों ती विषयांतरच करी व लौकरच घडून येणाऱ्या नाटकाची प्रस्तावनाच ती बहुतकरून सुरू करी !—

**व** मग कौमुदी सीतागडला गेल्यावर आपल्या महालाच्या एकांतांत कमलें जेव्हां कौमुदीकडे प्रकाशचा विवाह रश्मीशीं ठरल्याबद्दल उल्लेख केला तेव्हां कौमुदीनें त्यावर नुसता हुंकार दिला.

रश्मीशीं ठरलेला प्रकाशचा विवाह मोडल्याचा तिनें उल्लेखहि केला नाहीं. कारण मग आपल्याबरोबर प्रकाशचा विवाह घडून यावा म्हणून कमल कदाचित् खटपट करूं पाहील असें भय तर तिला वाटलेंच. पण शिवाय ह्या मोडलेल्या विवाहाची चारचौघांत अशी चर्चा झालेली प्रकाशला मुळीं आवडणार नाहीं. ह्या झाल्या घटनेबद्दल कमलनें किंवा माघवरावानें हळहळ, सद्धानुभूति वगैरे दर्शविलेलीहि त्याला आवडणार नाहीं हें सारें दूरदर्शीपणानें ध्यानांत आणून कौमुदीनें ह्या बाबतींत अधिक बोलणेंच टाळलें ! —

व मग अर्थात्च कमला तरी अधिक काय बोलणार ? शिवाय असें इतर विषयांवर बोलावयाला कमलेचें चित्त तरी ठिकाणावर कुठें होतें ?—

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दत्तविधान.

संध्याकाळीं उद्धाटन समारंभ.

व तिसऱ्या दिवशीं तीर्थाटनाला गमन.

व मग — मग — माघवरावाशीं मीलन —

ह्या चार घटना कमलेच्या डोक्यांत सारख्या घोंठत होत्या ना ! त्या - बुधवारी-रात्री तिला झोंपहि नव्हती. इतकी ती ह्या विचारांत गुरफटली होती.

आणि कौमुदीलाहि तें बरेंच वाटलें -

अशा स्थितीत गुरुवार उजाडला.

सकाळीं सव्वा दहा वाजतां दत्तविधानाचा मुहूर्त होता. नऊच्या सुमाराला कमलेच्या चुलत, चुलत सासूबाई आपल्या पतिराजांना आपल्या नजेच्या घाकानें राजवाड्यांत घेऊन आल्या. व मग तिथेंच तळमजल्यावरील एका दालनांत पुण्याहवाचनाला सुरुवात झाली.

कमलेचे चुलत, चुलत सासरे हल्लीं ५।६ वर्षे वेडसर झाले होते. ते /अगदीं शब्दशः आपल्या पत्नीच्या कुंकवाला निव्वळ आधार होते. पण त्यांच्या कर्तृत्वशाली पत्नीनें त्यांना तसल्या वेडसर रिथीतहि त्या प्रसंगाचें महत्त्व पटवून दिलें होते.

त्यामुळें मानेला शटके देत व तांड वेडेंवाकडें करीत कां होईना पण त्यांनीं वेळ निभावून नेली. शिवाय वेळोवेळीं त्यांची पत्नी त्यांना डोक्यांनीं व कोंपरखळ्यांनीं घाक देत होतीच ना.

पण असल्या वेडसर पित्याचां मुलगासुद्धां कमलेच्या सख्या नणंदेच्या मुलापेक्षां दिवाणसाहेबांना दत्तक म्हणून अधिक योग्य वाटला ! कारण तो गोत्रांतला ! —

शास्त्र शिकवितें, रूढि सांगते कीं, तोच योग्य वारस नि हे असले लोक डोळे झांकून शास्त्राची व रूढीची शिकवण अंगिकारतात.

आज संस्थानांतील प्रजाजनानीं घोषर पताका लावून व गोडघोड करून हा आनंदाचा दिवस साजरा करावा असें दिवाणसाहेबांनीं जाहीर केलें होतें !

पण आपल्या मृत राजेसाहेबांच्या सख्ख्या भाव्याला दूर सारून हा एक गोत्रांतील उपटसुंभ मुलगा दिवाणसाहेबांनीं पुढें आणला व ह्या गोष्टीला व्हाइसरॉयचीहि संमति घेतली ह्यामुळें सारे प्रजाजन फार नाराज झाले

होते. व बहुतेक लोकांनी दिवाणसाहेबांचा हा जाहीरनामा अमान्य करून आपली नाखुशी व्यक्त केली.

अर्थात् प्रजेचें मताधिक्य आल्यामुळें दिवाणसाहेबांनी तिकडे मुदामव डाळेशांक केली.

प्रकाशला व कौमुदीला माल प्रजाजनांच्या ह्या स्वमताभिमानाचें कौतुक वाटलें ! सारीच प्रजा निव्वळ 'सत्तेचे गुलाम' बनलेली नाहीं हें पाहून त्यांना आनंद वाटला !

हाच कमलाताईच्या नणंदेच्या मुलाला दत्तक घेण्याचा प्रसंग जर असता तर संबंध संस्थान तो पहावयाला लोटलें असतें. पण आज सर्वत्र शुक्शुकाट होता ! —

कक्त संस्थानांतील अधिकारी लोक मात्र कर्तव्य म्हणून हजर होते ! —

प्रजेचा हा असंतोष पाहून प्रकाशला बरेंच वाटलें. आपलें 'नाटक' तितकेंच अधिक सुलभतेनें पार पडूं शकेल असा त्याला दृढ विश्वास वाटला !

पुण्याइवाचन शास्त्रानंतर उपाध्यायांनीं दत्तक मुलगा व त्याचे आई-वडील ह्या त्रिवर्गाला त्या दालनाचा उंबरठा ओलांडून पलीकडील कमलाराणी-साहेबांच्या दालनांत आणलें. व तिथें होमाचा विधि केल्यानंतर उपाध्यायांनीं मुलाला राणीसाहेबांच्या मांडीवर बसविलें. व मग मृत राजेसाहेबांच्या वडिलांचें यशवंतराव हें नांव त्याला ठेविल्यावर दत्तविधान पुरें झालें.

आपल्या वडिलांशी यत्किंचित्हि रक्ताचा संबंध नसलेल्या त्या मुलाला आपल्या पूज्य वडिलांचे नांव तरी निदान ठेऊं नये असें कमलाताईच्या नणंदेनें दिवाणसाहेबांना परोपरीनें विनविलें. पण जुन्याला धरून बसणारे ना तें ? — मग वंशाची परंपरा राखतांना नांवाचीहि परंपरा राखण्याचा हट्ट ते धरणारच !—

कमलाताईची नणंद दत्तविधानाच्या समारंभाला अर्थात्च हजर राहिली नाहीं.

प्रकाश व कौमुदी मात्र हजर होती. दिवाणसाहेबांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकण्याच्या हेतूनें एका आठवळ्यापूर्वीच कमलाताईनें माघवरावाला मास्त-

राच्या नौकरीवरून दूर केले होते, व आधीं ठरल्याप्रमाणें ते लगेच आल्याला खानाहि झाले होते.

प्रत्येक बारीक सारीक गोष्टही प्रकाशनें किती शिस्तीत जमविली होती. राहून राहून कौमुदीला ह्याचेंच आश्चर्य वाटत होतें. इतरांच्या बाबतीत लहानसहान तपशीलां रुढीह एवढें लक्ष पुरविणारा प्रकाश स्वतःच्या बाबतीत इतका पोरकट, अविचारी आंघळा कसा ?

माधव कमलेच्या हृदयाची पारख त्याला झाली, मग स्वतःच्या व कौमुदीच्या हृदयाची पारख त्याला कां होऊं नये ?

माधव कमलेची प्रीति विशुद्ध, विमल आहे हें त्यानें ओळखलें मग स्वतःला रश्मीविषयीं वाटणाऱ्या आदर्षणाला प्रीति समजण्याचा खुळेपणा त्यानें कसा केला ?

उत्तम वकील आपल्या अशीलाची केस मुद्देसूदरीतीनें व अस्खलित वाणीनें कोर्टीत विशद करूं शकतो पण स्वतःच्या बाबतीत त्याचे मुद्दे विस्कळीत होतात— जीभ अडखळूं लागते !

हुषार डॉक्टर आपल्या पेशटवर अगदीं हळुवार हातानें व शांत डोक्यानें यशस्वी शस्त्रक्रिया करितो पण स्वतःवर किंवा स्वतःच्या अगदीं निकट जिह्वाळ्याच्या माणसांवर ती करितेवेळीं त्याचा हात कापूं लागतो, डोळ्या-पुढें अंधारी येते !

प्रकाशची स्थिती अशीच होती. तो फार हुषार होता. त्रयस्थांच्या बाबतीत त्याच्या बुद्धीचें व हृदयाचें चट्टिशीं मतैक्य होऊन तो समतोल निर्णय देऊं शके.

पण !— स्वतःच्या बाबतीत — अहं — त्यावेळीं त्याच्या बुद्धीहृदयामध्ये सारखी रस्सीखेच होत राही व मग कधीं तरी विकारावर विचाराची मात होई किंवा रश्मीच्या बाबतीत झालें तसें विचारावर विकाराचें प्राबल्य होई व त्यामुळे चुकीचा निर्णय ठरला जाई !

पण हें आपलें दौर्बल्य त्याचें त्याला कळणार केव्हां ?—

केव्हां ? — हा केव्हां कधीं कधीं कौमुदीला भारी व्यथित करी !

आज दत्तविधान—समारंभ होत असतांना हा समारंभ म्हणजे आपण

पुढें करणाऱ्या नाटकाची नांदी—व ही नांदी पार पडल्यावर आतां नाटकाचे अंक भराभर पार पडतील वगैरे आशादायी, आनंदकारी विचार कमला-तार्हच्या मनांत एकसारखे नाचत असल्यामुळें तिची मुद्रा किती हंसरी प्रफुल्लित दिसत होती व मधूनच कौमुदीची व तिची नजरानजर झाल्या-वेळीं हास्यांत लजेची नाजूक छटा हळूच चमकून जाई.

व त्या त्या वेळीं कौमुदीला तिचा हेवा वाटे. कारण त्या त्या वेळीं कौमुदीच्या मनांत असें येई कीं, संसारांतील खरी माधुरी अनुभविण्याची देवानें कमलेला बंदी केली असतांहि अचानक रीतीनें माधवरावाची व तिची ओळख हाऊन तो मार्ग कमलेला मोकळा झाला.

आणि तो मार्ग आपल्याला पूर्ण मोकळा असून व शिवाय प्रीति-विवाहाला आवश्यक असणारा सहवास प्रकाशचा व आपला इतकी वर्षे असूनहि त्या मार्गावर अद्यापि आपलें एकहि पाऊल पडलें नाहीं !

पुष्कळ साधनें अनुकूल असतांहि इच्छित साध्य प्राप्त होईलच असें नाहीं एकूण !

प्रयत्नांना अगोचर असलेली अशी दैव म्हणून वा योगायोग म्हणून एकादी शक्ति अस्तित्वांत असते तर !—

बाकी कौमुदीला ह्या असल्या शक्तीचें अस्तित्व कांहीं ह्याचमुळें पटलें असें नव्हे. चार दिवस साधा ताप आल्याचें निमित्त होऊन तिची आई एकाएकीं वारल्यापासून कौमुदी दैववादी बनलीच होती. तेव्हां तिची ही दैववादी वृत्ति आतां आणखी दृढ झाली इतकेंच !

व त्याच बरोबर तिच्या हेंहि मनांत आलें कीं, पैशाकडे पैसा जातो म्हणतात त्याप्रमाणें ज्याला पुष्कळ सुखें अनुकूल असतात त्याच्याकडेच उरलेलीं सुखेंहि जात असावीत !

रक्मीकडे सौंदर्य आहे, संपत्ति आहे, सत्ता आहे व म्हणूनच तिला प्रकाशच्या अमूल्य प्रीतिवैभवाचा लाभ झाला.

आपल्याकडे कांहीं नाहीं म्हणून आपल्याला कांहींच मिळणार नाहीं !

कांहींच मिळणार नाहीं ! — खरंच कां कांहींच मिळणार नाहीं आपल्याला ?

प्रकाश नाही मिळणार आपल्याला ?—प्रकाश आतां रक्षीचा नाही—  
मग केव्हां तरी तो आपला कशावरून होणार नाही ?

आणि 'केव्हां' — प्रकाश आपला 'केव्हां' होईल. ह्या विचारानें  
विव्ळ होणारी कौमुदी तो 'केव्हां तरी' आपला होईल ह्या दुसऱ्या  
विचारांत सुख मानण्याचा प्रयत्न करी.

व मग तिच्या मनांतील निराशावादी विचार दूर होत. तिला पुनः  
वाटे, ज्याच्याकडे पुष्कळ आहे त्यालाच सर्व मिळावें हा न्याय जर खरा  
असता तर जगांतील सारे श्रीमंत पुरुष व साऱ्या श्रीमंत सुंदर स्त्रिया सुखी  
झाल्या असत्या !

पण तसें कुठें असतें ? तेव्हां आपण श्रीमंत नसून, सुंदर व सत्ताधि-  
कारी नसूनीह आपल्याला हवें असणारे सुख, प्रकाशच्या प्रीतिचा लाभ  
आपल्याला मिळेलहि—

असे अनेक उलटमुलट विचार कौमुदीला भारी सतावून सोडीत !

याच लेखिकेची

## निर्माल्यांतील कळी

ही सामाजिक कादंबरी वाचण्यास विसरूं नका

वि. ग. ताम्हणकर १२ बुधवार पुणें.

**स**काळीं दत्तविधान पार पडलें व संध्याकाळीं व्हाइसरायच्या हस्ते नव्या वाङ्मयाचा उद्घाटन समारंभ पार पडला.

दत्तक प्रकरणाच्या बाबतीत व्हाइसरायने दिवाणसाहेबांसारखें मत दिल्यामुळे संस्थानांतील प्रजेचा त्यांच्यावरहि थोडाफार राग झाला होता. पण सकाळच्या समारंभाला न गेल्याची प्रतिक्रिया म्हणून आमंत्रित, अनामंत्रित खूप लोक संध्याकाळच्या समारंभाला जमले होते.

संस्थानांतील सर्वसाधारण माणसांना ह्या समारंभाचे आमंत्रण नव्हतें. पण असा नवीन घर्तीचा वाढा संस्थानांत हा पहिलाच झाल्यामुळे सर्वांना त्याबद्दल मोठें कौतुक व कुतूहल वाटत होतें. त्यामुळे वाङ्मयाचें बांधकाम सुरू असतांनाच गांवांतील हलकेसलके लोकसुद्धां उत्सुकतेनें तिथें पहात उभें रहात. व पुष्कळ वेळां त्यांच्या उत्सुकतेचें कौतुक वाटून प्रकाशनें त्यांना आंत बोलावून वाङ्मयाचा अंतर्भाग स्वतः दाखविला होता. त्यामुळे ह्या वाङ्मयाबद्दल बहुतेक जणांना बरीच आपुलकी वाटत होती. व ती आपुलकी आणि सुखभावी प्रकाशबद्दल वाटणारा अभिमान दाखविण्यासाठीं हि बरेच लोक बाहेर गर्दी करून जमले होते.

ह्या समारंभाला कौमुदी अर्थातच हजर होती व आपल्याला पोरकट वाटणाऱ्या आणि कांहीं बाबतीत खरोखरीच पोरकट असणाऱ्या प्रकाशच्या

कर्तृत्वाचें हें आणखी एक प्रत्यंतर पाहतांना कौमुदीला आणखीच गंमत वाटली.

विटा व चुना ह्यांचे यथायोग्य ऐक्य बनवून असा सुंदर बंगला निर्माण करविणाऱ्या प्रकाशला स्वतःची बुद्धि व हृदय ह्यांमध्ये योग्य ऐक्य बनवून खऱ्या सुखानंदाचा बंगला निर्माण करितां येऊं नये ना ?

जीवनाच्या ह्या समरभूमीवर अर्थोत्पादनाची लढाई जिंकणाऱ्या प्रकाशला आपल्या विचारा विकारामधील लढा तोडतां येऊं नये ना ?

बलवान् प्रकाशचें हें दुर्बलत्व कौमुदीच्या हृदयांतील प्रसुप्त मातृस्नेहाला रम्य वाटलें. प्रकाशला अद्यापि तें कळून न आलें तरी स्वतःच्या दुःखाच्या तक्रारी नेहमीं आपल्याकडे आणून दाखल करणारा प्रकाश खरोखरी आप-  
लाच आहे अशी तिच्या हृदयानें तिला ग्वाही दिली.

व मग तो दिवसभर ती स्वतःच्या तंद्रीत होती.

त्या रात्री प्रकाश मुंबईला म्हणून रवाना झाला. पण मुंबईच्या रस्त्यांत मध्येच गाडी बदलून त्यानें आगऱ्याचा रस्ता सुधारला.

नंतर दुसऱ्या दिवशीं एक वृद्ध कारकून व दोन दासी ह्यांना बरोबर घेऊन कमला आगऱ्याला व तिथून पुढें मथुरा वृंदावनाला निघाली.

मथुरेमध्ये दिवाणसाहेबांच्या ओळखीचे एक गृहस्थ म्हणजे तिथलाच एक पंढ्या कमलाताईसाठीं घराची वगैरे व्यवस्था करून मथुरेच्या स्टेश-  
नावर त्यांना उतरविण्यासाठीं सुद्धां येणार होते.

व ही सर्व माहिती कमलाताईला देतेवेळीं कौमुदी जवळ असल्यामुळें दिवाणसाहेबांनीं म्हटलें, “ म्हणजे ! ह्यामुद्धां आपल्याबरोबर जाणार काय ? ”

“ छेः ! मला शाळा सांभाळावयाची आहे ना ? मीं रात्रीच्या गाडीनें मुंबईला जाणार. शाळेचा जंजाळ नसता तर अनायासे उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास करावयाला सांपडता. आणि म्हणून मी अवश्य कमलाताई बरोबर गेले असतें.” कौमुदी हंसून म्हणाली.

झावर “ खरं तें, खरं तें ” असें दिवाणसाहेबांनी मान हालवीत म्हटलें तरी कौमुदी बरोबर जात नाही हें कळल्यानें त्यांना बरें वाटलें हें कौमुदीनें तेव्हांच ओळखलें.

वास्तविक कौमुदीला शाळेसाठी त्या दिवशी सकाळीच मुंबईला जाणे अवश्य होतं. पण कमलाताईच्या हातून जातानांचा फार्स नीटपणे पार पडेल की नाही असें भय वाटल्यामुळे ती मुद्दाम एक दिवस अधिक राहिली.

आणि ते बरेंच झाले. कारण जावयाला निघतेवेळी तिच्या सूचनेवरून कमलाताईने गहिंवरल्या स्वरांत दिवाणसाहेबांना म्हटलें, “पांच सहा महिन्यासाठी म्हणून मी जाते आहे खरी, पण मला तिथे करमलेंच नाही तर मी त्याहून लौकर परतलें तर चालेल ना ?”

आणि कमलाताईच्या ह्या केंविलवाण्या प्रश्नानें खूपच काम केलें.

कमलाताईच्या असहाय्य स्थितीबद्दल दिवाणसाहेबांना निःसीम सहा-नुभूती वाटली व ते म्हणाले, “हें काय बरें विचारणें ? आपण म्हणजे आमच्या संस्थानाची शोभा ! आपण इथें परत आल्यानें आम्हांला केव्हांहि आनंदच वाटे ! पण सध्यां लोक अंमळ हे झाले आहेत म्हणून आपल्याला तीर्थाटनाला पाठाविण्याचें ठरविलें.”

म्हणे आपण ह्या संस्थानाची शोभा !— हं किती, गोड मनाचे शब्द ! शोभा !— हो, बाकी, कमलाताई राशीपदाला शोभणारी व शोभविणारी होती खरीच ! आणि एखाद्या शोभेच्या वस्तूइतकीच तिला किंमत होती तेव्हां दिवाणसाहेबांचे शब्द रास्तच होते त्या दृष्टीनें — असो !—

रात्री कमलाताई तिघां नौकरांसह आम्ब्याला रवाना झाल्या व कौमुदी मुंबईला गेली.

कमलाताईबरोबर आलेला कारकून जोशीराव वयानें पोक्त असून व्यवहाराला हुषार व अनुभवसंपन्न असला तरी बऱ्याच पोक्त माणसांप्रमाणें तो प्रवासाळा भारी बाचकत असे. विशेषतः ह्या प्रवासांतील सारें नवखें उत्तर हिंदुस्थानी वातावरण पाहून तर तो अगदींच गडबडला.

आम्ब्याहून लगेच घुठें मथुरेला जाण्याबद्दल दिवाणसाहेबांनी त्यांना सुचविलें होतें व तशा सोईच्या गाडीच्या वेळीं मथुरेच्या स्टेशनावर तो पड्याहि त्यांना न्यावयास येणार होता. पण तरीसुद्धां बिचाऱ्या जोशीरावाला आपल्यावरील जबाबदारीनें घाकधूक होत होतें.

त्यामुळे आम्याच्या भव्य स्टेशनावर प्रकाशला पाहून जोशीरावाला विलक्षण आनंद झाला.

परक्या प्रांतांत आपला माणूस भेटल्याने नेहमीच आनंद वाटतो, पण आतां जोशीरावाला झालेला आनंद असल्या आनंदापेक्षां किती तरी अधिक होता.

जत्रेतील गर्दीत चुकलेल्या लहान मुलाला अगदी घाबरून गेल्यावेळीं एकाएकी आपला नातलग भेटला म्हणजे जो अनिर्बंध हर्ष होतो तसा आतां प्रकाशच्या भेटीने जोशीरावाला झाला !

व त्याला संशय येऊन नये म्हणून कमलातानेहि योग्य तें आश्चर्य व आनंद दर्शविला.

जोशीराव तर एकसारखा उगीचच हंसत होता. व हंसत हंसत आणि थंडीने कांकडणारे आपले सुकडे शरीर अधिकच संकुचित करीत त्याने म्हटलें, “ ह्यः ह्यः म्हटलं, साहेब, आपण इथं कुठे ? ”

“ अहो, सीतागडहून मी मुंबईला म्हणून निघाळों नि वाटेंत साहेबांची तार मिळाली की, ताबडतोब आम्याला जा - करणार काय ? सेवा घर्म आहे ना हा ? ” प्रकाशनें अगदी बेमालूम बात ठेवून दिली.

“ वाः वाः ! पण आपली ही सेवाघर्माची तामिली आम्हांला उप-योगी पडली ना ? आतां तेवढ आम्हांला मथुरेच्या गाडीत बसवून द्यायचं, काय ? ”

जोशीरावाच्या ह्या शब्दावर प्रकाश म्हणाला, “ हो, हो, अगदी अवश्य ! पण जोशीराव, आयती तुम्ही मडळी आम्याला आला अर्हांत मग जग-प्रसिद्ध ताजमहाल तरी पाहून घ्या. मी सगळी चोख व्यवस्था करतो. शिवाय प्रवासाचा शीणहि जरा उतरेल. इथल्या स्टेशनजवळच्याच ह्या ‘ निवासा ’त जेवणाची वगैरे सुखे सोय आहे. ताजमहाल पाहून व ऊन ऊन जेवण जेवून मम दोन प्रहरी चला मथुरेला.”

“ अ- अं-पण-पण मथुरेचा तो पंड्या — ” प्रकाशनें केलेल्या वर्णानें तोंडाळा पाणी सुद्धा जोशीराव दांवरत म्हणाला.

“ रस्सी-खेच ”

“ अहो, त्याला करतो की मी तार, तुम्ही दोन प्रहरी येतां म्हणून — मग ?”

“ मग होय ? माझे काय विचारतां साहेब ? राणीसरकार सांगतील ते ह्या कारकुनाला शिरसामान्य ! हो, आपला सेवाधर्मच तो — काय ?” नुक्ता बावळून गेलेला कारकून आतां अगदीं खुर्षीत प्रकाशनें मघां उच्चारले-लाच मुद्दा उच्चारून हंसत म्हणाला.

त्यावर ह्या नाटकांतील आपल्या भूमिकेच्या अनुरोधानें कमलाताई खोल्या अनिच्छेनें म्हणाली, “ थांबायचें म्हणतां इकडे ? नको बाई, एकदां आपलें ठिकाणीं जाऊन पडलें म्हणजे बरं. नि शिबाय, रात्री गाडींत एक क्षणभरहि शोंप न आल्यामुळें माझा जीव कसा उबून गेलाय— भारी, भारीच दमले आहे हो मी — तेव्हां —”

“ तेव्हां इथें थोडी विश्रांति घेऊनच मथुरेला जाणं अधिक इष्ट नाहीं कां ?” प्रकाशनें म्हटलें.

व मग दोन्ही हातांनीं डोकें दाबित कमलाताई मंद स्वरांत उत्तरल्या, “ होय बाई, इथें अंमळ थांबलेलेंच बरं ! पुनः लगेच गाडीची ती कटकट नाहीं शेंपणार मला. अगदींच मोडल्यासारखें कसं होतं हो जोशीराव ?”

“ सरकार, ह्या ऐन थंडीच्या दिवसांत आपण आला. तें चुकलें बघा. अरे बापरे ! कोण विलक्षण थंडी ही ! मध्यरात्रीपासूनच माझ्या संधि-बातानें जोर केला आहे. हरे राम ! अहो साहेब, जरा सावकाश चालूं या हो. माझे सांधे घरलेंत बघा सगळे — आई ग— ” विचारा जोशीराव ह्याप्रमाणें आरडत ओरडत व लंगडत एकदांचा ‘ निवाधां ’ त पोहोचला.

मंडळीच्या चहापाण्याची व्यवस्था करून प्रकाश मथुरेच्या पंढ्याला तार करून आला. मात्र दोन प्रहरी पाहुणे मथुरेला येतील अशी तार करण्याचें त्यानें जोशीरावाला अभिवचन दिलें असलें तरी चार दिवसानंतर मंडळी तिथें जाणार असा मजकूर त्यानें तारेंत घातला होता.

रात्रीचें जाग्रण थोडें तरी निवळावयाला सोंपडावें म्हणून प्रकाशनें जेवणाचा बेत मुद्दाम दहा वाजतांचा करविला. त्याच्या ह्या कृतीचें जोशी

रावाला सकृत्तश कौतुक वाटलें. कारण मार्गशीर्ष महिन्यांतील त्या कडक थंडीमुळे म्हाताऱ्याचा संधिवात विलक्षणच बळावला होता व त्यांत थंडीने कुडकुडून सांधे अधिकच खिळखिळे होत होते. त्यामुळे घाबळी गुरफटून व हातपाय पोटाशीं घेऊन 'निवासां'तील त्या स्वच्छ, प्रशस्त पलंगावर जरा लवंडावयाला मिळणार ह्या कल्पनेने त्याला अतिशय आनंद झाला.

पण काय ? बिचारा अर्धा पाऊण तास झोपला असेल नसेल तोंच प्रकाशनें घाईघाईनें त्याला जागे केलें.

नुकी कुठें आरामशीर झोप लागते तों दचकून जागा झाल्यामुळे जोशीराव अगदीच सैरभैर बनला. त्याला धड मोठ्यानें बोलावयालाहि सुचेना. दातांच्या अभावीं बोळकें झालें आपलें तोंड तो नुसतेंच हालवूं लागला; प्रकाशच्या मुद्रेवरील भीति मात्र कितीतरी पटीनें वाढून त्याच्या मुद्रेवर ती उमटली होती.

त्याची ही स्थिति पाहून प्रकाश म्हणाला, “इतके घाबरूं नका जोशीराव — पण बघा, राणीसाहेब एकाएकी फार आजारी झाल्या आहेत.”

“आ—आ—आजारी ! रा — रा — रा — राणी — सा...”

“होय — होय — त्यांच्या छातींत कळा येताहेत — नि म्हणून मी आतां डॉक्टराकडे चाललों आहे. तेव्हां तुम्ही जरा राणीसाहेबाजवळ बसा, चला —”

ह्यावर कांहींएक न बोलतां, तोंडाची नुसतीच उघडझांप करीत जोशीराव प्रकाशबरोबर कमलाताईच्या खोलींत गेला.

तर काय ? ती पलंगावर पडून नुसती तडफडत होती, दोन्ही दाखी आषापल्यापरी कुठें गरम पाण्याच्या पिशवीनें शेकत होत्या तर मध्येच हातपाय दाबीत होत्या. वारा घालीत होत्या. नि राणीसाहेब घाप लागल्या-प्रमाणें कासावीस होत होत्या.

हें दृश्य पाहून म्हातारा जोशीराव रडकुंडीलाच आला. तरी त्याला तसाच तिथें बसवून अर्ध्या तासाच्या आंत प्रकाश डॉक्टरांना घेऊन आला.

डॉक्टरांनी तपासणी केली, औषधपत्रिका लिहिली, व ती घेऊन त्यांचा मदतनीस दबाखान्यांतून औषध आणण्यासाठीं रवाना झाला.

कमलार्ताईची तळमळ सारखी वाढत असल्यामुळे डॉक्टर मात्र बाहेरील खोलीत बसून राहिले.

व मग जोशीरावाच्या समक्ष प्रकाशनें हलक्या स्वरांत दुखण्याच्या निदानाबद्दल चौकशी केली.

मनेला हळूहळू झटके देत डॉक्टर गंभीर स्वरांत म्हणाले, “अंजायना पेक्टोरिस आहे हा — नि झटकाहि फार जोराचा आला आहे.”

“अरे बापरे ! अंजायना ? म्हणजे— म्हणजे— फार धोक्याचं आहे तर हें दुखणं ?” प्रकाश उद्गारला.

“होय, फारच. नि बिचाऱ्या राणीसाहेब किती तरुण आहेत अं ?”

डॉक्टर व प्रकाश ह्यांचे हें संभाषण ऐकून जोशीराव थरथर कांपू लागला.

जरा वेळानें डॉक्टर म्हणाले; “राणीसाहेबांच्या मनाला घक्का बसण्यासारखी एखादी घटना नुकतीच घडली होती काय ?”

ह्यावर प्रकाश जोशीरावाला हळूच म्हणाला. “जोशीराव, दत्तक-विधानासंबंधीची हकीकत डॉक्टरांना सांगावयालाच पाहिजे ! सांगूं ना ?” व जोशीरावानें संमति देतांच प्रकाशनें त्याबद्दल थोडक्यात सांगून म्हटलें, “दत्तविधानाच्या वेळीं राणीसाहेब तशा शांत होत्या. पण कदाचित् त्यांना त्यावेळीं आपल्या परिस्थितीच्या जाणीवेनें आतून दुःख होत असेल ! कुणी सांगावं ? कारण आज जर त्यांना पोटाचा मुलगा असता तर हें उसनं वाण कशाला ध्यावं लागलं असतं ? मग हक्कानेंच त्या राजमाता असत्या ! त्यामुळे ही जाणीव व आपल्या अकाल वैधव्याची स्मृति या दोन्हीचा त्या वेळेपासून त्यांच्या मनावर कदाचित् विपरीत परिणाम झाला असेल !”

“झाला असेल कां ? झाला आहेच ! खास त्यांच्या दुखण्याला हेंच कारण आहे ! इतक्या अल्प वयांत त्यांना किती दुःख सोसावं लागलं हें ! अरेरे !”

इतक्यांत राणीसाहेब घाबऱ्या झाल्या असें कळवायला आंतून दाखी तिथें आली व घाईघाईनें डॉक्टर खोलीत गेले !

त्याबरोबर जोशीराव कांपण्या स्वरांत प्रकाशला म्हणाला, “आधीं दिवाणसाहेबांना तार करा बरं. ते स्वतः येऊं द्या इयें.”

“ तें खरं, पण जोशीराव तारेनें सगळा उलगडा नीट कसा होणार ? मी तार तर करतोच पण मला असं वाटतं की, आज रात्रीच्या गाडीनें तुम्हीं सीतागडला परत जाऊन दिवाणसाहेबांना समक्षच सर्व सांगावं नि त्यांना इकडे पाठवून द्यावं. कारण ह्या थंडीमुळे तुम्हींहि असे गोळा होऊन पडलां आहांत. ”

“ हो, हेंच ठीक होईल. कारण माझा कांहींच उपयोग होत नाही. तेव्हां मी जातोच. पण बघा साहेब, तुम्हीं आहांत म्हणूनच जातो हं मी नाहीतर ह्या थंडीमुळे अगदीं मरावयाला टेंकलों असतों तरी आमच्या सद्गुणी, सुशील राणीसाहेबांना सोडून मी गेलों नसतों बरं. ” जोशीराव कळवळून म्हाणाला.

“ तें काय मला ठाऊक नाही ? मी अगदीं एकूण एक काळजी घेईन. पण जोशीराव, मी तुम्हां मंडळींना आम्याला थोडा मुकाम करण्याचा कुठुन आग्रह केला असं झालेंय मला. ”

“ अह, तें मात्र मी नाही मान्य करणार. अहो, सर्व कांहीं आपल्या बऱ्यासाठीच होतं ! राणीसाहेब जर कां मथुरेमध्ये अशा आजारी झाल्या असल्या तर आम्हीं काय हो करणार होतों ? छेः छेः, साहेब, तुम्हीं आम्हांला इथें ठेवून घेतलंत हा आमच्यावर मोठा उपकारच केलांत बरं. हं ! बिचाऱ्या राणीसाहेब ! खरंच हो, दत्तविधानाच्या त्या समारंभामुळे स्वतःच्या दुःस्थितीची त्यांना विशेषच जाणीव होणं साहजिकच होतं नि मनाच्या असल्या नाजूक स्थितीत ह्या ऐन थंडीतला इतक्या दूरचा प्रवास त्यांना मग कसा झेपावा ? हरे राम ! ”

दिवसभर जोशीराव राणीसाहेबांबद्दल अशी सहानुभूति व्यक्त करीत व मधूनच त्यांना जोराची कळ आल्यावेळीं ढोळे घुशीत इथून तिथें लडबडत होता. व त्यांतच सांघे अगदींच घरले की बसल्याबसल्याच चौकशी करीत होता.

शेवटीं प्रकाशला राणीसाहेबांची नीट काळजी घेण्याबद्दल तीनतीनदां बजावून तो रात्रीच्या गाडीनें सीतागडला रवाना झाला.

व आपल्या ‘ नाटका ’ चा प्रयोग पूर्णपणें यशस्वी वठण्यांत कांहींसा

अदृश्य असाधारण हैं एक व्यवधान दूर झालें अशा समाधानानें प्रकाशनें एक निःश्वास सोडला !

राणीसाहेबांच्या दुखण्याचें मान तसेंच कमीजास्त होत होतें.

जोशीराव गेल्यानंतर सुमारे अर्ध्या तासानें कमळाताईला स्ट्रेचरवरून 'हॉस्पिटल' मध्ये नेण्यांत आलें. त्यावेळीं दासीनीं रडून एकच गोंधळ केला व आपणहि बरोबर येतो म्हणून इट्ट धरला. पण अशा रोग्याची शुश्रूषा शिक्षित परिचायकांकडून होणेंच अवश्य आहे असें डॉक्टरांनीं सांगितल्यामुळें नाइलाजास्तव त्या 'निवासां' तच राहिल्या.

आपण वारंवार त्यांना राणीसाहेबांच्या प्रवृत्तीची खबर कळवूं अशी प्रकाशनें त्याच वेळीं हमी दिली. व कमळाताईला तिथून हालविण्यांत आलें.

अर्थात्च जिथें मुळांत कमळाताईला 'अंजायना' च नव्हता तिथें हॉस्पिटलची आवश्यकता तरी कुठची ?

पण प्रकाशनें आपल्या 'नाटका' ची तयारी उगीच नव्हती इतकी पायाशुद्ध केली ? आम्ह्याला त्याचा एक डॉक्टर मित्र तर होताच पण त्याशिवाय इतरहि चार, पांच, मित्र असल्यामुळें 'नाटक' बेमालूम वळविणें सुलभ होतें.

व म्हणूनच कमळाताईला तीर्थाटनाला पाठविण्याचें सुचविते वेळीं दिवाणसाहेबांचें काशीबनारस युक्तिप्रयुक्तीनें फेंटाळून लावून प्रकाशनें मथुरावृंदावन निश्चित करविले होतें !

आतां कमळाताईला हॉस्पिटलमध्ये म्हणजे ज्या मित्राच्या घरांत माघवराब रहात होता त्या ह्या प्रसंगासाठीं भाडोत्री काढून मोकळ्या केलेल्या घरांत आणलें.

व मग 'नाटकां' चे अंक भराभर सुरू झाले.

पुढल्या अंकांत कमळाताईचा आजार बळावला. अगदीं हाताबाहेर गेला. व मध्यरात्रीच्या सुमाराला प्रकाश दिव्या दासींना ही बातमी कळविण्यास गेला.

दासी बिचाऱ्या भयभीत झाल्या व आपल्याला राणीसाहेबांकडे नेण्या-बद्दल त्यांनी प्रकाशला रडत रडत विनविलें.

प्रकाशला तेंच हवें होतें. आतां ह्या दासींना आपण होऊन असें म्हटलें नसतें तर तो स्वतःच त्यांना 'हॉस्पिटलां'त घेऊन जाणार होता. कारण कमलाराणीसाहेबांच्या मृत्यूची सत्यता शाबीत करावयाला त्याला साक्षीदार म्हणून त्या हव्याच होत्या.

तशा मध्यरात्री त्या दोघींना घेऊन तो पार्यांच निघाला. कारण गांव नवखें असल्यामुळें गाडी मिळण्याची अडचण होती ना ? पण खरें म्हणजे प्रकाशला असा थोडा वेळ काढावयाचा होता. कारण त्या अंकासाठीं नायिकेला जरा विशेषच 'रंगवावयाची' होती ना ?

त्यामुळें प्रकाश मुद्दामच आडवळणांनीं गळघागळ्यांतून चालला होता. ऐन थंडीची, काळोखी मध्यरात्र ती. नि त्यांत प्रसंग असा विचित्र. त्यामुळें त्या दासींची विलक्षण त्रेधा उडाली होती.

प्रकाशनें आपल्याला कुठें आणलें नि काय त्यांना कांहीं कळेना.

फक्त एका मोठ्याशा घरापार्शीं आपण आतां आलों एवढेंच त्यांना दिसलें. पण त्या घरांत बहुतेक अंधारच होता. पायऱ्यांवर माल एक दिवा मिणमिणत होता.

तिथेंच त्या दोघींना उभ्या करून प्रकाश आंत गेला. व सरासरी पांच मिनिटांनीं तो परत आला.

तेवढ्या वेळांत दासींची बोबडी वळली अगदीं. नि त्यांत प्रकाश परत आला तो नुसता गप्प गप्पच.

“ का-का-य झा-लं-हो-ओ ! ” एका दासीनें आंत ओढणाऱ्या आवाजांत प्रश्न केला.

त्याबरोबर कपाळाला हात लावीत प्रकाश म्हणाला, “ काय सांगूं ? सारा कारभार आटोपला ! ”

हे शब्द ऐकतांच त्या दासी मटकन् खाली बसल्या व सूर काढून रडूं लागल्या.

तेव्हां प्रकाश म्हणाला, “ हें हॉस्पिटल आहे, बाकीच्या रोग्यांना त्रास होईलना अशांनं—चला बरं तुम्ही परत. ”

“ अहो, पण आम्हांला त्यांचें—शेवटचें—दर्शन—तरी घेऊं द्या हो. ”

प्रकाशला तेंच हवें होतें.

“ हं, मग चला तर माझ्याबरोबर ” असें म्हणून त्यानं त्या दोघींना मागल्या बाजूच्या एका खोलींत नेलें.

त्या खोलींत एकच हिरव्या, अंधुक प्रकाशाचा दिवा होता. त्या अपुऱ्या प्रकाशाची डोळ्यांना जरा संवय झाल्यावर पलीकडे एका खाटेवर निजविलेल्या राणीसाहेब—राणीसाहेबांचा देह त्यांना दिसला.

गळ्यापर्यंत पांढरी चादर गुरफटली असून चेहरा तेवढा उघडा होता. पण तो चेहरा किती बदलला होता !

राणीसाहेबांचा वर्ण मूळचा उज्ज्वल गौर. पण आतां पांढुरका राखाडी दिसत होता नि डोळ्यांखाली काळीच वर्तुळें पडलीं होती. नि त्यांचे नेहमींचे लालबुंद ओंठ किती पांढरट दिसत होते.

राणीसाहेबांच्या मनोहर सौंदर्याचा आतां मागमूसहि दिसत नव्हता त्यांच्या चर्येवर !

त्यामुळें त्यांच्या दर्शनानें त्या दासींना रडूंच कोंसळलें. व इथें रडण्याची बंदी आहे ही प्रकाशनें त्यांना हलक्या आवाजांत पुनः आठवण दिल्यामुळें त्या मुकाट्यानें डॉक्टरांच्या मदतनिष्ठाबरोबर—प्रकाशच्याच एका मित्राबरोबर निवासांत परतल्या.

जोशीराव सीतागडला रवाना झाले त्या सुमाराला राणीसाहेबांच्या आजाराबद्दल व जोशीराव निघाल्याबद्दल प्रकाशनें तार केली होतीच.

नंतर पुढल्या अंकांत राणीसाहेब अत्यवस्थ असल्याबद्दल त्यानें मध्य-रात्रीच्या सुमाराला दुसरी तार केली.

व आतां ह्या अंकांत त्यांच्या मृत्यूची बातमी तिसऱ्या तारेनें कळविली. व हॉस्पिटलच्या नियमानुसार पुढील विधि नाइलाजास्तव आपणच उरकीत असून दासींसह नंतर लगेच सीतागडला येत आहे असाहि मजकूर त्यांत घातला होता. व त्याप्रमाणें दोन प्रहरच्या गाडीनें तो निघालाहि.

अर्थात्च त्यापूर्वी सकाळच्या गाडीने कमलाताई व माधवराव कान-  
पूरच्या रस्त्याला लागली होती. आर्यसमाजाच्या पद्धतीने अगदी पहाटेच  
त्यांचा विवाह उरकण्यांत आला होता. व स्टेशनावर त्यांना निरोप देताना  
प्रकाश मुद्दाम हंसून कमलाताईला म्हणाला होता, “आज तुमच्या राशी-  
पदाचा मृत्यू झाला बरं कां. आतां ह्यापुढें तुम्हीं ह्या माधवाची राणी !—  
अं !— कीं, माधवाची मालती रे बुवा !”

“हो, हो, प्रकाश, मालतीच ही आतांपासून. कारण हिचं कमला हें  
नांव बदलणंच श्रेयस्कर आहे. तेव्हां आपण तर मालतीच म्हणणार.”  
माधवराव अगदी आनंदानें म्हणाले.

“होय तर. ‘नाटका’च्या ह्या सूत्रधाराचा इतका तरी मान नको कां  
राखावयाला ? मी सुचविलेलं नांव पसंत पडलंच पाहिजे आतां. काय  
असंच ना ?” प्रकाशच्या ह्या बोलण्यावर तिघोंहि हंसलीं. व तितक्यात  
गाडी सुरू होण्याची शिटी झाल्यामुळें प्रकाश कमलाताईला म्हणाला,  
“चला, आपल्या ह्या ‘नाटका’चें भरतवाक्य तर निर्विघ्नपणें पार पडलें.  
आतां, ‘नांदा सौख्यभरें, शोभो कुल तव सत्कुमरें,’ बरं कां कमलाताई,  
अं— नव्हे, मालतीवहिनी—”

आणि प्रकाशची ही प्रेमळ चेष्टा ऐकून व त्यांतील अर्थामुळें हृदयाला  
सुखद संवेदना होऊन कमलाताईचे डोळे पाण्यानें भरले.

तिच्या सुंदर मुखमंडलावर ह्यावेळीं आनंद, कृतज्ञता, लजा, प्रीति,  
समाधान इत्यादि कोमल भावनांची सजावट इतकी सुंदर दिसत होती, व  
विशेषतः तिच्या विशाल, गौर भालपट्टेलावर नुकताच लाविलेला कुंकुम-  
तिलक बालसूर्याप्रमाणें इतका शोभिवंत दिसत होता कीं, तिच्याकडे पहातां  
पहातां हल्लीं कांहीं दिवस मुद्दाम दूर सारलेली रश्मीची स्मृति त्याला  
आतां झाली—

व त्याच्या मनांत आलें, रश्मि सुंदर आहेच पण कमलाताई—आतां  
माधवाची मालती बनलेली कमलाताई—तिच्याहून केव्हांहि अधिक सुंदर !—

पॅरिसच्या डबबल रीडच्या सुंदर परंतु मोजके सुटे स्वर काढणाऱ्या हात-  
पेटीसारखें रश्मीचें सौंदर्य गोड व मधुर परंतु मर्यादित !— आणि कमलेचें

सौंदर्य म्हणजे एकांत एक मिसळणारे मंजुळ, कोमल स्वर उमटविणारी सुरेल सतार !—

रश्मि सुंदर खरी, परंतु आतां कमलाताई तिच्याहूनहि सुंदर दिसली !

आणि— आणि कौमुदी !— कौमुदी ह्या दोषीसारखी, ह्या दोषीइतकी सुंदर नाही !— पण - पण कौमुदीचे सुंदर, सौम्य डोळे आणि प्रेमळ हृदय !—

अहा !— कौमुदी सुंदर नाही कशी !— तिच्या सुंदर हृदयाचें प्रतिबिंब तिच्या चेहऱ्यावर उमटत असतां तिचा चेहरा सुंदर नाही !—

आजपर्यंत कधीहि वाटली नाही इतकी आपुलकी प्रकाशला कौमुदी-विषयी आतां वाटू लागली !—

कमलाताईच्या 'अस्थि' वेऊन सीतागडला जात असतांना प्रकाशच्या मनांत एकसरखी कौमुदी घोळत होती. त्याच्या कानांत कौमुदीचा मंजुळ, प्रसन्न आवाज घुमत होता. त्याच्या डोळ्यांना कौमुदीची हंसरी मुद्रा दिसत होती.

सीतागडला जाऊन माघव— कमलेच्या सुखान्त नाटकावर शेवटला पडदा पाडण्याची ही महत्त्वाची कामगिरी करणें जर प्रकाशला भाग पडलें नसतें तर तो थेट मुंबईला घांवला असवा व इतक्या कौशल्यानें पार पाडलेल्या नाटकाबद्दल कौमुदीला सर्व हकीकत सांगून त्यानें तिच्याकडून कौतुकमिश्र प्रेमळ शाबासकी मिळविली असती !— इतकी त्याला कौमुदीची तहान लागली होती.

कौमुदीची तहान !— विचारी, शांत, शहाण्या, प्रेमळ कौमुदीला मानवी जीवनाला अत्यावश्यक असणाऱ्या पाण्याची उपमा खरोखरीच फार सुरेल शोभत होती !—

पैशाच्या जोरावर व जिभेची चटक भागविण्यासाठीं माणसांनीं उंची, उंची पेंथें प्राशन केलीं तरी पाण्यावांचून खरी तहान भागत नसते !—

तेव्हां कौमुदी म्हणजे खरोखरीच विशुद्ध थंड पाणी !— आणि कमला !— कमलेला चहाची उपमाच योग्य ! ज्याला चहाचीच तलफ आलेली असते त्यालाच पाण्यापेक्षाहि तो प्रिय वाटतो !—

आणि मग रश्मि कोण ?— रश्मि !— रश्मि म्हणजे मादक मद्य !— होय !— ह्या मद्याची चटक ज्याला एकवार लागलेली असते त्याला ती सुटणें अशक्य !—

रश्मीच्या सौंदर्यमद्याची आपल्याला लागलेली चटक आतां सुटली आहे असें प्रकाशला वाटत होतें व त्यामुळें कौमुदीची शुद्ध, स्वच्छ पाण्यासारख्या शुद्ध मधुर असणाऱ्या कौमुदीची आपल्याला तहान लागली आहे असें तो समजत होता. पण एकदां मद्याची चटक लागलेल्या माणसाला तसाच चांगला फटका बसल्यावांचून तें मद्य पुनः समोर दिसल्यावर प्राशन केल्या- शिवाय रहावेल !—

मद्याचा पेला समोर आल्यावर मद्यप्याला सुमधुर जलाची किंमत वाटेल !—

मोह प्रत्यक्ष पडल्यावांचून त्याचा प्रतिकार खरोखरी करितां येतो कीं नाहीं हें कसें कळणार !—

अगदीं अशिक्षित माणसाला इतरांची उघडीं पत्रें वाचण्याचा मोह होत नसल्याबद्दल त्याची स्तुति करणें जेवढें हास्यास्पद आहे तेवढेंच मोहाची संधि येण्याआर्षीच त्या मोहपाशांत न पडल्याबद्दल कौतुक करणेंहि हास्या- स्पद आहे !—

रश्मीच्या मादक सौंदर्यमद्याचा पेला सध्यां प्रकाशपासून दूर होता. पण दैवानें तो पुनः जर जवळ आणला तर प्रकाश तो दूर सारिल !— कीं— कीं— त्या मद्याची पूर्वीची चव अद्यापि तोंडांत कायम असल्यामुळें समोर असलेला कौमुदीच्या प्रेमजलानें कांठोकांठ भरलेला पेला बेचव वाटून तो त्या मद्यावरच झडप घालील !—

पण अधो कठीण कोडीं कल्पनेनें कां सुटतात !—

लांबलचक, दहा, बारा आंकड्यांचे गुणाकार जसें कागदावरच करावे लागतात त्याप्रमाणें असलीं कठीण कोडीं प्रत्यक्ष अनुभवानेंच सोडवावीं लागतात !—

**आ**णि आग्याहून सीतागडला जाताना प्रकाशची मनःस्थिति कौमुदीला भेटण्यासाठी उत्सुक झाली होती तर सीतागडहून मुंबईला येताना ती दुसऱ्याच कारणासाठी त्याहिपेक्षा अधिक उत्सुक झाली.

सीतागडला दिवाणसाहेबांकडे त्याने उत्तम बतावणी केली. कमला-ताईच्या 'अस्थि' ठेविलेली चंदनी पेटी व डॉक्टरांचे सर्टिफिकेट वगैरे सारे त्याने अगदी कष्टी मुदने दिवाणसाहेबांच्या स्वाधीन करून मृत्यूसमयींच्या तिच्या यातनांचे कळवळून वर्णन केले.

ते ऐकून दिवाणसाहेबांनी एक लांबळचक निःश्वास सोडला. व 'अस्थि' असलेल्या पेटीचा आदरपूर्वक स्वीकार करीत ते म्हणाले, "अरेरे ! एवढ्या तरुण वयांत आणि अशा एकाएकी जाव्या ना त्या !— शिवाय, इथे असे तोंवर त्यांची प्रकृति किती निकोप होती !—"

"होय. पण दत्तविधानामुळे त्यांच्या भावनांना खूप ताण पडला व त्यांतच दूरच्या प्रवासाची दगदग झाली. नि त्यामुळे हा असा चमत्कारिक शेवट झाला !"

"हुं ! संस्थानांतील आमच्यासारखे नौकर दीर्घायुषी असावे नि राणी-साहेबांना अल्पवयांत मृत्यू यावा ना ! हं ! कांहीं माणसे अशी अस्पायुषी

होतात तर कांहीं दीर्घायुषी असूनहि जिवंत असून मेल्यासारखी असतात !”  
दिवाणसाहेब म्हणाले.

त्यांच्या ह्या शेवटल्या वाक्याने प्रकाश फार दचकला.

जगाचा बरावाईट अनुभव भरपूर घेतलेल्या ह्या म्हातारेबुवांने वस्तुस्थिति ताडली की काय असें भय वाटलें त्याला.

कमलाताई वस्तुतः जिवंत असून आतां जगाला मेल्यासारखी आहेत हें ओळखून तो असें बोलला असेल काय अशी शंकाहि प्रकाशच्या मनांत आली.

व त्यानें म्हटलें, “ दिवाणसाहेब, आपल्या शेवटल्या वाक्याचा अर्थ नाही कळला मला. कांहीं माणसं दीर्घायुषी असूनहि जिवंत असून मेल्यासारखी असतात म्हणजे काय ? ”

“ अ !— म्हणजे ?— म्हणजे होय ? ” क्षणमात्र घुटमळून दिवाणसाहेब उत्तरले, “ म्हणजे त्याचा अर्थ असा कीं— कीं— आतां आमच्या ह्या नव्या छोट्या राजाचे वडील आहेत ना, ते जिवंत असून मेल्यासारखेच नाहीत काय ? अं !— म्हणून मीं म्हटलें तें. ”

दिवाणसाहेबांच्या ह्या स्पष्टीकरणानें प्रकाशचें कांहीं नीटसें समाधान झालें नाहीं. त्यांना ह्याबद्दल पुनः कांहीं विचारावें कीं न विचारावें अशा विचारांत तो होता, इतक्यांत तें ओळखूनच कीं काय, दिवाणसाहेबांनीं म्हटलें, “ चला बुवा, मला वेळ नाही आतां. आज ह्या अस्थीची पालखीतून मिरवणूक काढून नंतर बालराजांना बरोबर नेऊन त्या विधीपूर्वक गंगेत टाकावयाच्या !— इं !— हो खरं, आमचे जोशीराव म्हणत होते कीं, राणीसाहेबांसाठीं तुम्ही फार मेहनत घेतलीत म्हणून. त्याबद्दल मीं तुमचा अत्यंत आभारी आहे बरं ! आणि तुम्हीं देवानें घाडल्यासारखें अगदीं नेमके तिथें होता म्हणून किती चांगलें झालें !— असो ! झालें तें भारीच वाईट झालें. पण औरस वारसाच्या अभावीं आमचें हें सीतागड संस्थान खालसा होणार कीं काय अशी मोठी भीति वाटे मला. पण संस्थानाचें माग्य श्वोर ! राणीसाहेबांनीं वारस दत्तक घेऊन आपलें कर्तव्य तर बजावलें ! त्याघुडें इतर

गोष्टीची किंमत काय वाटणार ? बरं— राणीसाहेबांच्या मृत्यूची बातमी टाईम्स वर्तमानपत्रांत तुम्हींच दिलीत काय ? ”

“ नाही बुवा. कदाचित् दिल्लीच्या डॉक्टरांनीं दिल्ली भसेल. ”

“ कोणी दिल्ली तरी काय म्हणा ! बातमी ही नेहमीच कशी ना कशी बाहेर फुटत असते. मग ती खरी असो की खोटी असो !— बरं— मी रजा घेतो हं आतां तुमची. ”

आणि बाह्यतः अगदीं सौजन्यपूर्वक स्नेहानें दिवाणसाहेबांनीं जरी प्रकाशला निरोप दिला तरी त्यांच्या भाषणांतील कांहीं कांहीं वाक्ये प्रकाशला कंशीतरीच वाटलीं.

दिवाणसाहेबांना वस्तुस्थितीबद्दल कांहींतरी संशय आला असणार हें त्यानें ओळखलें. पण तरीहि संस्थानच्या अब्रूला ते विलक्षण जपत असल्यामुळे संशय आलाच तरी ते त्याची वाच्यता करणार नाहींत व त्या संशयाची निवृत्ति करण्याचाहि प्रयत्न करणार नाहींत अशी प्रकाशला खात्री वाटली !—

डोळे असून आंघळा, कान असून बहिरा व वाचा असून मुका असणाऱ्या जातिवत संस्थानी सेवकाच्या वर्गातील ते आहेत हें प्रकाश जून होता—

परंतु तरीहि त्यांच्या भाषणांतील ते वेंचक, मार्मिक शब्द-माणसं दीर्घायुषी असूनहि जिवंत असून मेल्यासारखीं

—“ राणीसाहेबांनीं वारस दत्तक घेऊन आपलें कर्तव्य

इतर गोष्टींची किंमत काय वाटणार ? ”— “ बातमी

ना कशी बाहेर फुटत असते. मग ती खरी असो की

३।४ विवक्षित वाक्ये कधीं एकदां कौमुदीला सांग

प्राय ऐकतो असें प्रकाशला झालें होतें.

त्यामुळे मुंबईला पोंचेपर्यंत त्याची उन्हा होती !—

आपण आज येणार हें त्यानें कौमुदीला :

निमित्त शाळा बंद होण्याचे दिवस जवळ :

होऊं शक्यार नाही हें प्रकाशला ठाऊकच होतें. पण तरीहि बौरीबंदर स्टेशनावर गाडी उभी रहातांच त्यानें उत्सुकतेनें कौमुदीला प्लॅटफॉर्मवर उगीचच शेवले. व मग आपल्या ह्या खुळेपणाची मौज वाटून स्वतःशीच हसत तो टॅक्सीनें घरीं आला.

नंतर 'मालती- माधव' नाटकाचा विषय गाळून त्यानें तात्यांबरोबर येऊन गप्पा मारल्या व कौमुदी संध्याकाळीं तरी निदान ताजभर आर्ची घरीं येईल अशी अपेक्षा करीत तो बसला !—

आणि प्रकाशची ही अपेक्षा खरी ठरली.

कौमुदी पावणेपांचाच्या ऐवजीं पावणेचारालाच घरीं आली.

पण प्रकाश घरीं कुठें होता ?—

कौमुदीनें तात्यांना घाईघाईनें विचारलें, “ तात्या, प्रकाश आलाच नाही आज ! ”

“ आला कीं— पण मर्चा दोन वाजतां त्या रश्मिकडून त्याला न्यावयाला मोटार आली नि तो तिकडे गेला. ”

रश्मीकडे गेला !— प्रकाश रश्मीकडे गेला !—

पाची मद्याची चटक पुनः बळावली एकूण !—

‘दीचे’ विशुद्ध प्रीतिबल रश्मीच्या सौंदर्यमद्यापुढें त्याला अद्यापि बेचव  
०—

शब्द ऐकतांच कौमुदीला विलक्षण दुःख झालें.

‘हला २।३ दिवस प्रकाश किती आनंदांत होता. रश्मीनें

सरदार बाळासाहेबाबरोबर विवाह ठरविला हें अपमान

पार विसरून गेला होता. एवढेंच नव्हे तर आतां

हि विसर पडतो आहे अशी आशा कौमुदीला वाटूं

पाची चटक ती !— ती अशी एकदम कशी

व करावयाचें नाही असें कौमुदी आपल्या मनाला

पण मन ही निर्जीव कां चीज आहे !—

विस्तवाची आंच बेताची असली तर दूध जागच्या जागी उकळते  
हाील पण आंच अधिक झाली की तें उतूं जाणारच !—

त्याप्रमाणें प्रतिकूल परिस्थितीची आंच फार नसली तर मनांतील  
भावना बुद्धीच्या आवांज्यात राहूं शकतात !— पण ही आंच अतिशय लागूं  
लागली की मग भावना बुद्धीला जुमानीत नाहीशा होतात !— त्या उतूं  
जातात !—

तशा कौमुदीच्या भावना आतां उतूं जाऊं लागल्या !— विला दुःखाचे  
अनावर कढ येऊं लागले !—

किती परिभ्रम घेऊन प्रकाशला लागलेला रश्मीचा नाद तिनें कमी  
करीत आणला— नि एका क्षणांत तो नाद पुनः बेताल झाला ना !—

अगदीं अधीर, अस्थिर हृदयानें ती प्रकाश घरीं येण्याची वाट  
पहात राहिली.

जणूं कांही दारू पिऊन घरीं येणाऱ्या माणसाच्या अवस्थेवरून तो  
कितीशी दारू प्याला आहे हें जसें अजमावितां येतें तसें रश्मीकडून प्रकाश  
परत आल्यावर त्याच्या बोलण्याचालण्यावरून रश्मीच्या मोहांत तो किती  
अडकला आहे तें ती अजमाविणारच होती !—

**आ**णि मग रालीं आठाच्या सुमाराला प्रकाश घरीं येतांच तो आपल्या-  
कडे येण्याची वाटहि न पाहतां कौमुदी त्याच्या खोलींत गेली व  
तिनें त्याला सरळ प्रश्न केला, “प्रकाश, रश्मीच्या घरीं गेला होतास तूं?”

कौमुदीच्या नजरेला नजर देण्याचें टाळीत प्रकाश म्हणाला, “होय,  
तिनें मोटार घाडली होती मला बोलवावयाला.”

“अं ? — हें कसं काय ? ” हृदयांत उसळणाऱ्या भावनावर पूर्ण दाब  
ठेवीत कौमुदीनें निःसंकोच स्वरांत विचारलें.

ती असा स्पष्ट सवाल विचारील अशी प्रकाशलाहि कल्पना नव्हती.  
त्यामुळें क्षणभर तो स्तब्धच राहिला. पण नंतर त्याची मुद्रा बदलली.

आज रश्मीशीं झालेल्या मुलाखतीची इकीकत कौमुदीला सांगून टाकावी  
असें त्याला मनांतून वाटतच होतें पण कौमुदीला तें कितपत रुचेल अशा  
विचारानें तो जरा बिचकत होता. त्यामुळें आतां कौमुदीनें आयताच हा  
संकोच दूर सारला हें पाहून त्याला किती मोकळें वाटलें.

व कौमुदीला प्रिय असलेल्या आपल्या निर्व्याज वृत्तीला अनुसरून तो  
म्हणाला, “कौमुदी, मला नेण्यासाठीं रश्मीनें मोटार पाठविलेली पाहून  
मलाहि दोन प्रद्वीं फार आश्चर्य वाटलं नि तशा चकित मनःस्थितीतच मी  
तिच्याकडे गेलों. नि तिथें रश्मीनें अगदीं मोकळ्या मनानें माझ्यापाशीं

कबूल केलें कीं, बाळासाहेबांच्या श्रीमंतीला व सरदारकीला भुलून तिनें जरी त्यांच्याबरोबर विवाह ठरविला तरी तिचें माझ्यावरील प्रेम पूर्ववत् कायम आहे ! —”

आतां मात्र कौमुदीला गप्प रहावेना. आजवर कधीहि ती मुद्दामच रश्मीच्या विरुद्ध बोलली नव्हती. पण आतां तिनें चटकन् म्हटलें, “काय ? रश्मीचें तुझ्यावर प्रेम आहे ? हुं ! — तुझ्यावर नव्हे बरं प्रकाश, ‘प्रेम’ ह्या शब्दावर तिचें प्रेम आहे इतकेंच !”

कौमुदीच्या ह्या शब्दांनीं प्रकाशच्या अहंकाराला चांगलाच धक्का बसला. ‘प्रेम’ ह्या शब्दावरच रश्मीचें प्रेम आहे ! — खरें असेल हें ! — अं — अं — आपल्यालाहि दोन चार वेळां तशी शंका नव्हती कां आली ? आपल्या देखणेपणानें ती आकर्षित झाली असल्याचा दाखलाहि तिच्या बोलण्यांत नव्हता कां दिसला ? —

देखणेपणा ! — पण — पण आपणहि रश्मीच्या नाजुक, नखरेल सौंदर्यावरच नाहीं कां मोहित झालों ! —

मघां, रश्मीनें आपल्यावरील तिच्या प्रेमाचा निर्वाळा दिल्यावेळीं तिच्या त्या शब्दपेक्षां ते उच्चारतांना झालेल्या तिच्या मोहक, लाघवी अभियनाकडेच आपलें चित्त नाहीं कां अधिक वेधलें ? —

प्रीति हृदयांत वसत असली तरी नेत्रांच्या वाटेंच ती आर्घी हृदयांत शिरतें ना ? मग आपली प्रियव्यक्ति आपल्या नेत्रांना नेहमीं सुंदर वाटणेंच योग्य नाहीं काय ? —

पण पुरुषाला आपली प्रियस्त्री अशी सुंदर वाटावी हें योग्य असलें तरी स्त्रीला काय आपल्या प्रियकराच्या सौंदर्याचेंच आकर्षण वाटावें ? —

छेः छेः ! — स्त्रीला आपल्या प्रियकराच्या पराक्रमाचेंच आकर्षण वाटलें पाहिजे ! —

पण — रश्मीला आपल्या पराक्रमाची जराहि किंमत वाटत नाहीं ना ! —

सीतागडला अल्पावधींत बांधून तयार केलेल्या बाड्याची व पर्यायानें आपली व्हाइसरॉयनीं किती मनःपूर्वक स्तुति केली व आपल्या साहेबांनीं हि

आपल्याला एकदम पन्नास रुपये बढती कशी दिली हे मर्बा रस्मीला आपण सांगत असतां तिने तिथे पूर्ण दुर्लक्षच नाही कां केलें ? — नि उत्तरा-दाखल तिने म्हटलें काय — तर म्हणे, “ हं, हं, तरीच बरं कां, वाड्याच्या बांधकामावर नजर ठेवण्यासाठी दिवसचे दिवस उन्हातान्हांत राहिल्याने तुमचा वर्ण असा तांबूस पिंगट दिसू लागला आहे ! — बाकी, तुम्हाला तो अगदी शोभूनच दिसतो हो.”

नि तिच्या ह्या स्तुतीने आपल्याला किती लाज वाटली !

मग — मग — कौमुदी म्हणते त्याप्रमाणें रस्मीचें ‘ प्रेम ’ ह्या शब्दावरच प्रेम आहे तर ! —

पण ‘ प्रेम ’ ह्या शब्दावर की आपल्या देखणेपणावर ? — एकूण एकच म्हणा ! — बाह्यांगावर असणारें प्रेम हें खरें प्रेमच नव्हे ! — पण मर्बा रश्मि किती करुणवाणीने आर्जवून बोलत होती तें काय आपल्या-वर तिचें खरें प्रेम असल्याशिवाय !

विचारा प्रकाश ! — त्याला बड कांहींच कळेना ! — धाबरट विद्यार्थी गणिताचा पेपर सोडवितांना एक उदाहरण अर्धवट सोडवून दुसऱ्या उदा-हरणाकडे वळतो — नि त्याचें पुरतें उत्तरहि न काढितां तिसऱ्यावर प्रयत्न करितो. नि मग हेंहि नाही नि तेंहि नाही असा त्याचा साराच गोंधळ उडतो तसा प्रकाशचा गोंधळ उडाला होता !

रस्मीचें प्रेम आपल्या देखणेपणावर व आपलें तिच्या सुंदरतेवर जडलें असल्यामुळे तें खरें प्रेम नव्हे असें त्याला पटत होतें नि पटत नव्हतेंहि ! — त्याला नकी कांहींच कळत नव्हतें !

मध्यंतरी त्याला शिडकारून रस्मीने बाळासाहेबांबरोबर विवाह ठर-वितांच प्रकाशचा अहंकार दुखविला गेला तरी त्याला वस्तुतः फारसे दुःख झालें नाही. व त्यामुळे गेलें वर्षभर त्याचें विकारी हृदय व विचारी बुद्धि ह्यामध्ये चाललेली रस्मीकडे किंचित् थांबली होती व आतां इतुइतु ती पुरती थांबून त्याच्या बुद्धिहृदयाचें मतैक्य होणार असें सुचिन्ह दिसू लागलें !

नि इतक्यांत रस्मीने आज धुनः त्याला आपल्या पाशांत अडकविलें. तो मुंबईला कधी परत येतो त्यावर जशी पाळत राखूनच तिने तो आल्या

दिवशीं त्याला गांठलें. व त्यासरशीं त्याच्या बुद्धिहृदयामध्ये पुनः रस्मीलेंच सुरूं झाली. पण फरक इतकाच की, मागे त्याच्या हृदयाला रस्मीच्या सौंदर्याचा फारच मोह पडला होता त्यामुळे त्याचें हृदय पुनः पुनः त्याच्या बुद्धीवर विजय मिळवीत होतें, आणि आतां हा मोह बराच कमी झाला असूनहि आपला दुखावलेला अहंकार पुनः प्रस्थापित करावयाला हो बरी संधि आहे असें वाटून त्याची बुद्धीच त्याला पुनः रस्मीच्या पाशांत अडकवीत होती.

व बुद्धिहृदयाच्या ह्या परस्पर ओढाताणीनें प्रकाश अगदीं भांबावून गेलेला असतांच कौमुदीनें त्याला म्हटलें, “ पण प्रकाश, रस्मीचा बाळासाहेबांबरोबर विवाह ठरला आहे त्याची वाट काय ? ”

कौमुदीच्या ह्या प्रश्नानें फार खराबी झाली. प्रकाशचा अहंकार पुनः डिवचला गेला ! —

बाळासाहेब ! — हुं ! कोण एवढा मोठा लागून गेला आहे तो ! — अं ? आपला त्याग करून रस्मीनें त्याच्याशीं लग्न ठरविलें होतें नाहीं ? — बत्स ! आतां त्याला शिडकारून तिला पुनः आपल्याबरोबर लग्न ठरवावयास लावावयाचें !

झाला निश्चय ! — इं ! कसला निश्चय नि कसलें काय ? भलत्या अभिमानाला बळी पडून प्रकाशची बुद्धि सध्या मुळीं अगदींच बेताल झाली होती — मग ती त्याला असलाच निश्चय करावयाला लावणार ! —

साराच पोरकटपणा ! — निसरक्या रस्त्यावर पाय घसरून पडतांना आपल्याला एकाद्या शाळासोबत्यानें पाहिलें ह्याबद्दल लाज वाटून त्या सोबत्याचा पाय मुद्दाम ओढून त्याला रस्त्यांत पाडावयाला एकादा शाळकरी मुलगा जसा पोरकटपणानें उद्युक्त होतो तसाच प्रकार हा !

लग्नासारखी गंभीर महत्त्वाची घटना अशी एकाद्या पळपुट्या भावनेच्या सांगण्यानें कां कुणी ठरवितात ? पण योग्य उपदेश देणारी बुद्धीच जर चळली तर असा पोरखेळच होणार सारा !

कौमुदीच्या प्रश्नाचा प्रकाशला फार राग आला. फुरंगटलेल्या स्वरांत तो उत्तरला, “ बाळासाहेबाशीं ठरलेल्या विवाहाची काय वाट म्हणजे ? एः !

मोडून टाकावयाचा तो विवाह !” व आपला उजवा तळहात हवेंत सरदिर्शी फिरवीत प्रकाशनें तो विवाह मोडण्याचा आविर्भावहि त्यानें करून दाखविला.

त्याच्या ह्या पोरकट कृतीनें व उक्तीनें कौमुदीला क्षणभर हंसूं आलें तरी भारी भय वाटलें मग तिला त्याचे !

आपल्या सौंदर्याच्या व श्रीमंतीच्या जोरावर रश्मि प्रकाशला हवीतशी नाचविते नि तोहि खुशाल नाचतो ! पण ह्याचा परिणाम काय होणार ?

एकदिलानें एकमेकांच्या पावलावर पाऊल टाकून चालणारी प्रेमळ पतिपत्नी किंवा प्रियकर प्रेयसी आपल्या जीवनामध्ये एक सुंदर, तालबद्ध द्वंद नाच उमटवितात खरा ! पण तो नाच तालबद्ध असतो ह्यांतच त्यांच्या सुखाचें सार सांठविलेलें असतें !

पण आतां हा रश्मीचा व प्रकाशचा नाच अगदीं मूळापासूनच बेताल आहे ! नाच कसला हा ! नुसता धुमाकूळ — धांगडधिंगा !

( स्त्रीपुरुषांच्या जीवनांतील द्वंद नृत्य समतोल बुद्धीच्या तालावर नि परस्परानुरक्त हृदयाच्या सुरेल संगीताच्या नादावर होत असतें. ) पण रश्मि व प्रकाश ह्या दोघांनीं चालविलेल्या ह्या नाचवजा धांगडधिंग्यांत बुद्धीचा खोल चुकला होता व हृदयाचें संगीत बेसूर झालें होतें ! मग त्याची निष्पत्ति अशीच, नाहीं कां होणार ?

**त्या**नंतर प्रकाशशी कमीअधिक कांहीच न बोलतां कौमुदी आपल्या खोलींत परतली तरी विचारांती तिनें ठरविलें कीं, झापुडें प्रकाशकडे रस्मीचा केव्हांहि उल्लेख करावयाचा नाहीं परंतु इकडल्या तिका-डल्या विषयांवर एकसारखे रूप बोलत राहून त्याची व आपली मैत्री पूर्ववत् दृढ करावयाची —

प्रकाश संवयीचा गुलाम आहे. कसलीहि बरी वा वाईट संवय त्याला एकदां जडली कीं लगेच तो सर्वस्वी तिच्या आहारीं जातो हें कौमुदी ओळखून होती. व म्हणूनच त्याला आतां पुनः रस्मीचा नाद जडूं पहात असतांनाच आपल्या मैत्रीची संवयहि त्याला लावावयाची म्हणजे झापुडें संवयामध्ये ओढाताण होऊन तो सर्वस्वी रस्मीच्या आधीन तरी होणार नाहीं असा दूरवर विचार करूनच कौमुदीनें हा निश्चय केला.

व मग त्या निश्चयानुसार दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच उठल्याबरोबर प्रकाशसाठीं ऊन चहाचा पेला घेऊन ती त्याच्या खोलींत गेली.

प्रकाश आळसांनं बिछान्यावर उगीच लोळत पडला होता. कौमुदीच्या हातांतील चहाचा पेला पाहून, गडपाकडून हॉटेलांतील चहा आणविण्याची कटकट चुकली असें वाटून स्वारी खूप झाली व हंसत हंसत तोंड धुवावयास गेली.

चहाचा पेला त्याच्या हातों दिल्यावर कौमुदी नेहमींच्या सखेह प्रसन्नतेनें म्हणाली, ! “ अहो सूत्रधर महाराज, आपल्या नाटकाचा शेवटला अंक कसा काय वठला, नाटकाचें भरतवाक्य निर्विघ्नतेने पार पडले किंवा कसें ह्याबद्दल सांगा कीं आम्हांला.”

कौमुदीचे हे शब्द ऐकून प्रकाशला आतां आठवण आली कीं, जी गोष्ट कौमुदीला सांगावयाची असें घोंकित आपण सीतागडहून आलों ती तिला सांगावयाची राहूनच गेली होती. नि—नि—त्याबद्दल कांहीं विचारवायाला कौमुदीहि करी काल विसरली ?

पण मग ह्याविषयी अधिक काय्याकूट न करित बसतां तो म्हणाला, वाः ! तें काय विचारतेस शेवटला अंक सुंदरच वठला ! त्या उभयतांना ‘ नादा सौख्यभरें ’ इत्यादि आशीर्वादसूत्रां मी दिला. कौमुदी, तुझ्या कमलेची, अंहं, माझ्या मालती वाहिनांची त्यावेळची आनंदी, प्रसन्न मुद्रा पाहून केल्या भ्रमाचें सार्थक झालें असें वाटलें बघ मला. खरंच कौमुदी, आपल्या प्रीतीचें साफल्य साध्यानें कुमारिकेला जेवढा आनंद होत असेल त्यापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक आनंद अशावेळीं कमलाताई-सारख्या विधवेला होत असेल, नाहीं ! कारण प्रीतिसाफल्य शोण्याची कुमारिकांना आशा असते, अधिकार असतो ! पण आपल्या समाजांत अद्यापिहि विधवा ह्या अधिकाराचा सर्रास उपयोग करित नाहींत ! अद्यापि त्यांना पुनर्विवाह प्रशस्त वाटत नाहीं ! त्यांतून कमलाताई राणी असल्यामुळे तिच्या प्रीतिसाफल्याच्या मार्गांत कितीतरी अडचणी होत्या. नि तरीहि तिचें इच्छित तिला प्राप्त झालें ! मग किती आनंद झाला असेल बरें तिला ! कौमुदी, माघवाला व कमलाताईला स्टेशनावर पोचवावयाला मी गेलों त्यावेळची कमलाताईची ती विलक्षण प्रसन्न व लज्जवळ मुद्रा मी कधींच विसरणार नाहीं. त्यांच्या त्या विशाल भालपटावर लालमुंद कुंकुम-तिलक तर किती शोभत होता म्हणून सांगूं ! अतिपरिचयामुळे सुंदर वस्तूंच्या सौंदर्याविषयी आपल्याला योग्य तो आदर वाटत नसतो हेंच खरें ! आजवर कितीतरी स्त्रियांच्या कपाळां मी कुंकुम-तिलक पाहिले होते. व त्यामुळे ह्या तिलकानें स्त्रीचें सौंदर्य वाढतें ह्याची मला जणू जाणीवहि

नव्हती ! पण कमलाताईच्या कपाळावर तो विराजमान झालेला पहाताच  
त्या तिलकाची खरी योग्यता व खरे सौंदर्य मला कळून आलं ! त्यावेळीं  
त्यांच्या मुद्रेवर आनंद जसा कांहीं ओसंडत होता !— कौमुदी, दुष्काळांतून  
आलेल्या माणसाला इच्छाभोजन मिळाल्याने किंवा वांझेला पुत्रप्राप्ति  
झाल्याने होणारा आनंद काय स्वरूपाचा असेल त्याची त्यावेळीं मला बरो-  
बर कल्पना आली !—”

“ खरंच प्रकाश, माझ्या कमलवर केवढे उपकार केलेस तू हें !—  
प्रकाश, उमलत्या वेलीला पाणी धालून तिची जोपासना करण्यापेक्षा अशा  
वठलेल्या वेलीची जोपासना करणे अधिक पुण्यदायक, अधिक कौतुकास्पद  
आहे ! ” कौमुदी, मनापासून उद्गारली.

“ वठलेली वेल !— खरंच कौमुदी, कमलाताईचं किती सार्थ वर्णन  
केलंस तू —”

“ आणि प्रकाश, तुझ्या इया प्रयत्नांनी ती वठलेली वेल आतां  
फुलत आहे !—”

“ कौमुदी अशा घटना पाहिल्या कीं जगांत देव आहे असं वाटू लागतं  
बघ. ” प्रकाश गंभीर स्वरांत म्हणाला.

त्याच्या इया उद्गाराने कौमुदी चकित झाली. तारुण्यामध्ये मनुष्यप्राण्याला  
स्वतःच्या सुखपूर्तीमुळेच ईश्वराच्या अस्तित्वाची प्रतीति येत असते ! मग  
आतां रश्मीशी झालेल्या समेटामुळेच वास्तविक प्रकाशला ईश्वराचे अस्तित्व  
पटावयाला हवे होतं ! माघवकमलेच्या सुखपूर्तीचा आधार त्याला कां हवासा  
झाला !—

कां हवा झाला ? — कारण रश्मीशी समेट झाल्याने आपला स्वाभिमान  
आतां पुनः प्रस्थापित झाला आहे असे वाटून प्रकाशच्या बुद्धीला खरी  
आनंद झाला तरी रश्मीबद्दल त्याच्या हृदयाला वाटणारा मोह आतां  
पुष्कळ ओसरला असल्यामुळे त्याच्या हृदयाला आतां हुसहुर लागली  
होती. व त्यामुळे त्याच्या बुद्धिहृदयामध्ये आतां वेगळ्या तऱ्हेची रस्सीखेच  
सुरू झाली होती !—

रश्मीशी विवाह केल्याने आपण सुखी होणार नाही अशी शंका त्याला

मधूनमधून व्यथित करीत असल्यामुळेच त्याच्या तोंडून माधवकमलेच्या सुखपूर्तीबद्दल आतां असा कौतुकाचा उद्गार उमटला !—

कौमुदीला हें बरोबर कळून चुकलें, पण तसें उघड न दर्शवितां ती मृदु स्वरांत म्हणाली, “ प्रकाश, आपल्या माणसांना त्यांचें ईप्सित लाभलें म्हणजे मला नेहमींच आनंद वाटतो !—”

कौमुदीच्या ह्या शब्दांत अहंकार मुळीहि नव्हता. तिनें फक्त वस्तुस्थितीच निवेदन केली. व आज इतके दिवस तिला ओळखणाऱ्या प्रकाशला तिचे हे शब्द फार पटलें.

प्रेमळ, सुखभावी कौमुदीला इतरांच्या आनंदानें नेहमीं आनंदच वाटतो ! — ‘जो दुसऱ्याच्या दुःखें दुखावला’ असें साधूपुरुषाचें वर्णन आहे. पण दुसऱ्याच्या दुःखानें दुखावणें एकपरानें सोपें आहे परंतु दुसऱ्याच्या सुखानें सुखावणें महाकठीण आहे !—

विशेषतः आपल्याला दुरावलेलें सुख दुसऱ्याला मिळालेलें पाहूनहि सुखावणें हे एक मोठेंच दिव्य आहे ! — आणि कौमुदी हें दिव्य करून दाखविते. दुसऱ्याच्या आनंदानें ती आनंदित होते !—

पण — पण — कौमुदी हें कुणाला उद्देशून बोलली असेल !— माधव-कमलेच्या सुखपूर्तीला !— कीं—कीं—रश्मीच्या व आपल्या खमेटाला ?

होय — होय — कौमुदी खास हें आपल्यालाच उद्देशून बोलली !

आपल्या माणसांचे ईप्सित !

आणि — कौमुदीचें ईप्सित !

हा विचार मनांत येतांच आजवर जी कल्पना प्रकाशच्या डोक्यांत बऱ्याच वेळां डोकाऊन गेली ती आतां चट्‌चिशीं ठळक झाली ! कौमुदीचें खास आपल्यावर प्रेम आहे !

त्या रात्री बिछान्यावर पडल्या पडल्या विचार करितांना प्रकाशनें हा पल्ला गांठला.

कौमुदीनें आपल्यावर प्रेम आहे ! — आणि आपलें प्रेम ?— कौमुदीवर आपलें प्रेम आहे काय ?

ह्या प्रश्नाभें उत्तर प्रकाश स्वतःशींहि देऊं शकला नाहीं, कारण त्यांचा खुळसट प्रामाणिकपणा पुनः आडवा आला !

रश्मीनें बाळासाहेबांशीं ठरलेला विवाह मोडून आपल्याशीं समेट केला असल्यामुळें आतां इतर कुणा तरुणीच्या प्रेमाबद्दल आपण विचार करणें गैर होईल असें वाटून त्या प्रश्नाचे उत्तर मिळविण्याच्या भरीला तो पडलाच नाहीं !

तरीहि कौमुदीचे आपल्यावर प्रेम आहे हा विचार त्याच्या हृदयाला मधूनमधून अस्वस्थ करीत होता.

एवढेंच नव्हें तर त्यानंतर रोज चार दिवस संध्याकाळीं रश्मीनें पाठविलेल्या मोटारमधून तो तिच्याकडे जात होता तरी तिच्याशीं बोलतां सवरतांनासुद्धां त्याला ह्या विचाराचा विसर पडूं शकत नव्हता !

परंतु आपलेंहि कौमुदीवर तसेंच प्रेम आहे ह्या विचाराचा उत्तरार्थ तो मनांतहि आणू शकत नसल्यामुळें आपल्याला सहज सुटण्यासारखें उदाहरण अर्धें सोडवून झालें नाहीं तोंच सुपरवायक्षरनें पेपर काढून घेतला म्हणजे त्या हुषार विद्यार्थ्यांची जी तळमळ होतें तशी प्रकाशच्या हृदयाची आतां तळमळ होऊं लागली होती !

आपल्याला तहान लागली आहे हें कळत असून व थंडगार पाणी कुठें मिळेल हेंहि ठाऊक असून तें पाणी आपल्याला मिळूं मात्र नये अशी प्रकाशची स्थिति झाली होती !

त्यामुळें आपल्या बुद्धीचें व हृदयाचे चलनवलन जणू बंद ठेऊनच तो वावरत होता !

आणि पांचव्या दिवशीं संध्याकाळीं रश्मीकडून जेव्हां चिडी आली कीं, आज बाळासाहेब गांवाहून आले असल्यामुळें तुम्हांला आणावयाला मोटार पाठविली नाहीं तव्हां मात्र प्रकाशची ही सुसावस्था क्षणाबौत नष्ट झाली !

बाळासाहेब गांवाहून आले आहेत म्हणून आज आपण तिच्याकडे जातां नये ?—अर्थ काय ह्याचा ?

बस्स ! काय तो अर्थ आतांच शोधून काढावयाचा असें प्रकाशनें ताबडतोब ठरविलें व त्याच पावलीं तो रश्मीकडे निघाला.

रश्मीकडे जाऊन काय बोलावयाचें, कसें बोलावयाचें ह्याबद्दल प्रकाशनें आधीं कांहींच विचार केला नव्हता ! नाही तरी कोणत्याहि गोष्टीबद्दल आधीं नीट ठरवून मगच काय तें बोलावयाचें असा प्रकाशचा स्वभावच नव्हता. तो अतिशय मावनाप्रवण असल्यामुळे ज्यावेळीं जी मावना जें मुचवील तें तो बोलत असे !

व आपल्या ह्या स्वभाव विशेषानुसार तो रश्मीच्या घरीं तर गेलाच पण तडक तिच्या खोलींतच घुसला.

तिथें बाळासाहेबांच्या शेजारी कोंचावर बसून लाडकें लाडकें बोलत रश्मी चहापान करीत होती.

प्रकाशला पहातांच ती दचकली.

पण लगेच स्वतःला सांवरीत ती म्हणाली, “या या, पण आज कसे बाई आलांत ! हो, किती किती आमंत्रण घाढावीं तेव्हां एकदां हजर होणारे तुम्ही आज आपण होऊन कसें आलांत !”

रश्मीच्या ह्या मानभावी बोलण्यांतील खोल अर्थ कळून प्रकाशला मोठी गंमत वाटली. पण तिनें आतां संपादणी करण्याचा कितीहि प्रयत्न केला तरी तिथें लक्ष घावयाचें नाहीं असें नक्की ठरवून तो सरळ म्हणाला,

“रस्मी—खेच”

१७६

“मला न्यावयाला वू आज मोटार पाठविली नाहीस म्हणून मीच होऊन आलों.”

प्रकाशच्या ह्या स्पष्टोत्तरानें बाळासाहेब फार चकित झालेले दिसले.

रश्मीकडे वळून त्यांनीं म्हटलें, “रश्मी, कोण हे ?”

“हे- हे- प्रकाश-”

“अस्सं ! म्हणजे आर्वी तुझं यांच्याबरोबर लग्न ठरलं होतं तर ! आणि, काय हो प्रकाश, रश्मी तुम्हांला हयें आणावयाला मोटार पाठवित होती होय ! किती वेळां पाठविली बरं तिनें मोटार !”

बाळासाहेबांच्या ओबडधोबड परंतु सुस्वभावी दिसणाऱ्या चर्येकडे पहात प्रकाश उत्तरला, “गेले चार दिवस संध्याकाळीं आली कीं तिच्याकडून मोटार - ”

“अस्सं !” फक्त एकदां उष्टाविलेला थहाचा पेटा तसाच खाली ठेवीत बाळासाहेब रश्मीकडे वळून म्हणाले, “रश्मी, मी समजलों ह्याचा अर्थ ! पण हें बघ, मी कितीहि उदारमतवादी असलों तरी माझी वाङ्मिश्रितं बधू साह्यानंतर इतर तरुणांबरोबर तूं प्रेमाचे खेळ खेळलेलं मला चालणार नाही. म्हणून सांगतो, आतां ह्या क्षणालाच नक्की काय तें ठरव. हे प्रकाश व मी ह्या दोघांमधून कुणातरी एकाची निवड तूं कर. बोल, तुला प्रकाश हवे आहेत कीं मी ?”

क्षणभर - एकच क्षण - रश्मी घोंटाळली.

बाळासाहेबांच्या भीमंतीला भाळलेली तिची बुद्धि व प्रकाशच्या देखण्या उमदेपणाळा भुकेलेलें तिचें हृदय ह्यांमध्यें एकच क्षण रस्सीखिंच झाली !

व मग एक अगदीं सूक्ष्म निश्चास सोडीत ती बाळासाहेबांना आर्जवी लाडिक स्वरांत म्हणाली, “हें काय बरं असलं बोलणं ! प्रकाशबरोबर ठरलेला विवाह मी तुमच्यासाठींच ना मोडला. मग ! आतां प्रभव कुठें उरला आहे ! प्रकाश माझे मित्र आहेत इतकंच ! पण तुम्हांला ही मैत्री पसंत नसली तर सोडून देईन मी - त्यांत काय मोठंसं !”

रश्मीचें हें उत्तर ऐकून प्रकाशला गंमत वाटली - काय ! रश्मीला

आपल्याविषयी निव्वळ रसभावच वाटत होता ? तिचे आपल्यावर प्रेम नव्हते ?—

नखेलहि कदाचित् — आपले मात्र तिच्यावर कधीहि प्रेम नव्हते हे आतां प्रकाशला एकदम कळून आले !

रश्मीवर आपले प्रेम नव्हते — नाही !— आपले प्रेम — आपले प्रेम कौमुदीवर आहे ! आणि — आणि — कौमुदीचेहि आपल्यावर प्रेम आहे !

अहा !— एकूण रश्मीने आतां बाळासाहेबांना जी बरीचशी खोटीनाटी जवानी दिली ती आपल्या लेखी अगदी इष्टापत्तीच ठरली तर !

छान ! प्रकाशची मुद्रा चट्टिशी किती प्रफुल्लित झाली ! व रश्मीचा अगर बाळासाहेबांचा निरोप घेण्याचा सर्वसाधारण शिष्टाचारहि न पाळतां तो तिथून सटकला.

त्यावेळीं त्याची मुद्रा आनंदोज्ज्वल दिसत असूनहि बिचाऱ्या रश्मीने आपल्या घडपडणाऱ्या हृदयाला फसविण्याचा प्रयत्न केला कीं, आपल्या पुनर्नकाराने फार दुःख झाल्यामुळेच प्रकाश असा एकाएकी निघून गेला !

पण बाळासाहेबांनीं सत्यस्थिति बरोबर ताडली होती. दैवयोगाने रश्मीच्या गळाला अडकलेला तो मत्स्य गळावेगळा होताच ह्या स्वातंत्र्या-नंदाचा उपभोग घेण्यासाठीं आपल्या मत्स्यकडे घांवत गेला आहे अशीच बाळासाहेबांची कल्पना झाली.

व अर्थातच ती अगदी खरी होती ! प्रकाश विलक्षण गडबडीने कौमुदीकडे निघाला होता !

कौमुदीचे आपल्यावर प्रेम आहे व आपले कौमुदीवर प्रेम आहे ह्या विचारांत तो अगदीं रमला होता !

आणि रस्त्याने चालतांना एकाएकी त्याच्या मनांत आले, महां बाळासाहेबांनीं रश्मीला ते व आपण ह्यांमधून एकाची निवड करावयाला सांगितले त्यावेळीं जर कां रश्मीने आपली निवड केली असती तर ?

अरे बापरे ! तर — तर —

आ वासून बावळटासारखा रस्त्याच्या मध्यावर उभ्या राहिलेल्या प्रकाशला एका भल्या माणसाने ओढून रस्त्याच्या कडेला नेले म्हणून ठीक !

रस्त्याच्या कडेला पांचल्यावर प्रकाश भानावर आला. त्याने आपले वासलेले तोंड मिटले व एक लांबलचक श्वास घेतला !

त्याला वाटले, वेळ आली होती पण काळ आला नव्हता म्हणून निभावले.—

पण खुळसटासारखा तो रस्त्याच्या मध्यावर थबकून राहिल्यामुळे चांगलाच अपघात झाला असता तो आतां टळला ह्या घटनेला उद्देशून कांहीं त्याला असे वाटले नाही.

रश्मीने कदाचित् बाळासाहेबांऐवजी आपली निवड केली असती तें संकट टळले म्हणून त्याने हा कृतशक्तीचा उद्गार काढला !

ह्या संकटापुढे मोटारच्या अपघाताच्या संकटाची त्याला तमा बाटली नाही.

असलां मज्जेदार होता प्रकाशचा स्वभाव !— त्यामुळे त्याच्या ह्या स्वमावाला सांवरून घरणारी जोडीदारीण त्याला मिळाली तर ठीक !— नाहीतर बोध्य कर्णधाराच्या अभावी दिशा चुकून कुठेवरी तरंगत जाणाऱ्या नौकेप्रमाणें प्रकाशची जीवनीका कुठेवरी भडकेल अशी सभय काळजी कौमुदीला नेहमी वाटे.

व आतांही ती आपल्या खोलीत हीच काळजी वहात बसली होती.

रश्मीकडून मोटार आली नसतांही प्रकाश रोजच्या वेळी बाहेर पडला तो षडुतकरून तिथेंच गेला असणार हें कौमुदीने ओळखले.

म्हणजे दारुडे सोबती बरोबर नसल्यामुळे गुच्याच्या रस्त्याने न गेलेल्या दारुड्यानें मुद्दाम उलट फिरून परत गुच्याकडे जावे त्यांतलाच प्रकार हा !—

आणि प्रकाशला रश्मीचा मोह पुनः जर इतका पडला आहे तर आतां त्यापासून तो परावृत्त तरी कसला होणार असे वाटून कौमुदी भारी कधी झाली.

आपल्याला असूय वाटणारी वस्तु त्या वस्तूला कवडीमोल मानणाऱ्या माणसाच्या हातीं गेलेली पाहून जसे सखेद दुःख वाटतें तसे सखेद दुःख कौमुदीला वाटले !—

एकदां केलेली चूक आयती निस्तरली गेली असतां प्रकाश आतां पुनः तीच चूक करूं पहात आहे हें पाहून कौमुदीला भारी वेताग आला !—

तिला वाटलें, पुनः पुनः कितीदां प्रकाशला आपण सांवरणार ?— नाही !— आतां आपल्या अंगांत तेवढी उमेद नाही, शक्ति नाही, उत्साहहि नाही !—

आतां प्रकाशचें काय होईल तें खरें !— हं !— आपल्याला हवी असलेली वस्तु वा व्यक्ति इच्छाशक्तीच्या जोरावर प्राप्त होऊं शकली असती तर !—

तर काय ? जगांतील दुःखें कमी झाली असती परंतु सुखाची किंमत पार उतरली असती !—

सहजप्राप्य वस्तु माणसाला तितकी हवीशी वाटत नसते ! दुष्प्राप्य वस्तूच वांछनीय वाटते !

रस्मीला प्रकाश सहजो मिळूं शकला म्हणूनच ती त्याच्या हृदयाशी असे नाचरे खेळ खेळूं शकली !—

आणि आपण ?— प्रकाश जर आपल्याला मिळाला तर— तर त्याच्यावर पत्नीची प्रीति, मातेची ममता, मगिनीची माया व मैत्रीणीचा स्नेह ह्या सर्वांची आपण सतत वृष्टि करूं—

पण— पण— प्रकाशला आपल्या प्रेमळ हृदयाची पर्वा कुठें आहे ? प्रकाश देखणा— तेव्हां त्याला आपली जोडीदारीणहि देखणी, सुंदरच हवी असणार !—

हंS ! प्रकाश— प्रकाश—

“ कौमुदी, कौमुदी— ” प्रकाशनें मारलेल्या ह्या हांका कानीं येतांच कौमुदीनें केवढांदा दचकून डोळे उघडले.

एकच क्षण तिनें प्रकाशकडे पाहिलें. आणि तिला वस्तुस्थितीचें अचूक आकलन झालें !—

जादूची कसली कांडी फिरली. असेल ती असो !— पण आपलें जणें प्रकाशवर प्रेम आहे तसें आतां त्याचें आपल्यावर प्रेम जडलें आहे हें तिला कळून आलें !—

प्रकाशचें— आपल्यावर— प्रेम !—

“ कौमुदी, कौमुदी, माझा— माझ्या प्रीतीचा तूं स्वीकार करशील ना ? ” किती मृदु, प्रेमळ स्वरांत प्रकाश बोलत होता.

प्रकाशचा स्वीकार ?— प्रकाशच्या प्रीतीचा स्वीकार ?— पृथ्वीवरील अमृताचा स्वीकार !—

कौमुदी वेढ्यासारखी प्रकाशकडे पहातच राहिली.

“ कौमुदी, बोल ना. सांग ना, माझा तूं स्वीकार करशील ना ? ”

एक खोल उसासा टाकून कौमुदी म्हणाली, “ पण— पण— रश्मि ! प्रकाश, तूं सौंदर्याचा चहाता आहेस— तूं स्वतः केवढा देखणा आहेस— नि— नि— मी— ”

“ कौमुदी, तूं सुंदर नाहीस असं कोण म्हणेल ? रश्मीच्या सौंदर्या-प्रमाणे तुझं सौंदर्य डोळे दिपविणारं नाही— पण डोळे निवविणारं आहे ! कौमुदी, मागे एकदां मी तुला सांगितलं होतं की, रश्मीचं सौंदर्य सूर्य-प्रकाशासारखं जळजळीत आहे नि कमलाताईचं सौंदर्य विजेच्या दिव्याच्या प्रकाशासारखं तेजस्वी आहे ! आणि— आणि— कौमुदी, तुझं सौंदर्य सम-ईच्या प्रशांत प्रकाशासारखं सौम्य, शांत आहे ! कौमुदी, आ तिन्ही प्रकाशाचं सौंदर्य वेगवेगळ्या तऱ्हेचं असलं तरी हे तीनही प्रकाश आपापल्या परीने सुंदरच आहेत !— आणि कौमुदी, रश्मीच्या सूर्यरश्मीसारख्या प्रस्तर सौंदर्याने दिपलेले माझे डोळे आज उघडले आहेत ! तुझी किंमत नि माझ्या हृदयाला तुझ्या प्रेमाची किती तहान लागली होती हें मला आज एकाएकी कळून आलं !— कौमुदी, मलत्या अभिमानाला बळी पडून मी केवढी थोडचूक करीत होतो. मला वाटलं, माझा भंगलेला स्वाभिमान सांघणं हेंच खरं महत्त्वाचं आहे ! पण नाही— त्यापेक्षां आपलं हृदय अमंगल्लेवणं हेंच अधिक महत्त्वाचं आहे ! मला आज हें पटलं. नि म्हणून कौमुदी, माझा भंगलेला स्वाभिमान नि माझं तुझ्याविषयीच्या प्रीतीने उचं-बळणारं हृदय घेऊन मी तुझ्याकडे आलों आहे. सांग, तूं त्याचा स्वीकार करशील ना ? तूं मला आपला म्हणशील ना ? ”

प्रकाश किती कळवळून बोलत होता. प्रत्येक शब्द कक्षा करणाऱ्या भेदून निघत होता.

कौमुदीच्या सौम्य, शांत सौंदर्याची प्रकाशला आजवर जाणीव होण ती त्याची त्यालाच अद्यापि कळून आली नव्हती. आतां कौमुदीच्या आपल्या प्रेमाची त्याला ओळख पटतांच— त्याच्या बुद्धिहृदयांमध्यें आज चालू असलेली रस्सीखेंच बंद होऊन त्याच्या बुद्धिहृदयाचें ऐक्य होतांच जाणीव त्याला झाली व ती त्यानें आतां अगदीं सज्जी उंचड केली !

पण अर्थात्च त्याच्या हृदयांत आजवर मुक्त असलेल्या ह्या भावनां कौमुदीला कांहींच कल्पना नसल्यामुळें प्रकाशचें हें बोलणें ऐकविला फार आश्चर्य वाटलें. परंतु त्याच्या शब्द न शब्दांत प्रतिबिंबि होणारी आपल्यावरील त्याची प्रीति तिला लगेच ओळखूं आली.

त्यामुळें प्रेमकंपित स्वरांत तिनें म्हटलें, “ प्रकाश— प्रकाश— ”

तिला पुढें बोलवेना व तिनें पुढें बोलण्याची प्रकाशलाहि आतां आश्यकता वाटेना !—

हृदयाची भाषा हृदयाला कळली !—

प्रकाश कौमुदीच्या क्षुर्चापाशी बसला व त्यानें आपलें मस्तक कौमुदीच्या मांडीवर टेंकलें.

अत्यंत प्रेमानें पुढें वांकून कौमुदीनें प्रकाशचें मस्तक आपल्या हृदयाशीं धरलें !—

रस्मीनें मागे बाडूनिरश्च मोडला त्यावेळीं प्रकाश फक्त आपला दुष्ट विलेळा स्वाभिमान घेऊन असाच कौमुदीकडे आला होता. तेव्हांची कौमुदीला आतां आठवण झाली.

पण त्यावेळीं प्रकाश तिचा नव्हता ! आतांप्रमाणें त्यावेळीं त्यानें आपलें हृदय तिच्या स्वाधीन केलें नव्हतें !—

आतां— आतां— प्रकाश सर्वस्वी तिचा होता.

कौमुदीच्या नेत्रांतून दोन चार अश्रू— आनंदाश्रू— प्रकाशच्या गालावर पडले.

त्या आनंदाश्रूंचा कडतपणा प्रकाशला अतिशय विलोभनीय वाटला !—

“ रस्सी—खेच ”









